МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А.С. МАКАРЕНКА

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ: ТРАДИЦІЇ ТА ІННОВАЦІЇ

Науковий журнал № 2 (12) 2015

Суми
СумДПУ імені А.С. Макаренка
2015

УДК 101.8

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач
СумДПУ імені А.С. Макаренка
Друкується згідно з рішенням вченої ради Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
(протокол № 12 від 25.05.2015 р.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Доктор філософських наук, професор **Н. В. Кочубей**; доктор філософських наук, професор **В. А. Косяк**; доктор філософських наук, професор **Є. О. Лебідь**; доктор фізико-математичних наук, професор **Ф. М. Лиман**; доктор філософських наук, професор **І. П. Мозговий**; кандидат філософських наук, доцент **О. А. Наумкіна**; кандидат філософських наук, доцент **І .О. Снегірьов;** доктор мистецтвознавства, професор **О. Г. Стахевич**; доктор філософських наук, професор **В. О. Цикін** (відповідальний редактор); кандидат філософських наук, доцент **С. С. Дєнєжніков** (відповідальний секретар).

Затверджений постановою Президії ВАК України від 26 травня 2010 р. № 1-05/4 як фаховий збірник

Філософія науки: традиції та інновації. Наук. журнал. – Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. – № 2 (12). – 164 с.

У науковому журналі висвітлюються актуальні проблеми філософії науки, епістемології, антропології, методології сучасної інноваційної освіти. Особливий акцент зроблено на аналізі постнекласичних практик в умовах трансформацій та крос-культурних взаємодій сучасного соціуму. Також у журналі окреслені нагальні проблеми людини в сучасній науковій картині світу.

Науковий журнал розрахований на широке коло читачів, усі, хто цікавиться філософськими проблемами постнекласичного наукового дискурсу.

© СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

УДК 008:304.2+167

В. А. Цикин
Сумской государственный педагогический
университет имени А. С. Макаренко

ЭВОЛЮЦИЯ ПОНЯТИЯ «ЦИВИЛИЗАЦИЯ»

В статье раскрываются основные смысловые значения понятия «цивилизация» на различных этапах истории человечества, определены основные элементы содержания цивилизации, сформулирована сущность этого понятия на современном этапе эволюции социума. Проанализированы взаимосвязи понятия «цивилизация» с понятиями «культура» и «формация». Особый акцент сделан на характеристике основных форм (стадий) цивилизации: аграрной, индустриальной, информационно-компьютерной и NBICS цивилизации.

Ключевые слова: *цивилизация, культура, формация, аграрная цивилизация, индустриальная цивилизация, информационная цивилизация, NBICS цивилизация.*

Со времени возникновения разумного человека общество прошло длительный путь эволюции. Эта история человечества представляет ряд качественных этапов, ступеней развития, которые отличаются уровнем экономики, техники, культуры и духовной жизни. Для их характеристики выработаны понятия: цивилизация, культура, формация и др. Как они соотносятся между собой? Почему понятие «цивилизация» стало доминирующим на современном этапе развития социума? Как оно эволюционировало по содержанию за историю развития человечества? Раскрытие сущности этих вопросов и является *целью* данной статьи.

В современной философии одним из важнейших понятий есть «цивилизация». Оно позволяет отходить от одномерной картины мира, учитывать неповторимость путей развития регионов, стран, народов. Понятие цивилизация возникло еще в античности. В различные исторические эпохи это понятие использовалось не однозначно. Для античности характерно противопоставление порядка, правопорядка – варварству, символу негативной реальности. В XVI в. использовалось это понятие как гражданский в понимании вежливый.

Позднее в эпоху Просвещения употреблялось понятие цивилизация как гражданский, государственный и охватывало, кроме обычаев, уже и законы, науку, философию, искусство. Эта эпоха понимает цивилизацию как действие,

направленное на выход из примитивного состояния и как разумный абсолют, пригодный для всех эпох и народов. Философы этого времени называли цивилизованным такое общество, которое основано на принципах разума и справедливости. В XIX в. понятие цивилизации использовалось для характеристики капитализма, но такое представление не было господствующим.

Понятие «цивилизация» до сих пор не имеет однозначного толкования. В мировой философской литературе используется в следующих смыслах:

1. Как ступень исторического развития человечества, следующая за дикостью и варварством, для которой характерно появление городов, письменности, национально-государственных образований, развитие различных форм духовного производства. Такое определение встречаем у Л. Моргана, Ф. Энгельса, А. Тоффлера [8, 332].

2. Как синоним культуры, как определенная ступень в развитии культуры отдельных народов и регионов (А. Тойнби, П. Сорокин) [7, 102].

3. Как определенная стадия в развитии локальных культур, а именно стадия их упадка и деградации. Вспомним книгу О. Шпенглера «Закат Европы» [11, 80 – 84].

4. Как синоним термина «материальная культура», которая дает камфорт, удобство, предоставляемое техникой (жилище, бытовая техника, транспорт и связь, обслуживание и т. д.).

5. Как характеристика единства исторического процесса. Это понятие служит в качестве критерия сравнительной оценки определенных этапов истории в связи с развитием общественного богатства. Развитие общества в этом случае характеризуется в понятиях «цивилизованность», «общий уровень цивилизации». Существуют и другие подходы к содержанию понятия «цивилизация».

Мы видим, что эти понимания в одних случаях в значительной степени накладываются и дополняют друг друга, в других – являются взаимоисключающими. Для того чтобы определиться с понятием цивилизации, необходимо, очевидно, предварительно проанализировать её существенные черты. Каковы они?

Во-первых, цивилизация есть *собственно социальная организация общества*. Это означает, что переходная эпоха, скачок из животного царства к социуму завершен; организация общества по кровно-родственному принципу сменилась организацией его по территориальному, макроэтническому принципу. Законы биологические отошли на второй план, подчинившись законам социологическим.

Во-вторых, цивилизация характеризуется прогрессирующим общественным разделением труда, в основе которого лежат новые орудия производства и информационно-технологические структуры. Это позволяет характеризовать цивилизацию как социальную организацию *со всеобщей связью индивидов и общностей*.

В-третьих, целью цивилизации является *воспроизводство и приумножение общественного богатства.* Сама цивилизация возникла на базе появившегося (в результате неолитической технической революции и роста производительности труда) прибавочного продукта. Без последнего было бы невозможно отделение умственного труда от физического, появление науки, философии, искусства и т. д. Под общественным богатством цивилизации следует понимать не только его вещественно-материальное воплощение, но и ценности духовного порядка. В том числе и свободное время, необходимое человеку и обществу для их всестороннего развития. В состав общественного богатства входит и культура общественных отношений.

В-четвертых, сущность любой цивилизации составляет *нормативная база* производственной, социальной, экономической, политической и иной общественно значимой деятельности. Таким механизмом является совокупность социальных норм, регулирующих деятельность и отношения людей к природе, обществу и друг к другу. Указание на значимость верований, ритуалов, предписаний, имеющих нормативную природу, позволяет выявить наиболее важную, определяющую сторону такого явления, которое мыслится в понятии цивилизации.

С учетом выявленных черт можно дать следующее определение цивилизации. *Цивилизация – это социальная организация общества, характеризующаяся всеобщей связью индивидов и общностей в целях воспроизводства и приумножения общественного богатства. Это способ воспроизводства общественной жизни, закрепленный в системе норм, регулирующих деятельность и отношения людей во всех подсистемах общества: экономической, политической, социальной и духовной.*

Важное место в цивилизации занимают нормы, связанные с овладением предметами и социальными технологиями: технологией власти, управления, воспитания и в первую очередь производственной технологией. Каждая цивилизация вырабатывала особую систему кодирования, хранения и передачи социального опыта, получившего специфическое выражение в социальных нормах. Но первенствующая роль принадлежала языку межличностного общения. Язык – специфическое социальное средство передачи информации и управления человеческим поведением. Благодаря языку осуществляется передача социального опыта, наиболее важной и трудно воспроизводимой другими знаковыми средствами информации. Именно посредством языка реализуется преемственность поколений.

В качестве высшего объединяющего начала цивилизации выступает верховная власть, представленная государством с его разветвленной системой правовых норм. Различные цивилизации создавали различные системы государств и власти: теократические, сословные, правовые, политические и другие.

Анализ влияния универсальной системы норм, регламентирующих

общественные отношения, деятельность и поведение людей, позволяет объяснить многообразие проявлений цивилизаций. Они различаются, *во-первых*, степенью их технико-экономической развитости. *Во-вторых*, скоростью экономических и социальных процессов, а также характером источников и механизмов их реализации. *В-третьих,* особенностями господствующих религиозных и мировоззренческих установок и их местом в политическом, социальном и культурном процессе. *В-четвертых,* различие цивилизаций объясняется способами кодирования, хранения и передачи информации. «Причина генезиса цивилизации кроется не в единственном факторе, а в комбинации нескольких: это не единая сущность, а отношение», – подчеркивает А. Тойнби [7, 101].

Теория цивилизаций делает акцент на непрерывности исторического процесса, на единстве человеческого рода, на идее наследования и обогащения общечеловеческого достояния. В понятие цивилизации входит все то, что создает социум как надбиологическое образование, отличающееся разнообразием возникновения и развития общества в конкретных исторических, социальных, географических, этнических и иных условиях.

Важнейшим структурным элементом цивилизации является культура.

Термин «культура» происходит от латинского cultura (возделывание, воспитание, образование, развитие, почитание) и указывает на то, что первоначально под культурой понималось целенаправленное воздействие на природу: обработка почвы, а также воспитание и обучение человека. *Культура* – это способ жизнедеятельности человека, обусловленный цивилизацией и представленный в материальных и духовных ценностях, создаваемых в сфере отношений человека к самому себе, другим людям, обществу в целом и природе.

Связь и взаимозависимость культуры и цивилизации настолько велика, что многие философы и ученые отождествляют эти понятия. И это не случайно: при нормальном состоянии общества они практически неразличимы. Цивилизация и культура едины: не существует цивилизации без своей культуры, не существует и культуры без цивилизации. И культура, и цивилизация имеют нормативную природу, то есть и продукты культуры, и предметы цивилизации создаются сообразно общим для них нормам. Цивилизация создает предпосылки культурного процесса, регламентирует его. В свою очередь культура создает условия развития цивилизации, являясь творчеством нового.

Тем не менее между цивилизацией и культурой имеются существенные *различия*. Цивилизация создает общие предпосылки культурного процесса, это явление глобального масштаба, охватывающее огромные регионы и континенты. Культура – конкретное воплощение этих предпосылок, она индивидуализирована, уникальна, имеет ярко выраженный этнический характер. Как выражение индивидуального начала каждого социума культура обусловливает различия между народами, принадлежащими к одной

цивилизации [5, 8 – 10]. Она отражает в нормах поведения, привычках, духовной жизни то, что специфично для данного народа, что составляет его этносоциальную индивидуальность: язык, историческую судьбу, религию, контакты с другими народами и т. д.

Одна и та же цивилизация создает множество культур. Так, европейская цивилизация включает французскую, немецкую, английскую и т. д. культуры. Цивилизация вмещает в себя как положительные условия бытия человека, так и негативные. Все, что создано в рамках данной цивилизации, принадлежит ей, является ее достоянием. Однако было бы ошибочным называть культурой все созданное человечеством в сфере общественного производства. Культура – сфера ценностей, она либо есть, либо ее нет. Не все цивилизованное – культурно. Так, средства массового уничтожения людей: химическое, бактериологическое, ядерное оружие – несомненный продукт цивилизации XX века. Но это не культура, они противостоят культуре, представляя реальную угрозу ее существованию.

Культура и цивилизация тесно *взаимосвязаны*. Если понятие культура характеризует человека, определяет меру его развития, способы самовыражения в деятельности, творчестве, то понятие цивилизация характеризует социальное бытие самой культуры, бытие человека [8, 332]. Культура охватывает все сферы человеческой деятельности. Координаты культурного процесса определяются цивилизацией, ее нормами. Как уже подчеркивалось, культура прочно укоренена в цивилизации, составляет ее плоть от плоти. Но культура не тождественна цивилизации, как цивилизация не тождественна культуре. Она есть воплощение, реализация социальных норм, предписываемых цивилизацией. Поэтому культура определяется как ценностное достояние, совокупность созданных человечеством материальных и духовных благ, в то время как цивилизация формирует лишь предпосылки культурного творчества.

Сущностные характеристики цивилизации как крупномасштабной формы организации социальной жизни, имеющей большую устойчивость во времени и пространстве, основываются на всеобщей связи индивидов и социальных групп, определяясь как материальными, так и духовными предпосылками. Цивилизации являются важнейшим системообразующим началом общественной жизни, создавая всеобщие формы культуры и социальных отношений. Ценности, нормы, символика и т. п. духовные факторы сообщают им черты самобытности. Цивилизация – хранительница исторического опыта, обеспечивающая историческую преемственность, которая невозможна ни в одной другой сфере.

Понятие «цивилизация» иногда отождествляют с *формацией*. В чем проявляется их взаимосвязь и каково их различие? Формационный подход, обоснованный Марксом, позволяет увидеть общество как сверхсложную саморазвивающуюся систему, организующуюся на экономической основе. Все

компоненты общества, образующие противоречивое диалектическое единство, определяются материальными, производственными отношениями, совокупность которых составляет базис общества. Смена общественно-экономических формаций рассматривается как закономерный естественно-исторический процесс. Не общественное сознание определяет общественное бытие, но, наоборот, общественное бытие определяет сознание и культуру общества. Ограниченность данной концепции проявляется в том, что историческая действительность, как правило, не соответствует «идеальному типу» общественного развития, с которым согласуется история лишь некоторых стран Европы [6, 7 – 9].

Неполнота формационной схемы состоит в том, что не только исключаются из фундамента такие важные компоненты как природные и этнические особенности, но и игнорируются социально-психологические элементы общественного развития. Цивилизационный подход позволяет построить типологию общественных систем, исходящую из определенных, качественно различающихся между собой технико-технологических базисов. Длительное игнорирование этого подхода серьезно обедняло нашу историческую науку и социальную философию. Цивилизационный подход позволяет видеть нашу историю более многомерной.

Основной линией развития цивилизации является наращивание интеграционных тенденций в обществе – тенденций, которые нельзя вывести непосредственно из законов фунционирования и развития той или иной формации. Цивилизационный подход позволяет понять генезис, характерные черты и тенденции развития различных социально-этнических общностей, которые не связаны напрямую с формационным членением общества.

При цивилизационном подходе обогащаются и наши представления о социально-психологическом облике данного общества, его менталитете, причем активная роль общественного сознания предстает более рельефно, так как многие черты этого облика являются отражением технико-технологического базиса, лежащего в основе той или иной ступени цивилизации.

В понятии формация отражается объективная структура общества на определенном этапе развития в чистом, идеализированном виде. Формация безличностна (В понятии капиталистическая формация не видно, идет ли речь об Англии или Франции). В понятии цивилизация отражается не только общее, свойственное любому обществу на соответствующем уровне развития, но и явления, то есть внешние исторически-конкретные формы проявления, реального воплощения формаций [2, 45 – 48].

В понятии цивилизация есть все то, что образует реальное разнообразие возникновения и развития формации в конкретных исторических, социальных, географических, национальных и других условиях. Независимо от различной меры конкретизации и обобщения целостности материальной и духовной жизни людей, расширяя или сужая временные и пространственные границы

цивилизационных комплексов, можно говорить об античной и средневековой, Западной и Восточной, о христианской и мусульманской, о европейской, индийской, китайской, об индустриальной, постиндустриальной цивилизации и т. п.

Итак, подключение цивилизационного компонента к анализу общества позволяет сделать наше видение исторической ретроспективы и исторической перспективы более панорамным, глубже понять те элементы социума, которые на поверку оказываются более тесно связанными с цивилизационным подходом, чем с формационным. В современном представлении понятие цивилизация употребляется для характеристики фундаментальных материальных и духовных достижений и проявлений отдельных народов и их объединений в тех или иных регионах в определенные периоды мировой истории.

Цивилизация – исторически конкретное, качественно определенное состояние общества. Если в мировом историческом процессе удается выявить особенную общественно-производственную технологию, характерную для одной или нескольких стран и формаций в определенных исторических, географических, социальных и других условиях, то это относительно самостоятельная цивилизация. Следовательно, цивилизация – философско-социологическая категория для определения исторически определенного качества общества, которое выражается в соответствующей ей специфической общественно-производственной технологии.

В фундаменте цивилизации в целом и каждой её ступеней лежит технико-технологический базис. Выделяя роль технико-технологического базиса, не следует из него выводить все, что характеризует данное современное общество. В реальном историческом процессе все обстоит сложнее, так как в фундаменте социума наряду с технико-технологическим базисом присутствуют также природные, демографические условия жизни общества и этнически конкретно исторические особенности жизни развития данного общества. Все это в совокупности и составляет реальный фундамент жизнедеятельности социума как системы. Исключая из интерпретации исторического процесса какой-либо из указанных элементов, мы либо искажаем картину, либо вообще вынуждены отказаться от решения конкретной проблемы [3, 90 – 93].

Понятие «цивилизация» используется в *широком* и *узком* понимании. Цивилизация в *широком* понимании означает историческую ступень развития человечества. В *узком* понимании понятие цивилизация используется для выявления качественной специфики, своеобразности той или иной страны, региона, народов на определенном этапе исторического развития. Между понятием цивилизация в узком и широком понимании нет противоречий. В таком случае необходимо учитывать диалектику общего, особенного и отдельного.

В настоящее время в имеющейся философской литературе принято

выделять разные основания для характеристики цивилизаций *в узком* понимании. Вот некоторые из них.

1. *По характеру экономической и социально-политической жизни* выделяются цивилизации традиционные, либеральные и цивилизации промежуточного типа [5, 9].

2. *По технико-экономическому уровню развития выделяют* страны так называемого первого, второго, третьего мира. *Первый мир* (США, Канада, Западная Европа, Япония, Южная Корея и т. п.) является лидером мирового научно-технического прогресса. Это наиболее развитые в техническом отношении страны, которые первыми столкнулись с экологическими и другими глобальными последствиями безудержного технического роста. *Второй мир* – Восточная Европа, страны СНГ, Балтии, Латинской Америки. Их особенность – отставание от развитых стран в техническом отношении и попытки его преодоления. Это так называемые «догоняющие» цивилизации. *Третий мир* – развивающиеся страны Азии, Африки и Латинской Америки.

3. *По географическому расположению и культурным традициям выделяют западную и восточную цивилизации.* Где водораздел, пролегающий между этими цивилизациями? Эти различия столь разительны, что ценности европейской цивилизации долгое время представлялись как высшие, до уровня которых неизбежно должны будут подняться другие народы. *Цивилизация Востока* формировалась по принципам совершенно не похожим на принципы образования европейской цивилизации. Восток – самобытный мир, который развивался по своим законам и не имел с Западом ничего общего. Восточная цивилизация формировалась столетиями: с середины II тысячелетия до н.э., рождения Христа и до XVII в. н.э. Это прежде всего страны: Индия, Китай и Япония. Восточная цивилизация имеет ряд особенностей [4, 173 – 176].

Рассмотренные подходы к типологии цивилизаций позволяют достаточно гибко подойти к их характеристике, увидеть многообразие современного мира и те сложные проблемы, которые встают на пути взаимопонимания между народами и которые также связаны с поиском путей и возможностей модернизации традиционных цивилизаций.

Цивилизация, в *широком* смысле понимания, в историческом развитии *проходит ряд этапов*, которые подобно волнам накатываются одна на одну, встречаются друг с другом, порождая противоречия и социальные проблемы. Белл, Тоффлер берут за основание деления уровень развития технико-технологического базиса и выделяют следующие цивилизации, характеризующие этапы общественного развития:

– Аграрная (земледельческая) цивилизация.
– Индустриальная (промышленная) цивилизация.
– Современная постиндустриальная или информационная цивилизация [1, 650 – 652; 9, 8 – 12].

Аграрный тип цивилизации, когда ведущей сферой жизнедеятельности общества становится обработка земли. Период длительный, охватывает все страны приблизительно до XVII–XVIII вв., для такой стадии характерно: медленное развитие науки и техники, примитивность орудий труда, зависимость аграрного производства от сезонных ритмов и условий погоды, неграмотность населения, ограниченность культурных контактов. Земледельческий способ жизни – это работа от зари до зари, которая лишала человека отдыха, поглощала все свободное время. Передача культурных ценностей происходила непосредственно от поколения к поколению и сводилась к традиционной народной культуре. Близость к природе, стойкость семейных отношений, сосредоточенность населения в сельской местности формировали стабильность человеческих отношений.

И все же основой материальной деятельности, развития цивилизации и культуры становилась техника, машины, что открывало широкий простор развитию капиталистических отношений, определяло способ и стиль жизни человека. Широкое применение техники и машин в общественном производстве стало началом становления *индустриальной цивилизации* – принято считать как *общее*.

Основой экономического развития стран и народов, общественного производства становится машинная материально-техническая база. Ведущей сферой жизни общества индустриальной цивилизации становится промышленная деятельность. Индустриальная деятельность базируется на концентрации и специализации производства, централизации управления, синхронизации общественных процессов, стандартизации и материальных и духовных потребностей. Всё это пронизывает экономику и общественное производство, проникает в торговлю и сферу обслуживания, характеризует деятельность государства и институтов культуры, применяется в военном деле.

Индустриальная цивилизация вызвала ряд новых социальных противоречий и проблем, которые стали угрозой для человечества. Это экологические и экономические кризисы, инфляция, агрессивные войны, дискриминация народов, энергетическая база, основанная на невосстановимых ресурсах, стихийное использование технических изобретений и многое другое. Все это с необходимостью порождает следующий тип цивилизации *информационно-компьютерной (постиндустриальный).* Третий тип цивилизации – это эра индустриального реального гуманизма, когда преимущества технического прогресса объединяются с возрастанием роли человека, его интересов и потребностей [10, 35 – 37].

В современной науке широко используется понятие «планетарная цивилизация», которое характеризует развитие общества от локальных его форм до всемирных, через реализацию глобальных проблем, которые угрожают существованию человечества. Формирование современной всемирной цивилизации (в некоторых источниках – глобальная цивилизация), объясняется

тем, что в основе его лежит реальный факт процесса глобализации общественного развития, который часто представляется как возрастающая целостность мира.

Тенденция формирования всемирной – планетарной цивилизации вызвана возрастающей интенсивностью связей: экономических, политических, культурных, коммуникационных, которые объединяют общество современного мира. Интенсивность всемирных взаимосвязей содействует быстрому распространению по всей планете тех форм экономической, социальной и политической жизни, тех типов культуры, знаний и ценностей, которые воспринимаются как оптимальные и наиболее эффективные для удовлетворения личных и общественных потребностей. Катализатором развития общества на этом этапе выступают наукоемкие сверхтехнологии, именуемые Hi-Tech (хай-тек) и Hi-Hume [10, 196]. Под их влиянием произойдут глубокие социальные и культурные изменения во всех сферах современного социума и в жизни человека. Этот глобальный этап развития общества можно назвать НБИКС цивилизация.

ЛИТЕРАТУРА

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество / Д. Белл. – М.: Akademia, 2004. – С. 650 – 660.

2. Бродель Ф. Грамматика цивилизации / Ф.Бродель. – М.: Весь мир, 2008. – С. 45 – 48.

3. Глобализация и перспективы современной цивилизации. – М.: КМК, 2005. – С. 18 – 114.

4. Диалог цивилизаций: Восток-Запад // Вопросы философии. – 1993. – № 6. – С. 173 – 176.

5. Лапин Н. И. Человеческая цивилизация перед выбором конфигурации фундаментальных ценностей / Н. И. Лапин // Вопросы философии. – 2015. – № 4. – С. 3–37.

6. Маркс К. К критике политической экономии / Маркс К., Энгельс Ф. // Соч. т. 13. – С. 6 – 9.

7. Тойнби А. Постижение истории / А.Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – С. 99 – 103.

8. Толстых В. И. Цивилизация // Новая философская энциклопедия. В 4-х томах, том 4. – М.: Мысль, 2010. – С. 332 – 335.

9. Тоффлер А. Третья волна / А. Тоффлер. – М.: АСТ, 2004. – С. 7 – 20.

10. Цикин В. А. Философский дискурс феномена конвергенции супертехнологий в обществе риска / В. А. Цикин. – Сумы: МакДен, 2012. – С. 33 – 36, 195 – 198.

11. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – М.: АСТ, 1993. – С. 34 – 106.

РЕЗЮМЕ

Цикін В.О. Еволюція поняття «цивілізація»

У статті розкрито основні смислові значення поняття «цивілізація» на різних етапах історії людства, визначено основні елементи змісту цивілізації, сформульована сутність цього поняття на сучасному етапі еволюції соціуму. Проаналізовано взаємозв'язок поняття «цивілізація» з поняттями «культура» і «формація». Особливий акцент зроблено на характеристиці основних форм (стадій) цивілізації: аграрної, індустріальної, інформаційно-комп'ютерної та NBICS цивілізації.

Ключові слова: *цивілізація, культура, формація, аграрна цивілізація, індустріальна цивілізація, інформаційна цивілізація, NBIGS цивілізація.*

SUMMARY

Tsykin V.A. Evolution of the concept of "civilization"

The article describes the basic meanings of the concept of "civilization" at various stages of the Universal history, the basic elements of the content of civilization is definied, formulated the essence of this concept at the present stage of the evolution of society. Analyzed the relationship of the concept of "civilization" to the concepts of "culture" and "formation". Particular emphasis is placed on the characteristics of the main forms (stages) civilization: agricultural, industrial, information and computer NBICS civilization.

Keywords: *civilization, culture, formation, agricultural civilization, industrial civilization, information civilization, NBICS civilization.*

УДК 122+165:167

О. А. Наумкіна
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

НЕЛІНІЙНЕ МИСЛЕННЯ В СУЧАСНОМУ ШВИДКОПЛИННОМУ СВІТІ

У статті розкриваються роль та основні принципи нелінійного мислення в сучасному швидкоплинному світі. Наголошується, що виділення в цілісному спонтанному розумовому процесі нелінійного і лінійного мислення – справа достатньо умовна. Насправді вони перебувають в безперервній взаємодії. Через те для глибокого розуміння механізмів і закономірностей функціонування і становлення нового в світі людина має опанувати як лінійним, так і нелінійним способом мислення, а також оволодіти знаннями, які допоможуть їй визначити, в яких життєвих ситуаціях той чи інший спосіб мислення є ефективнішим.

Ключові слова: *нелінійне мислення, лінійне мислення, синергетика, суспільство ризику.*

Постановка проблеми. Сучасний світ характеризується бурхливим розвитком індустрії наукомістких технологій, у тому числі конвергентних NBICS (нано-біо-інфо-когно-соціо). Цей NBICS-комплекс стає визначальним чинником змін, новацій практично у всіх сферах буття суспільства і людини. Жоден із сучасних соціальних процесів не може бути раціонально пізнаним без аналізу цієї детермінації.

Сьогодні людство рефлексує себе на перехресті синергетичної взаємодії сучасних NBICS технологій. В умовах амбівалентних наслідків цих процесів атрибутами сучасної цивілізації стали безпрецедентна динаміка, підвищення нестійкості, стохастичності. Атрибутами соціальних систем, що динамічно змінюються, стають невизначеність та ризик.

Все частіше розвиток сучасної цивілізації розглядається як принципово ризикогенний. Е. Гідденс зазначає з цього приводу, що «жити в епоху «пізньої сучасності» (late modernity) означає жити у світі випадковості та ризику – незмінних супутників системи, яка прагне до встановлення панування над природою і рефлексивного творення історії [2, 107]. Тому в умовах сучасного суспільства надзвичайно актуалізувалася проблема запобігання різноманітних небезпек і катастроф.

У зв’язку з цим проблема превентивності (від лат. praevenio – випереджаю, попереджаю) стає однією з пріоритетних у дослідженнях різних сфер буття суспільства. Для забезпечення такого вектору розвитку сучасної цивілізації вкрай необхідно спрямувати зусилля на формування нової свідомості людини і людства в цілому, яка не відставала б від буття, а випереджала його. На важливості такої трансформації наголошує У. Бек, коли пише про те, що «ми дійсно наближаємося до змін у суспільному устрої, які виводять нас з існуючих досі категорій, способу мислення і способів дії» [1, 23].

Отже, задіяння випереджальних механізмів і акцент на майбутньому потребують орієнтації на формування у людей таких знань, умінь, якостей, які дозволять їм успішно адаптуватися, жити в постійно змінюваному середовищі, в умовах реалізації різноманітних інноваційних проектів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. *С*учасною аксіомою є твердження про те, що в умовах інноваційного розвитку суспільства, впровадження нововведень зусилля педагогів, психологів, філософів мають бути спрямовані, в першу чергу, на формування у людини нового мислення, готового відкинути стереотипи, шаблони, змінити форми і методи діяльності під впливом швидкоплинного світу.

У філософсько-педагогічній літературі йдеться про необхідність переходу від лінійного, безальтернативного стилю мислення до творчого, нелінійного, альтернативного, посибілістського, формування середовища інноваційного мислення. «Нелінійне мислення орієнтоване на управління ходом якісних трансформацій (біфуркацій). Тому головним у ньому, – підкреслює В. Кремень, – стає не протидія змінам, що відбуваються, ... але вміння витягати максимум

користі з ситуацій, що виникають в ході змін. Навичкам нелінійного мислення можна і потрібно вчити майбутніх фахівців» [4, 46].

Осмисленню проблем формування нелінійної свідомості, мислення присвячена низка праць як закордонних відомих філософів та вчених (В. Аршинов, О. Князєва, С. Курдюмов, К. Майнцер, І. Пригожин, І. Стенгерс), так і вітчизняних (Л. Горбунова, І. Добронравова, Н. Кочубей, В. Лук'янець, М. Ожеван, А. Самарський, В. Цикін), в яких подані результати досить глибоких досліджень.

Більшість праць присвячено визначальній ролі нелінійного мислення, але при цьому недостатньо уваги приділяється його взаємодії з лінійним мисленням.

Мета статті полягає у виявленні ролі нового нелінійного мислення в цілісному спонтанному розумовому процесі у співвідношенні з лінійним та розкритті його основних принципів.

Виклад основного матеріалу. Життєвою необхідністю для установ, організацій, котрі функціонують у сучасному швидкоплинному конкурентному середовищі, є постійні зміни. Визначальним фактором успіху стає готовність і здатність людей адекватно сприймати, розуміти і творити новації.

Сьогодні основне завдання полягає в тому, щоб забезпечити більш-менш безпечний перехід до інноваційної моделі розвитку суспільства, яке постає як суспільство ризиків, багато з яких продукує саме людство. Звідси маємо розвивати здібності до проблемного бачення ситуації, моделювання та використання принципово нових, нестандартних рішень. Здатність людей адекватно сприймати, розуміти і творити новації стає визначальним фактором успіху в умовах надзвичайно динамічного світу і невизначеності майбутнього.

За цих умов особливого значення набуває нелінійне мислення. Воно передбачає відмову від лінійного, шаблонного мислення і орієнтацію на готовність суб'єкта до створення та сприйняття змін і нововведень. У свідомості людини необхідно затвердити мінливість, інноваційність, багатоваріантність як найважливіші атрибути мислення.

У цілому погоджуючись з таким висновком, маємо зробити деякі уточнення.

В єдиному когнітивному процесі виділяють шаблонне, лінійне мислення та творче, нелінійне, які виконують різні функції, що є вкрай необхідними і важливими. А тому надавати значної переваги одному зі способів мислення і недооцінювати роль іншого є, на наш погляд, не вірним.

Якщо ситуація повторюється, то повторюється і поведінка, програма поведінки людини. При багаторазовому повторенні її виконання набуває стереотипного характеру, здійснюється автоматично, стає навичкою. Так формується мислення, яке отримало назву лінійного, шаблонного. Воно оперує простими залежностями, жорстким детермінізмом.

Лінійне мислення практично завжди було єдино шанобливим способом мислення. Логіка, як крайня форма шаблонного мислення, розглядалася як

зразок, гідний наслідування. Таке мислення відіграло значну роль у розвитку класичної раціональності та було ефективним і справедливим, допоки науковці досліджували сталі, врівноважені системи.

Постнекласична наука відкрила іншу сторону світу – нестабільність, нелінійність, розвиток через флуктуації тощо. Відповідно, постала проблема формування людини, здатної функціонувати в умовах постійних змін, приймати змінність як суттєву характеристику життєдіяльності. У такій ситуації шаблонне, лінійне мислення стає обмеженим, оскільки сковує людське мислення, зумовлює його консерватизм.

Враховуючи високий динамізм, стохастичність розвитку сучасного світу, розумова діяльність людини має бути більшою мірою орієнтованою на рішення стратегічних задач. За цих умов зростає роль нелінійного, творчого мислення, яке характеризується відсутністю шаблону, функціональної фіксованості в розумовій і виконавській діяльності. «Значеннєвим ядром нового світорозуміння в сучасній науці стає нелінійне мислення, яке насамперед означає відмову мислити про все існуюче згідно з логікою прямої», – стверджує П. Саух [7, 4].

Нелінійний стиль мислення пов’язаний з формуванням синергетичної парадигми і постнекласичної раціональності в цілому. Один із засновників синергетики І. Пригожин відзначав, що ядром нового типу мислення є філософія нестабільності. Відповідно до неї реальність взагалі не контрольована в тому сенсі, який був проголошений колишньої наукою. Світ постає як відкритий, багатоваріантний, де у людини є право вибору [6].

Серед основних методологічних принципів нового стилю мислення І. Добронравова у своїй праці «Синергетика: становлення нелінійного мислення» виділяє принцип порушення симетрії та принцип випадковості як доповнення необхідності, а також вказує на наступні його особливості: неможливість екстраполяції законів без додаткового дослідження умов існування системи, незворотність розвитку систем, що самоорганізуються, неможливість передбачення поведінки цілого тільки на основі дослідження поведінки його елементів [3, 137–140].

Ключові характеристики мислення, орієнтованого на майбутнє, на думку О. Князєвої і С. Курдюмова, такі:

- розгляд множинних можливостей майбутнього розвитку, альтернативного майбутнього, точніше альтернативних перспектив (alternative futures);
- орієнтація не тільки на бажане, але також і на досяжне майбутнє. Треба відмовитися від спроб досягти недосяжного, неможливого, в принципі того, що не відповідає внутрішнім потенціям відповідної складної системи;
- розуміння горизонту нашого бачення майбутнього. Неминучі невизначеності та непереборні хаотичні елементи, наявні дивні атрактори роблять майбутнє принципово не обчислювальним і відкритим для нас, причому ці невизначеності зумовлені самою природою складного світу, в якому ми живемо;

- розвиток холістичного мислення, розуміння широкого, або навіть глобального, контексту всякої досліджуваної проблеми, тобто вміння контекстуалізувати знання, а також розуміння загальних законів інтеграції, коеволюції і взаємоузгодженого сталого розвитку різних складних структур у світі;
- усвідомлення можливості торкання необмежено віддаленого від нас (абсолютного) майбутнього складної організації в ході нашої сьогоднішньої активності [5, 112 – 113].

Нелінійне мислення характеризується когнітивною інтегративністю, темпоральністю, плюральністю, контекстуальністю. Треба зазначити, що якщо таке мислення вважає за краще користуватися хаосом, то цей хаос керований, а не хаос як наслідок відсутності управління.

Проте не треба забувати, що окрім біфуркаційних періодів, що вимагають нелінійних схем пояснення, у розвитку складних систем є і зони атракції, які описуються лінійними законами. При цьому треба взяти до уваги, що нелінійне, творче мислення оперує малими вірогідностями, а лінійне, шаблонне – високими.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, виділення в цілісному спонтанному розумовому процесі лінійного і нелінійного мислення – справа достатньо умовна. Насправді вони перебувають у безперервній взаємодії. Їх гра, зворотний зв’язок складають те, що називається «комплексним мисленням» або мисленням вищого ступеня. Через те для глибокого розуміння механізмів та закономірностей функціонування і становлення нового в світі людина має опанувати як лінійним, так і нелінійним способом мислення. Головним при цьому стає необхідність оволодіти знаннями, які допоможуть їй визначити, в яких життєвих ситуаціях той чи інший спосіб мислення є ефективнішим (своєрідна постійна Планка).

Нашу думку, перспективи подальших розвідок у цій царині пов’язані з дослідженням специфіки застосування цих двох стилів мислення, а також напрацюванням відповідних принципів та методологій їх формування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

2. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 107 – 134.

3. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С.Добронравова. – К.: Лыбидь, 1990. – 152 с.

4. Кремень В. Г. К обществу знаний – через совершенствование системы образования // Социально-экономические проблемы информационного общества / Под ред. д. э. н., проф. Л. Г. Мельника. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005. – С. 34 – 48.

5. Курдюмов С. П., Князева Е. Н. Структуры будущего: синергетика как методологическая основа футурологии // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М.: Прогресс-Традиция, 2002. – С. 109 – 125.

6. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 312 с.

7. Саух П. Експлікативні зміни освітньої парадигми у контексті трансформації науки // Шлях освіти. – 2007. – № 1. – С. 2 – 7.

РЕЗЮМЕ

Е. А. Наумкина Нелинейное мышление в современном быстроменяющемся мире.

В статье раскрываются роль и основные принципы нелинейного мышления в современном быстроменяющемся мире. Отмечается, что выделение в целостном спонтанном мыслительном процессе нелинейного и линейного мышления – дело достаточно условное. На самом деле они находятся в непрерывном взаимодействии. Поэтому для глубокого понимания механизмов и закономерностей функционирования и становления нового в мире человек должен овладеть как линейным, так и нелинейным способом мышления, а также получить знания, которые помогут ему определить, в каких жизненных ситуациях тот или иной способ мышления является эффективным.

Ключевые слова: *нелинейное мышление, линейное мышление, синергетика, общество риска.*

SUMMARY

E. A. Naumkina Nonlinear thinking in today's rapidly changing world.

The article defines the role and the basic principles of nonlinear thinking in today's rapidly changing world. It is noted that the allocation in the whole spontaneous thought process of nonlinear and linear thinking is rather relative. In fact they are in continuous interaction. Therefore, a man should seize both linear and non-linear way of thinking for a thorough understanding of the mechanisms and laws of functioning and formation of new in the world as well as gain knowledge that will help him to determine in which situations a particular way of thinking is effective.

Keywords: non-linear thinking, linear thinking, synergetics, risk society.

УДК 141.7<<71>>366.4

І. О. Снегірьов
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ НЕЛІНІЙНОГО СВІТОРОЗУМІННЯ

У статті розкривається суть нелінійного світорозуміння в контексті формування постнекласичної картини світу. Показано специфіку докласичних концепцій, автори яких розглядали діалектику порядку і хаосу як тенденції нелінійного світорозуміння. У процесі осмислення класичної та некласичної парадигм виводяться головні патерни наукового і філософського світогляду, які призвели до становлення нелінійного світобачення. Доводиться теза про те, що саме нелінійність, як науковий та філософський принцип, який фундує сучасну парадигму у всіх галузях знання в силу того, що нелінійне розуміння процесів різної природи, досить симптоматичне, тому що увібрало в себе об'єднуючі риси наведених вище гіпотез і теорій.

Ключові слова: *нелінійність, постнекласика, біфуркаційні періоди, теорія самоорганізації, детермінізм, індетермінізм.*

Принцип нелінійності, як методологічний, сформувався в межах теорії самоорганізації, і необхідно відзначити, що в межах даної статті в поняття «нелінійність» вкладається не стільки науковий, скільки філософсько-світоглядний сенс, з огляду на те, що ідеї самоорганізації та нелінійності, починаючи з давнини, містилися в зародковій формі і виступали, як правило, принципами світоорганізації. У межах постнекласики ці ідеї отримали природничо-наукове обгрунтування і подальший розвиток у світоглядному аспекті.

Аналіз еволюції уявлень про діалектику випадковості і необхідності, можливості і дійсності, порядку і хаосу, як феноменів, формуючих основи нелінійності, треба почати з давнини, так як саме космогонічні вчення, завдяки своїй синкретичності, містили в собі зародки основних форм та ідей самоорганізації світу.

У стародавніх космологіях хаос – тенденція, що містить в собі потенційну нелінійність, сприймався як початковий стан світу, який випереджав зародження Космосу. Всі теокосмогонічні трактати містять у собі сюжети символічного протистояння початків порядку і хаосу, при цьому образ Героя ототожнюється з Космосом (сталість, стабільність, необхідність, дійсність), лик Зла – асоціюється з хаосом (випадковість, нестабільність). І як наслідок, взаємопереходів хаосу і порядку в прихованій формі містили в собі діалектику випадковості і необхідності, можливості і дійсності, бо «хаос висуває на перший план випадковість, оскільки саме в періоди хаосу в «гру» явно вступає випадок. Істини, що здавалися остаточними, приходять в рух, неможливе стає можливим» [5, 85], випадок конструює необхідність, необхідність поступається місцем нагоди. При

цьому Хаос не зникає зовсім, він як «нездійснена дійсність», «реальність у потенційній формі», «джерело нелінійності» стає залишковим хаосом і сприймається як щось «відпрацьоване» порядком або Космосом, що становить загрозу для світобудови. Таким чином, хаос передував зародженню порядку, і оскільки кожен елемент об'єктивного світу був все-таки створений із «великої безодні», він вже спочатку містить в собі тенденцію до деградації, розпаду (елемент нестабільності) і тому час від часу повинен не тільки підтримуватися, а й створюватися заново. Саме «випущені сили Хаосу дозволяють почати світовий цикл заново, тим самим циркулюючи священну космічну енергію» [13, 56].

Але випадок і хаос не можуть і не повинні бути перманентними. Це надзвичайно важливі компоненти в розвитку будь-якого процесу, але лише моменти, що характеризують кризу попередніх форм буття тих чи інших процесів, а не весь процес в цілому. З часом в хаосі і випадковості виявляються об'єднуючі сили, які виступають організуючим початком дійсності.

Платон, розглядаючи Хаос як існування матерії, якого ще не торкнулося божественне провидіння, називає його одночасно і Годувальницею, і Воспріємніцею [18, 38], тим самим підкреслюючи двоїсту природу цього стану немов ту, яка вигодовує майбутній світоустрій, так і ту, що вбирає, поглинає цей порядок. Тут також підкреслюється суперечлива роль хаосу до структурування світу: з одного боку – розпад, з іншого – розвиток. Таке розуміння є нелінійним за своєю суттю.

Подібна нелінійність простежується у більшості шкіл античної філософії. Як правило, вони надають образу Хаосу вид «дволикого Януса». Так, зазнаючи різні зміни, з космології формуються основні риси діалектичного розуміння Хаосу, в якому химерним чином уживаються принципи загального зародження і принципи загального омертвіння і розпаду. Хаос по відношенню до структур порядку (Космосу) виступає як конструктивне, так і деструктивне начало. У його надрах містяться потенції для становлення і розвитку всіх форм майбутнього світоустрою, поряд з руйнівним початком в ньому є і конструктивний, творчий потенціал [16, 256].

Отже, в античній філософії і стародавніх космологіях переважало переконання, що все в світобудові, в тому числі й закони розвитку суспільства, схильне до чергування порядку і хаосу, і тому можуть відбуватися лише циклічні зміни. У такій інтерпретації «саме природа стає моделлю для розвитку суспільства, а не розвиток суспільства – моделлю для природи» [14, 85].

Окремі фрагменти з праць Геракліта, Демокріта, Епікура, Анаксагора, Емпедокла або Лукреція іноді постають античними прецедентами лінійно-еволюційного світогляду. Але при більш повному прочитанні з'ясовується, майже ніхто з древніх мислителів навіть не намагався створити цільну концепцію незворотної поступальної еволюції. Що ж до дивовижних аналогій діалектичного вчення (у Геракліта), теорії природного відбору (у Емпедокла), теорії соціального прогресу (у Лукреція), то вони лише поєднуються з вказівками на неминучість

зворотних фаз деградації чи на прийдешнє руйнування землі і неба. У цих описах генезис Універсуму є не що інше, як циклічне чергування протилежних станів розвитку. Подібна повторюваність детермінована тим, що початковий стан як потенція руху вже закодована у своїй протилежності. Цікаво, як описує цю гру протилежностей «Дао де цзин»: «щоб щось стиснути, необхідно перш розширити його, щоб щось послабити, потрібно перш зміцнити його, щоб щось знищити, необхідно насамперед дати йому розквітнути... Це називається глибокою істиною» [10, 73].

Розуміння тимчасової поступовості і незворотності відсутнє і в світоглядних системах ряду давніх міст-держав. Але й наявність таких не змінювало суті справи вирішальним чином. Так у греків «розуміння часу позбавлено гомогенності та історичної послідовності і, подібно до простору, не стало ще абстракцією. Світ сприймається і переживається древніми греками не в категоріях зміни та розвитку, а як перебування в спокої або обертання по великому колу, події, що відбуваються в світі, не унікальні. Змінюючи одна одну, епохи повторюються, і люди та події, які колись існували, знову повертаються після закінчення «великого року – піфагорійської ери» [14, 148]. Звідси важливий аісторізм античної філософії.

Пізньоримські історики на відміну від грецьких і ранньоримських були більш сприйнятливі до лінійного плину часу, що значною мірою пов’язано з впливом християнської ідеології, яка, у свою чергу, успадкувала цю парадигму від іудаїзму. В іудеїв такі образи чи то мали оригінальне походження, чи то були запозичені в Заратуштри. Ймовірно, що великий перс, перший пророк Осьового часу, апологет індивідуального людського вибору і особистої відповідальності, став разом з тим і першим мислителем, який віддзеркалив у своєму вченні висхідну лінію розвитку до остаточної перемоги Бога над Дияволом. У цьому сенсі, з великою кількістю застережень, його погляди можна було б назвати предтечею ідеї прогресу.

Проти греко-римських теорій кругообігу і циклічності розвитку суспільства різко виступили отці християнської церкви, які висунули, по-перше, ідею провіденціалізму, по-друге, уявлення про лінійний курс розвитку Всесвіту, який здійснюється завдяки промислу Господа.

Незважаючи на релігійний характер поглядів Августина, в них вперше сформульована ідея про взаємозв’язок і єдність подій, що дозволяє розглядати розвиток світового процесу як закономірне явище. Деякі автори приписують йому навіть авторство ідеї історичного прогресу і вважають родоначальником філософії історії, хоча останній термін з’явився лише в XVIII столітті. Теологічна інтерпретація розвитку суспільства домінувала в період середньовіччя аж до епохи Просвітництва і продовжує існувати донині [11, 58].

Християнський час у світобаченні середньовічного європейця став лінійним і незворотним, але лише в дуже обмеженому сенсі. Розстановка опорних точок у людській історії (створення світу – первородний гріх – вигнання

з раю – великий потоп – пришестя і смерть Христа – повернення Месії і страшний суд) «розпрямляє» часовий цикл, однак при всій своїй «векторності» час у християнстві не позбувся циклізма; докорінно змінилося лише його розуміння [13, 135]. Так, «оскільки час був відокремлен від вічності, то при розгляді розвитку суспільства і всього Універсуму в цілому, він постає у вигляді лінійної послідовності, – але ж та земна історія, розглянута як ціле, в межах, утворених створенням світу і кінцем його, являє собою завершений цикл: людина повертається до творця, час повертається у вічність» [13, 121].

Для епохи Відродження характерна орієнтація не на рух вперед, а на повернення до минулого – від тисячолітньої темряви до світлого світу античності. І тут циклізм, як і раніше, виступає на тлі переконання в стаціонарності світобудови. Не випадково згодом Г. Галілей протиставив тезі Аристотеля про абсолютну незмінність неба тезу про абсолютну незмінність земної природи. Ідеї про повторюваність і циклічність ми зустрічаємо у М. Макіавеллі. Однак він говорить про цикли в зміні державного управління і самих держав. Він сформулював ідею про зміну безладу порядком, «...переживаючи безперервні перетворення, всі держави зазвичай зі стану впорядкованості переходять до безладдя, а потім від безладу до нового порядку» [14, 175].

Отже, якщо в древніх космологіях і працях греко-римських філософів та істориків нас в контексті розгляду еволюції уявлень про нелінійність в історії природничо-наукового і соціогуманітарного світорозуміння цікавить чергування порядку і хаосу (в силу того, що становлення Космосу з Хаосу постає як прообраз моделі самоорганізації, яка має нелінійний характер), то в працях мислителів середньовіччя для нашого дослідження на передній план висуваються ідеї лінійності – нелінійності та зворотності – незворотності розвитку суспільства та історичного процесу.

Думка про те, що суспільство і природа здатні незворотно розвиватися від менш досконалих до більш досконалих станів, – виняткове надбання Нового часу. Справа в тому, що образ кумулятивного розвитку сполучений зі специфічним переживанням часу, що не властиве ні стародавності, ні Середньовіччю, ні навіть Відродженню. Етнографи знають, як важко пояснити первісній людині, що таке майбутнє і чому, наприклад, краще закопати зерно в землю, ніж відразу його з’їсти. Зате дикун легше, ніж європеєць зрозуміє теорію відносності, для цього не треба вигадувати словесний кентавр «простір-час» і доводити, що цей феномен не існує, крім подій. Такі посилання закладені в його синкретичному мисленні і мові, а перетворення просторового обсягу в часовий відрізок і навпаки – явище цілком звичайне для міфу [2, 46].

Провісником еволюційного світовідчуття стала ідея Д. Манетті, який у XV столітті стверджував: «світ і його краса, створені всемогутнім Богом, ... були зроблені ними /людьми/ значно більш прекрасними і витонченими і з набагато більшим смаком» [13, 63]. Це послужило поштовхом до переходу на якісно новий рівень у філолофсько-історичному мисленні. Еволюціонізм як «принцип

поступального руху починається з ідеї про саморозвиток матерії за рахунок внутрішніх взаємодій» [14, 94]. Р. Декарт говорить про закони природи, що були б достатні, щоб змусити частини матерії розплутатися і розташуватися в досить стрункий порядок. Дане формулювання дещо розмите, однак зрозуміло, що самі по собі закони не можуть нічого рухати, усе рухається силами, або взаємодіями, постійне повторення яких Декарт і називає законами природи.

Аналогічний характер мають погляди І. Ньютона, І. Канта, П. Лапласа. Основою такого світорозуміння стало допущення, що причина народжує наслідок, і якщо знати які початкові умови задані тому або іншому об'єкту, то і результат прораховується однозначно [15, 42]. Отже, розвиток живої і неживої природи в цьому контексті носить лінійний характер.

Історично першою і найбільш простою теорією такого роду стала класична механіка Ньютона, яка, у свою чергу, заклала фундамент класичної картини світу.

Що ж таке класична картина світу і що являє собою ньютонівська парадигма? Насамперед, класична модель світу – це модель Універсуму, де домінує механістичний детермінізм, а Всесвіт – неживий, пасивний об'єкт – механізм, що існує окремо від суб'єкта пізнання – людини. Правомірність переносу рис механіцизму на всі об'єкти уможливлює принцип редукціонізму, зведений в абсолют. У такому розумінні історія суспільства, історія науки постають як процес лінійного розвитку, без альтернатив, а якщо деякі відхилення і спостерігаються, то вони поглинаються основним потоком подій, тому що «з погляду класичної концепції істини остання є відповідність наших знань про світ самому світові, зліпок з об'єкта пізнання в знанні» [17, 131]. А оскільки наслідок жорстко підпорядкований причині і вплив випадку на той або інший процес не враховується, остільки вплив окремо узятої особистості (адже саме особистість є носієм випадку в соціумі) на макросоціальні процеси прирівнюється до нуля. Особистість у такому контексті виступає «гвинтиком» суспільного механізму.

Істотною характеристикою ньютонівського світу також є тривимірний простір класичної евклідової геометрії, який абсолютний, постійний, підпорядкований жорсткій детермінації і завжди перебуває у спокої. Розходження між матерією і порожнім простором зрозуміле і недвозначне. Час абсолютний, автономний і незалежний від матеріального світу; він постає однорідним і незмінним потоком з минулого через сьогодення в майбутнє. Відповідно до теорії Ньютона усі фізичні процеси можна звести до переміщення матеріальних точок під дією сили ваги, що діє між ними і викликає їхнє взаємне притягнення.

Найбільш значним внеском у наукову картину світу XVII століття була гранично категорична концепція абсолютної дуальності розуму (res cogitans) і матерії (res extensa), наслідком якої стало переконання, що матеріальний світ можна описати об'єктивно, без відсилання до людини-спостерігача, що стало інструментом для швидкого розвитку природничих наук [3, 25]. Декарт теж вірив, що світ існує об'єктивно і незалежно від людини-спостерігача. Звідси ще один з

основних постулатів, висунутих класичною наукою, а саме: принципова дихотомія суб'єкта й об'єкта пізнання. Однак для нього ця об'єктивність заснована на тому, що світ сприймається Богом. Творці сучасної механіки і математики – Декарт, Ньютон, Лейбніц, Ейлер – були люди релігійні і не відмовлялися від ролі Бога. Однак їхні послідовники, зокрема французькі просвітителі, уже спробували замінити культ Бога культом Розуму. Під розумом розумілася здатність на підставі законів природи розрахувати наступні події, як у науці, так і в суспільстві. При цьому питання про внутрішні тенденції, властиві системам живої і неживої природи, практично не ставилося, а умоглядні моделі майбутнього розвитку декларувалися. Тому більшість зусиль, заснованих переважно на деклараціях, а не доказах, «ідуть у пісок».

Науки, змодельовані по Ньютону і Декарту, досить докладно розробили картину Всесвіту у вигляді комплексу механічних систем, величезного агрегату з пасивної й інертної матерії, що розвивається без участі свідомості або творчої розумності. Класична наука брала до уваги тільки спокійні, як згодом їх назвуть, «дарвінівські» періоди розвитку систем. Таке розуміння процесу розвитку викликало до життя жорсткий детермінізм. Поводження систем трактувалося вченими механістично, що не відповідало складній нелінійності реального світу. Детермінізм постулював, що доля будь-якого процесу у світобудові передбачувана, якщо знати його початкові умови. Останнє означає, «що самі досліджувані системи з часом ніяких якісних змін не перетерплюють, що системи нічого нового не можуть придбати в часі, а відбувається тільки безперервне розгортання кількісних форм» [4, 83]. Під даний сценарій підпадають тільки еволюційні фази, коли спостерігається безперервність у процесі розвитку, але не етапи, що характеризуються переривчастістю, тобто переходом на нові якісні рівні.

Уявлення про розвиток, що базуються на класичній фізиці, являють собою спрощення настільки сильне, що в них не знаходять відображення найбільш характерні ознаки розвитку взагалі. В основі ньютонівської механістичної парадигми лежав точний, однорідний, а тому передбачуваний механізм. Ця модель накладалася не тільки на суспільство, але і на усю світобудову в цілому. «Світ класичної фізики – світ атемпоральний, позбавлений часу» [6, 95]. Подібний світ «є не що інше, як грандіозна тавтологія» [6, 126]. Системи неживої і живої природи в цьому контексті трактуються як лінійні та стабільні, однак принципово важливо розуміти, що абсолютно стабільних систем у світі не існує. Можна сказати, що в науці Нового часу – класичній науці – ідеалами наукового знання слугували простота, лінійність, унеможливлення невизначеності.

Прикладом екстраполяції класичної механіки на суспільні теорії може слугувати монстр-держава Левіафан Т. Гоббса. Соціальний порядок Гоббса – продукт лінійного розвитку, тому він не еволюціонує, у ньому відсутнє осмислення розвитку соціуму, як історичного процесу, його модель – ідеальна логіко-математична побудова, адже ньютонівська наука звела в абсолют універсальність математичної мови для опису процесів і явищ будь-якої

природи. Для якісного прориву в розкритті сутності законів соціального упорядкування знадобився час і теоретичні наробітки в галузі проблем динаміки фізичних процесів і біологічної еволюції, що знайшло своє відображення в термодинаміці і дарвінізмі. Але перш, ніж перейти до розгляду цих теорій, варто сказати, що дані концепції еволюції світу були підготовлені до виходу у світ саме завдяки існуванню ньютонівської парадигми, розуміння світу якої засновано на наступних паттернах мислення. У чому суть цих положень?

1. Науку цікавить загальне, повторюване, лінійне. У соціальній інтерпретації дане положення заперечує вплив особистості на макросоціальні процеси. Випадковість не береться до уваги, вона сприймається як дещо другорядне, як продукт недостатності знання про той або інший процес. У суспільстві носієм випадку є окремо узята особистість, тому її роль в історичному процесі до уваги не бралася.

2. Основні положення науки повинні мати риси точного, математично лінійно вираженого знання. До цього еталона повинні прагнути всі наукові напрями без винятків. У знанні, що одержало статус наукового, домінують кількісні й експериментальні підходи. Насамперед, це виявляється в поясненні цілого як ні більше, ні менше, а похідного його частин.

3. Нерівноважність, нестійкість, нелінійність – явища негативні і тягнуть за собою руйнівні наслідки. Наука повинна прагнути відкрити закони стійкого і рівноважного розвитку Всесвіту і суспільства, а нерівноважність і нестійкість явища, що зникають у результаті більш детального і глибокого проникнення в суть природи речей. Звідси – особлива увага до детермінізму. Порушення причинно-наслідкових зв’язків також обумовлено неповнотою знання про те або інше явище.

4. Процеси, що відбуваються у світі, оборотні в часі, а отже, попередня доля і подальший їхній розвиток передбачувані на необмежено великі проміжки часу.

5. Розвиток системи носить лінійний характер і описується як поступальний, без альтернатив. Якщо ж відхилення від лінійної моделі і спостерігається, то воно поглинається магістральним потоком подій. Звідси – лінійні моделі управління системами (керуючий вплив породжує бажаний результат). Соціальна історія розвивається також лінійно, поступально орієнтуючись на вищу кінцеву історичну або постісторичну мету.

6. Оскільки наука може прораховувати розвиток системи на необмежений час уперед та назад, виходить, системам можна нав’язувати шляхи їхнього розвитку. Дане положення стало зведеним в абсолют з часу проголошення Ф. Беконом девізу «Знання – сила».

Ми перелічили основні риси класичної науки взагалі. Але як відбилися дані паттерни мислення на осмисленні розвитку соціуму з позицій нелінійності? Які основні постулати класичної моделі в її проекції на суспільство?

- постулат раціональності: у світі панує розумний початок (при цьому неважливо, як цей постулат трактується в межах того або іншого підходу: чи

даний розумний початок від Бога, чи розлитий він в бутті як його підґрунтя, або є природною властивістю людини);

- постулат прогресивного розвитку: завдяки розуму і внутрішній активності людина здатна до безмежного індивідуального і соціального прогресу, забезпечуючи тим самим постійне удосконалення всіх суспільних відносин і інститутів;
- постулат антропоцентризму: за своєю природою людина – не тільки постійно прогресуюча розумна істота, але і вершина творіння, вінець природи, вона виступає носієм волі й осередком духовності.

Всі ці положення є тільки підтвердженням того, що класична наука трактувала розвиток та становлення суто як процеси лінійні без відхилень та випадковостей.

Надалі, виникнення в XIX столітті термодинаміки і дарвінізму викликали до життя якісно нову модель світобудови: від сприйняття Універсуму «складного як машина» до осмислення «складності ідентичної біологічному організму». У складності подібного типу процеси вже носять принципово нелінійний характер в силу того, що невідомо який шлях розвитку обере та чи інша цілісність. Це послужило методологічним стимулом до появи сучасної постнекласичної картини світу. Але відразу позначилося основне протиріччя між фізичною (термодинамікою) і біологічною (дарвінізмом) моделями світоорганізації. У фізичній моделі принцип Карно-Клаузіуса пророкує неминучу дезорганізацію, розпад споконвічної структури системи, про що постулює другий закон термодинаміки або закон зростання ентропії, у результаті чого настає теплова смерть Всесвіту [9, 108].

У цьому контексті поняття «незворотності» постає як «найважливіший внесок термодинаміки в природознавство» [17, 130]. І якщо закони механіки викликали до життя соціальну модель Левіафана, то наступні відкриття в біології (дарвінізм) і фізиці (термодинаміка) позначили протиріччя, яке і визначило вектор еволюційного розвитку, що вплинув на теорії того часу. У чому ж полягає суть цього протиріччя?

Скорочене формулювання другого початку термодинаміки говорить, що ентропія системи може лише зростати або залишатися постійною. Введення поняття росту ентропії характеризувало стан закритої системи, наданої самій собі. Без підживлення енергією (теплом) ззовні, повинна рано чи пізно наступити так звана «теплова смерть» структури. Статистичний підхід Больцмана до ентропійних процесів показав, що з погляду ймовірності порядок у системі тим вище, чим меншою кількістю способів його можна досягти. Ріст ентропії, і пов’язаний з ним хаос і безладдя досягається великим числом способів. Таким чином, ентропія вказувала на велику ймовірність деградації в розвитку закритих систем.

Найважливішою характеристикою еволюції таких систем є процес деієрархізації – розпаду високоорганізованих структур на менш складні убік

однорідності, де переважають випадкові елементи. Прагнення систем до ускладнення (у процесі ієрархізації) або спрощення (деієрархізації) обумовлене прагненням до досягнення максимальної стійкості відносно можливих дій з боку навколишнього середовища. Процес деієрархизації відбувається внаслідок виснаження енергії усередині структури, у результаті чого слабшає здатність системи підтримувати свою впорядкованість. А тому що наявність неоднорідностей, розмаїтості асоціюється з порядком, то ріст ентропії веде до згладжування неоднорідностей, нівелювання розмаїтості, що спричиняє однорідний стан структури, гомеостатичну рівновагу, і якщо розглядати Всесвіт як закриту систему (що і робила класична наука), то він розвивається в напрямку «теплової смерті» – свого неминучого результату.

Дарвінізм зі своєю еволюційною теорією пророкував світобудові зовсім іншу долю: хід еволюції походить від простого до складного, від нижчих форм життя до більш високих, від недиференційованих структур до диференційованого. Подібна динаміка обумовлена здатністю біологічного середовища адаптуватися до оточення, відносно якого вона завжди відкрита. Ріст складності організації в дарвінівській моделі не має кінця [8, 11].

Філософи, які стояли біля витоків наукових суспільних теорій, також не змогли у своїх дослідженнях уникнути протиріччя в спрямованості соціальної еволюції, що склалося у полеміці між дарвінізмом і термодинамікою. Методологічна модель біологічної еволюції в працях Конта, Дюркгейма, Спенсера лежить в основі розвитку соціуму, що розглядає соціальну структуру як організм. Це є прогресивним явищем у порівнянні з моделлю Гоббса, що додавав соціуму сугубо механістичні риси. Однак розвиток у концепціях соціальних еволюціоністів закінчується деяким стійким станом соціуму, який можна розцінювати як ідеальний. Вдало пристосувавшись до впливу ззовні, система, у принципі, стає замкнутою на своїй вершині «благополучного» стану. У результаті при досягненні свого розквіту вона приречена на деієрархізацію, тому що суспільство – відкрита система і тривалий час без обміну із зовнішнім середовищем енергією, речовиною й інформацією свою стабільність і стійке положення зберігати не може [1, 75].

Описуючи прогрес соціальних систем у категоріях «рівноважність», «стабільність», «гомеостаз», соціологам XIX – початку XX століття так і не вдалося викласти послідовно у своїх вченнях ні одну з двох моделей еволюційного розвитку (фізичну і біологічну). Іншими словами, ними не був знайдений вихід з логічного тупика, що створився в результаті існування термодинаміки і дарвінізму. Але в той же час, уявлення про взаємні переходи порядку і хаосу, рівноваги – нерівноважності, стабільності – нестабільності в тій або іншій мірі були подані в основних концепціях, що відображають стан наукового знання того часу про природу соціуму. Основні недоліки класичних соціальних теорій полягають у наступних положеннях:

- у зведенні в абсолют принципу детермінізму;

- у лінійній моделі розвитку, що виключає випадок як елемент, що конструює не тільки суспільні, але й історичні процеси взагалі;
- у центрі класичного розуміння соціуму знаходиться інтерпретація буття як сталості, але не буття як незавершеності.

У цьому контексті стоїть визнання надісторичного і надсоціального (трансцендентного) універсуму – ідеального прототипу, прафеномену, прообразу порядку і гармонії, згідно з яким повинні організувати себе людські співтовариства. Звідси випливають, по-перше, принципова об'єктивізація соціального знання (позиція зовнішнього спостерігача, протиставлення суб'єкта й об'єкта), і, по-друге, переважний теоретичний інтерес до проблем стійкості, рівноважності в соціальному пізнанні.

Отже, на наш погляд, у теоріях прогресивних еволюціоністів міститься інтуїтивне передчуття можливості сполучення і взаємодоповнення біологічної і фізичної моделей еволюції світобудови. У світлі сказаного колишні теорії суспільного розвитку вимагають серйозного перегляду і трансформації принаймні в двох відношеннях: по-перше, варто відмовитися від ідеї довгострокової детермінації в історичному процесі і не зводити в абсолют історичну неминучість, закономірність; по-друге, необхідно переосмислити принцип лінійного розвитку соціальних систем і історичного процесу взагалі.

Перехід до некласичного соціального бачення наприкінці XIX – на початку XX ст. був пов'язаний з появо'ю таких філософських течій як філософія життя, феноменологія, відродженням інтересу до герменевтики в її соціальному тлумаченні (Х. Г. Гадамер). Історично і тематично цей перехід збігся з етапом кризи природознавства і постав його методологічним інваріантом. Дана криза в загальнометодологічному і філософському плані ініціювала інтерес до проблем становлення, необоротності розвитку (тобто можливості розвитку як регресу), динаміки організації і дезорганізації [7, 20]. Але головним чином були піддані перегляду епістемологічні підстави класичного знання, відбувся перенос гносеологічних акцентів на суб'єктивну інтерпретацію, релятивізм, багатомірність, нелінійність істини.

Необхідність відмовлення від класичного детермінізму в природознавстві стала очевидною після того, як стало зрозумілим, що динамічні закони не універсальні і не єдині, а також те, що більш глибокими законами природи є не динамічні, а статистичні закони, відкриті в другій половині XIX століття. Особливо після того, як з'ясувався імовірнісний характер законів мікросвіту – законів квантової механіки нелінійних за своєю суттю. У чому ж полягає суть імовірнісної моделі розвитку?

Динамічний світ XIX століття перетворився в статистичний світ XX століття. У самому природознавстві визріває принципово нова онтологічна парадигма, що змінює наше уявлення про випадковість, системи, розвиток. Нова онтологія формується в лоні сучасного природознавства, однак у своїй загальній формі вона може бути адекватно усвідомлена лише за допомогою філософської

рефлексії. Імовірнісна парадигма брала свій початок «зверху» – уявлення про випадковість і незалежність формувалися в ході аналізу явищ з життя суспільства, але як парадигма вона виявила свою силу після того як стала спиратися на моделі, вироблювані у фундаментальних теоріях фізики.

Створення статистичної фізики призвело до революційної перебудови в поглядах науки на основи матеріального світу. Відповідно до цього змінилася сама внутрішня логічна структура наукових теорій – вона стала містити в собі зв'язки і відносини, котрі можна, у філософському розумінні, характеризувати як випадкові. Імовірність і випадковість стали в уявленнях учених нерозривними. Однак принциповий характер випадковості в розумінні як структури теоретичних систем, так і основ матеріального світу усвідомлювався досить довго і болісно. У широких наукових колах статистичні теорії довгий час інтерпретувалися як неповні, тобто як тимчасові й у логічному відношенні неповноцінні.

Передбачалося, що до статистичних теорій ми змушені звертатися в силу того, що з тих або інших причин ми не можемо отримати повний опис досліджуваних систем. Передбачалося також, що в міру нагромадження знань наука буде добувати усе більш повне знання про системи і з внутрішньої структури теорії буде виключена випадковість. Такі погляди на природу випадковості були навіяні раніше виробленим класичним підходом до аналізу основ світобудови. Показово, що навіть Ейнштейн, праці якого поклали початок розвитку квантової фізики, до кінця свого життя завзято відмовлявся визнати фундаментальну роль імовірності й випадку в природі. Він виразив свою позицію в знаменитому висловленні: «Бог не грає в кості» [8, 48].

Розвиток статистичних трактувань законів термодинаміки призвів до більш глибокого розуміння процесів, що відбуваються в мікросвіті. Відразу ж необоротність стала пов'язуватися з імовірністю і випадковістю. Відповідно до статистичного розуміння реальності зростання ентропії виражає постійну тенденцію переходу системи до все більш імовірнісного її стану. Максимально ймовірнісним станом є стан термодинамічної рівноваги, а тому випадковість у термодинамічних змінах веде до деструктивних необоротних змін систем. Світоглядним підсумком такої інтерпретації є висновок про необоротність матеріальних процесів. Концептуальна перебудова в науках про природу, викликана розробкою статистичних теорій, грунтується на визнанні випадковості як самостійного початку світу, його побудови й еволюції. Випадковість стала розглядатися як родинна таким поняттям і уявленням, як незалежність, неоднозначність, невизначеність, спонтанність і, узагальнено, хаотичність. Тим самим основи нашого світу стали розглядатися як щось «мінливе», що знаходиться в постійній зміні і пертурбаціях.

Непередбачуваність випадкового, на перший погляд, суперечить принципу детермінізму. Але це тільки удаване протиріччя. Випадкові події – це причинні зв'язки-наслідки, хоча і невідомі заздалегідь, але все-таки реально існуючі. Можливість їхньої появи хоча і не жорстко, не однозначно, але закономірно

пов'язана з причинними підставами. Статистичні закономірності мають об'єктивний характер. У такому розумінні детермінізм статистичних закономірностей становить більш глибоку форму детермінації. Статистичні закони і теорії є більш досконалою формою опису закономірностей природи, суспільства, тому що будь-який відомий на сьогодні процес більш точно описується статистичними закономірностями, ніж динамічними. Однозначний зв'язок станів у статистичних теоріях говорить про їхню спільність з динамічними теоріями. Розходження між ними в одному – у способі фіксації стану системи.

Квантова фізика продовжила розвивати наукову модель Всесвіту, яка контрастує з моделлю класичної фізики. На субатомному рівні світ твердих матеріальних тіл розпався на складну картину хвиль імовірності [17, 131]. Більш того, ретельний аналіз процесу спостереження показав, що субатомні частки не мають сенсу як окремі сутності; їх можна зрозуміти тільки як взаємозв'язки між підготовкою експерименту і наступними вимірами. Тому на мікрорівні хвилі імовірності являють собою, у кінцевому рахунку, не імовірності конкретних речей, а імовірності взаємозв'язків. Отже, на макрорівні однозначність у пророкуванні еволюційних шляхів розвитку нашого Універсуму втратила свою значимість.

Для розуміння квантової фізики досить суттєво, що використовувані в цій теорії поняття (фізичні величини) для характеристики мікрооб'єктів – об'єктів атомного масштабу поділяються на два класи, які мають різну логічну природу. Перший клас складають так звані явища, що безпосередньо спостерігаються, які позначаються такими поняттями як координата й імпульс, у теорії розглядаються як безпосередньо випадкові (у теоретико-ймовірнісному розумінні) величини; другий клас утворюють квантові числа (власне квантові величини типу спина). «Розходження між цими поняттями полягають, насамперед, у «ступені близькості» до безпосередньо даного у фізичному досвіді» [10, 72].

Досить важливо, що розходження в логічній природі цих двох класів понять виражається в характері зв'язків і залежностей між ними. На рівні безпосередньо даних прямі залежності між значеннями понять взагалі відсутні (царство випадковості). На рівні узагальнених понять (власне квантових) залежності носять однозначний характер. Обумовленість між параметрами, що належать до різних рівнів, містить у собі неоднозначність, невизначеність. Повнота теоретичного опису квантових процесів досягається шляхом використання понять обох класів, що належать до різних логічних рівнів. І лише на основі ймовірнісних уявлень у межах єдиної теорії стало можливим сполучення, синтез цих двох класів величин.

Філософські висновки з концептуальної структури квантової теорії постулюють: осмислення і розкриття внутрішніх механізмів випадковості нерозривно пов'язане з розумінням того, що випадок як явище не можна розглядати у відриві від необхідності. Будь-який матеріальний процес в Універсумі містить у собі діалектичні риси необхідності і випадковості, динаміку

їх взаємних переходів і нерозривного зв'язку. Разом з тим, для пізнання «механізмів» їхніх взаємодій досить важливо, що вони співвідносяться з різними рівнями об'єктів і систем, розгляд яких вимагає холістичного підходу.

Вивчення ймовірнісних процесів у фізиці (як у класичній, так і в квантовій) пов'язане з розкриттям структури досліджуваних систем. Моделі типу газових у даному випадку є найбільш характерними. На газових моделях будується базове уявлення про вихідне розуміння випадковості. Газоподібні моделі, інакше кажучи, являють доступний приклад, що демонструє суть імовірнісної парадигми.

Але чим далі просувалася наука у вивченні складних систем, тим більш неспроможною виявлялася проста статистична парадигма для опису структури процесів розвитку. Згодом ставало зрозуміло, що адекватне розуміння випадковості можливе лише при її інтерпретації в контексті не просто фізичних, а еволюційних процесів, для розуміння яких, відповідно до дарвінізму, може бути використана мова дарвінівської тріади: мінливість, спадковість, відбір. В основі будь-якого розвитку лежить зростання числа і розмаїтості організаційних форм системи або її елементів. Сьогодення і майбутнє системи в тій або іншій мірі залежать від минулого, а завершує цей процес добір, в основі якого лежать закони фізики і хімії, але не тільки вони. Існує і безліч інших критеріїв добору. Наприклад, величезну роль відіграє критерій стабільності (стійкості, у біологічних системах – гомеостазу). У даному випадку у формі випадковості виступає мутаційна мінливість через те, що мутації не спрямовані і не сковані детермінацією, тому що результат однієї мутації не визначає характер іншої. Таким чином розвиток відбувається завдяки внутрішнім спонукальним тенденціям, що надають багато різних можливостей для подальших перетворень.

Творча роль випадку в дарвінівській моделі розвитку не підлягає сумніву. Випадковість відбиває розмаїтість матеріального світу. Але трактування природи випадковості з цієї позиції часто розуміються як логічний висновок із простої статистичної парадигми. Робиться припущення про те, що перша жива речовина виникла в результаті випадкових зіткнень атомів речовини, що перебуває в хаотичному стані. Якщо ж виходити з того, що життя виникло в результаті чисто випадкових зіткнень атомів, то це рівносильно тому, що «...ураган, що пронісся крізь гігантський смітник, випадково збере «Боїнг-747» [6, 88]. Тут випадковість ще не може продуктивно опанувати часом, ще ефективно не вписується в структуру еволюційних процесів [143, 21].

Недостатність простої статистичної парадигми для пояснення еволюційних змін, для розуміння самого процесу виникнення життя обумовлена низкою причин.

Проста статистична парадигма не враховує той факт, що будь-які еволюційні зміни містять у собі компонент необоротності і спрямованості, що розвиток являє собою невід'ємний атрибут матерії. У цьому контексті і варто

розглядати «гру випадків»: випадковість не просо вносить збурювання в потік еволюції, вона додає риси неповторності еволюційним процесам.

В еволюційній моделі змінюється саме розуміння спрямованості еволюційних процесів. Тут спрямованість здобуває адаптаційний характер розвитку живих систем. Революційний потік проаналізованих подій вніс істотні корективи в категоріальний лад усього наукового мислення, в тому числі й фундаментальні філософські змісти таких категорій як: субстанція, матерія, простір-час. Форма жорсткого однозначного детермінізму поступилася різноманіттю форм «слабкої» детермінації, імовірності, стохастичності. Але проста статистична парадигма показала свою обмеженість, зокрема, у спробі описати еволюцію живих систем, будучи не в змозі пояснити реальні темпи, швидкість еволюційних процесів.

Отже, виникнення статистичної моделі стало спробою відповіді на питання: що відповідальне за об'єктивну невизначеність у природі. Відповідь на нього дав аналіз ролі випадку в конструюванні реальності і, як наслідок, довів незворотність еволюційних процесів у природі і суспільстві. Розкриття природи випадковості тут стало пов'язуватися з розкриттям природи хаосу. Однак роль і значення випадку в структурній організації матерії аж ніяк не зводяться до того, щоб виправдовувати й обґрунтовувати хаос. Розкриття сучасного змісту поняття про випадкове ґрунтується на аналізі особливостей його входження в базисну модель світу, що формується в ході розробки уявлень про самоорганізацію. У цьому контексті роль випадку зводиться до забезпечення переходу одних структур в інші, до породження нових форм і відкриттю шляхів еволюційних процесів.

Стохастична інтерпретація поклала початок розумінню випадку як гнучкого початку світу. За своєю структурою складні процеси і системи характеризуються визначеним синтезом двох начал: гнучкого (імовірнісного) і жорсткого (детермінованого). Некласична картина реальності, що виросла на основі релятивістської і квантової механіки, звузила межі класичного детермінізму.

Однак варто відзначити, що соціальне пізнання епохи індустріалізму так чи інакше виключає зі свого методологічного арсеналу принцип індивідуальної суб'єктивності, індивідуальної людської незамінності. Духовні процеси при такому погляді на суспільство або взагалі елімінуються, або ж розглядаються прагматично як інструмент організації якихось інших, більш важливих і значимих для суспільства процесів: економічних, політичних тощо.

Принципи незворотності, ймовірнісних процесів, автономності, індетермінізму продовжують свій розвиток у нелінійній біфуркаційній картині світу, виникнення якої було обумовлено народженням теорії самоорганізації, оскільки в нестабільному нерівноважному стані малі впливи можуть призвести до великих наслідків. Це принципове положення має метафізичний підтекст: світ втрачає якийсь виділений центр. Виявляється, що світ не описується універсальними законами, які уможливлювали його пізнання в класичному і

некласичному розумінні. Дане положення не означає повного заперечення класичних установок, просто ньютонівська механіка може тлумачитися як спеціальний випадок ейнштейнівської теорії відносності, і для неї можна запропонувати розумне пояснення в діапазоні її застосування. Однак такі основні концепції як простір, час і маса докорінно змінилися.

Ньютонівська механіка зберігає свою відносну істинність, доки не претендує на застосування в сфері великих швидкостей або на необмежену точність своїх описів і прогнозів. Проте саме в результаті кризи класичної науки почали зароджуватися такі наукові напрями як квантова фізика, теорія систем, кібернетика, теорія поля, гештальт-терапія, трансперсональна психологія і, нарешті, синергетика. Усі перераховані вище дослідницькі програми «вийшли родом» із класичної парадигми і дотепер до деякої міри «підживлюються» її життєвими силами. Стару (класичну, стохастичну) і нову (нелінійну) парадигми варто розглядати тільки як моделі, а не як остаточні описи реальності.

Отже, підбиваючи підсумки даної статті, треба зазначити, що тенденції нелінійного світосприйняття в стародавньому світі містилися в ідеї народження Космосу з первозданного Хаосу, тим самим підкреслювалася конструктивна роль останнього і неможливість існування порядку без «залишкових» проявів безладу. В античному світі ідеї нелінійного світосприйняття висловлювали себе через циклічність переходів невпорядкованих процесів (хаос, випадки) у впорядковані (порядок, необхідність, держава). Прообрази принципів лінійного та незворотного розвитку класичної картини світу почали складатися в епоху середньовіччя і явили себе в моделі вираженою схемою «від народження Христа і Царства Божого на Землі», що в Новий час послужило передумовою для формування образу кумулятивного розвитку історичного процесу, що не допускає роль випадку і побудованого на механістичних принципах.

Стохастична модель внесла якісно нове розуміння процесу розвитку соціуму: поряд з необхідністю визнається і роль випадку, лінійність доповнюється нелінійністю, зворотність змінюється незворотністю, частково знімається антагонізм між суб’єктом і об’єктом пізнання. Некласична наука відкидає об’єктивізм класичної науки, відкидає уявлення про реальність як про щось незалежне від засобів її пізнання суб’єктом. Вона осмислює зв’язки між знаннями про об’єкт і характером засобів і методами діяльності. Мікрокосм і макрокосм у такому розумінні є двома аспектами однієї – єдиної і об’єднуючої – еволюції. Життя вже не видається явищем, яке розгортається в неживому Всесвіті: сам Всесвіт стає все більш і більш живим. Всесвіт сучасної фізики більше схожий на систему розумових процесів, ніж на велетенський годинниковий механізм [56, 37]. Але всі вищеперелічені принципи носили прихований і фрагментарний характер і оформилися в цілісну наукову парадигму тільки з появою теорії самоорганізації. У цьому контексті соціум розвивається за певними універсальними, але жодною мірою не детермінованими законами. Така парадигма є по суті нелінійною і процеси, які вона інтерпретує, є також нелінійними.

У середині XX століття відбулася революція, наслідки якої ще належить гідно оцінити. «Якщо до цього часу наука здатна була пояснити тільки тенденції деградації, що визначаються другим початком термодинаміки, то з 50-х років, з розвитком методів нерівноважної термодинаміки, теорії інформації, синергетики, почали виявлятися механізми взаємодій, які обумовлюють самоорганізацію різних за своєю природою систем» [1, 77].

Виникнення біфуркаційної моделі розвитку, в основі якої лежить нелінійне розуміння процесів різної природи, ініційованої синергетикою, мабуть, досить симптоматично, тому що воно увібрало в себе щось об'єднуюче всі наведені вище гіпотези і теорії, а саме, поділюване їх прихильниками глибоке переконання, що механістичний образ Всесвіту, створений ньютоно-картезіанської наукою, не може більше вважатися точною і остаточно встановленою моделлю реальності. Поняття Космосу як гігантської супермашини, зібраної з незліченних окремих об'єктів, по всій видимості, не може задовольнити допитливий розум ні на буденному рівні, ні на науковому та філософському. Інтегративна модель показує Всесвіт єдиною і неподільною мережею подій і взаємозв'язків. Її частини постають як різні аспекти та патерни одного інтегрального процесу, в якому є місце, як випадковості, так і необхідності. Цей процес є принципово нелінійним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аршинов В. И. Синергетики конвергируют со сложностью / В. И. Аршинов // Вопросы философии. – 2011. – № 4. – С. 73 – 83.

2. Ахундов М. Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы / М. Д. Ахундов. – М.: Наука, 1982. – 223 с.

3. Берталанфи Л. фон. История и статус общей теории систем / Людвиг фон Берталанфи // Системные исследования: Методологические проблемы. Ежегодник. – М.: Наука 1973. – С. 20 – 37.

4. Глазко В. И. «Опасное знание» в «обществе риска» (век генетики и биотехнологии) / В. И. Глазко, В. Ф. Чешко. – Харьков: ИД «ИНЖЭК», 2007. – 544 с.

5. Казютинский В. В. Научные традиции и революции в контексте системного анализа / В. В. Казютинский // Системный подход в современной науке. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – С. 81 – 106.

6. Каку М. Физика невозможного / Митио Каку. – М.: Альпина нон-фикшн, 2015. – 456 с.

7. Кисельов М. М. Трансформація феномену науки в XXI столітті / М. М. Кисельов // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю «Наука XXI століття, індустрія хай-тек і сучасна освіта». – Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2012. – С. 19 – 23.

8. Кун Т. Структура научных революций / Томас Кун. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 608 с.

9. Летов О. В. Уважение целостности субъекта как принцип биоэтики / О. В. Летов // Вопросы философии. – 2008. – № 7. – С.106 – 114.

10. Лисеев И. К. Системная познавательность мира и современная наука / И. К. Лисеев // Системный подход в современной науке. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – С. 69 – 81.

11. Михаленко Ю. П. Идея социального прогресса в философии 17 века и её теоретические источники / Ю. П. Михаленко // Критика буржуазных интерпретаций общественного развития. – М.: ИФАН СССР, 1984. – С. 56 – 68.

12. Момджян К. Х. Универсальные потребности и родовая сущность человека / К. Х. Момджян // Вопросы философии. – 2015. – № 1. – С. 3 – 15.

13. Назаретян А. П. Нелинейное будущее / А. П. Назаретян. – М.: МБА, 2013. – 440 с.

14. Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории. Синергетика – психология – прогнозирование / А. П. Назаретян. – М.: Мир, 2014. – 368 с.

15. Ниинилуото И. Критические замечания о когнитивном релятивизме / И. Ниинилуото // Вопросы философии. – 2015. – № 1. – С. 40 – 45.

16. Ратников В. С. Обновление методологической культуры в процессе освоения наукой феномена сложности / В. С. Ратников // Системный подход в современной науке. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – С. 254 – 276.

17. Ровинский Р. Е. Мировоззренческие проблемы физической науки, наследуемые XXI веком / Р. Е. Ровинский // Вопросы философии. – 2008. – № 3. – С. 128 – 132.

18. Современные проблемы хаоса и нелинейности: антология / [А. Борисов, А. Килин, К. Симо, А. Джиорджилли и др.]. – М.: Институт компьютерных исследований, 2002. – 304 с.

РЕЗЮМЕ

Снегирев И. А. Предпосылки возникновения нелинейного миропонимания.

В статье раскрывается сущность нелинейного миропонимания в контексте формирования постнеклассической картины мира. Показана специфика доклассических концепций, авторы которых рассматривали диалектику порядка и хаоса как тенденцию нелинейного миропонимания. В процессе осмысления классической и неклассической парадигм выводятся основные паттерны научного и философского мировоззрения. Доказывается тезис о том, что именно нелинейность, как научный и философский принцип, фундирует современную парадигму во всех отраслях знаний.

Ключевые слова: нелинейная картина мира, неклассическая парадигма, философские принципы, философское миропонимание.

SUMMARY

Snegirev I.O. Background of the non-linear world view.

The article reveals the essence of non-linear world-view in the context of the formation of postnonclassical picture of the world. There is show the specificity of pre-classical concepts, whose authors considered the dialectic of order and chaos to be the tendency of non-linear world-view. In the process of comprehension of the classical and nonclassical paradigms are made the conclusions of the main patterns of the scientific and philosophical world-view. There is proved, that the thesis that it is non-linearity as a scientific and philosophical principle that is the foundation of modern paradigm in the all fields of knowledge.

Key-words: *non-linear world view, nonclassical paradigms, philosophical principle, philosophical world-view.*

УДК 101:37.01+37.032

Т. О. Кравченко
Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка

СУЧАСНА МЕДІАОСВІТА ЯК НОВИЙ ЕТАП У РОЗВИТКУ ОСВІТИ

У статті розкривається сутність сучасного етапу розвитку освіти, акцент зроблений на дослідженні сучасного стану розвитку освіти – медіаосвіти, яка є наслідком активного впровадження в життя суспільства практики високих наукомістких технологій, переходом суспільства до мережевого типу взаємодії та залученням людей до мережевих спільнот, широким поширенням ЗМІ та необхідності у медіаграмотності. Сучасна медіаосвіта розглядається з філософської точки зору та звертається увага на вплив медіаосвіти на розвиток особистості, а також недоліки та переваги висвітленого напряму розвитку сучасної освіти.

Ключові слова: *інформаційно-мережева парадигма, освіта, мережа Інтернет, інформаційно-комунікативні технології, медіаосвіта, медіаграмотність.*

На сучасному етапі розвитку планетарної цивілізації спостерігається активний розвиток високих наукомістких технологій (Hi-Tech і Hi-Hume), а також активного поширення набувають процеси інформатизації, дигіталізації, комп’ютеризації тощо. Сьогодні інформаційно-комунікативні технології (ІКТ), які входять до комплексу конвергентних високих наукомістких технологій, набувають все більшого розвитку, а результати їх впровадження приголомшують. Ставиться питання про вплив ІКТ на розвиток суспільства (охоплюючи всі сфери), особистості, трансформацію її духовності та місця в світі,

усвідомлення себе. Перш за все вплив виявляється в освітній сфері, що призводить до трансформації навчальних планів і програм, методики та принципів проведення занять, а також всієї системи освіти в цілому.

Останнім часом все частіше зустрічаються такі поняття, як «мережева освіта», «медіаосвіта», «медіаграмотність», які, власне, і характеризують сучасний стан освіти в світі і в Україні, зокрема. *Метою статті* є розкриття сутності медіаосвіти як сучасного напряму розвитку освіти.

На сучасному етапі розвитку науки, трансформації її до стану меганауки та практики впровадження меганаукових практик спостерігається процес активної взаємодії особистостей, включення їх до мережевої взаємодії (завдяки активному розвитку високих наукомістких технологій Hi-Tech і Hi-Hume та практичного їх застосування, що активно спостерігається в розвитку мережі Інтернет) та провадження активної життєвої позиції кожного члена сучасного інформаційного суспільства, формою організації якого на сучасному етапі виступає мережевий тип взаємодії. На нашу думку, більш доречніше говорити про інформаційно-мережеве суспільство (або ж мережеве), адже інформація є змістовою формою мережі, вони являють собою діалектику форми і змісту та виступають як єдине ціле.

Поняття мережевого суспільства все частіше фігурує в працях філософів, соціологів та науковців, присвячених сучасній постіндустріальній епосі, таких як О. Бард, Я. Зодерквіст, І. Девтеров, М. Кастельс, О. Назарчук та ін. Соціальна мережева структура характеризується наступними ознаками: ієрархія в ній децентралізована (виникає феномен «розщепленого лідерства»); спеціалізація і, відповідно, відповідальність учасників широка; неформальні відносини частіше навіть важливіші, ніж формальні. Часто мережева організація не має структурних підрозділів усередині себе, оскільки є єдиною цілісністю.

Значне розширення та поширення мереж, масштаби їх використання призводять до того, що люди, об’єднуючись мережами, стають членами нового типу суспільства – мережевого. Під мережевим суспільством О. В. Назарчук розуміє виникнення «абсолютно нової якості соціальної комунікації, яка стрімким чином трансформує інститути і практики сучасного суспільства» [7, 61]. Отже, поняття мережевого суспільства позначає новий підхід до вивчення соціальних явищ, що знаходиться на стику інформатики та соціології, тому що в основі концепції мережевого суспільства лежить уявлення про інформацію як знання. Соціальна дійсність сучасного соціуму перетворюється в медіареальність. У свою чергу, І. Девтеров розглядає мережеве суспільство і вважає його «більш динамічною організаційною моделлю соціальної реальності. Інтенсифікація обміну інформацією дозволила освоювати нові форми соціальної диференціації, конструювання, кооперації і співпраці» [2, 15]. Даний тип суспільства відповідає швидким темпам змін, які характеризують суспільство і зокрема людину, яка прагне до змін у власній тілесності та духовності.

Цифрові мережі створюють інформаційно-технологічну основу мережевого інформаційного суспільства, період зародження якого розпочався з кінця 1960-х – початку 1970-х років. Революційний вплив ІКТ та мережевих технологій найбільш виразно розкривається завдяки комерціалізації Інтернету і посилюється за рахунок історичного резонансу, який створюється такими процесами, як інтернаціоналізація, глобалізація та інтеграція світової економіки, модернізація. Розширюються можливості для комунікації і це створює передумови для нової організації суспільства. «По мірі розширення мережі Інтернет і мобільної телефонії цілі сфери людської діяльності стрімко переносяться в поле дистанційної комунікації. Змінюється звичний порядок взаємодії як на рівні інститутів, так і на рівні індивідів, що беруть участь в інтеракціях, тобто нові технології перетворюються на основу системи комунікацій сучасного суспільства» [10, 90]. Інтернет-технології стають основою нового, інформаційно-мережевого суспільного ладу. Значну роль в цьому процесі відіграють мережеві співтовариства.

Мережеве співтовариство (спільнота) – це група індивідів, які взаємодіють між собою, спілкуються і ведуть спільну діяльність за допомогою комп'ютерних мережевих засобів. Вказані спільноти об'єднують людей за різними ознаками – спільність інтересів, місце роботи, віросповідання тощо. Серед найбільш яскраво виражених можна виділити наступні: а) наукові мережеві спільноти (професійні мережеві спільноти або об'єднання людей, що належать до однієї спеціальності); б) позанаукові мережеві спільноти – об'єднання людей за сферою інтересів і за приналежністю до певної субкультури, гендеру, статевої орієнтації та ін.

Мережеві співтовариства, об'єднуючись, призводять до виникнення інформаційно-мережевого суспільства, найважливішу роль у формуванні якого відіграє становлення мережевих спільнот в мережі Інтернет, в якому відбувається віртуалізація соціальних інститутів і суспільних відносин.

При аналізі впливу мережевих технологій на соціум найголовнішого значення набуває мережа Інтернет, яка пронизує всі сфери суспільства як на локальному, регіональному, так і на більш масштабному, загальному, всесвітньому рівні. На локальному рівні користувачі мережі обмінюються між собою файлами, інформацією, вступають в процес комунікації (чати, форуми). На більш високому, глобальному рівні вони отримують вже більше можливостей комунікації і в пошуку інформації, стаючи законодавцями мережевого простору. Найважливішим завданням стає задоволення широкого кола інтересів і потреб кожної людини, що може бути здійснене за допомогою віртуального мультимедійного простору Інтернет, який пронизує всі сфери життєдіяльності соціуму.

Необхідно звернути увагу на розвиток сфери освіти в сучасному світі та тенденції її розвитку.

По-перше, глобалізація вимагає переходу до мережевих систем освіти та організації шкільного життя. Школа виходить за межі власних стін, освітнім

середовищем для кожного учня може бути весь світ. Викладачі та кращі школи можуть розширювати свій науковий потенціал, взаємодіючи з провідними організаціями, іншими навчальними закладами тощо.

По-друге, модернізація освітнього процесу відбувається завдяки комп'ютеризації та інформатизації. Дані процеси охоплюють і всі сфери життя сучасної людини.

По-третє, освіта набуває статусу безперервної, перетворюється на фактор життєвого успіху. Вікові межі освіти фактично зникають – люди навчаються й удосконалюються протягом усього життя.

По-четверте, ефективні освітні системи спираються на індивідуальні траекторії та інтегровані методи навчання. Надається перевага диференційованому та особистісно-орієнтованому навчанню [4, 78]. Вказані тенденції розглядалися нами в контексті мережевої освіти, а так як, на наш погляд, сучасна освіта знаходиться під впливом інформаційно-мережевої парадигми, то дані тенденції характерні для всієї системи освіти взагалі і предметним полем філософії освіти як галузі наукового знання.

Освіта набуває змін і повинна відповідати запитам суспільства і кожної окремої особистості. Постає питання про формування нової творчо-гуманітарної особистості, вихованої на ідеях ноосферної цивілізації, що передбачає гармонійну взаємодію з оточуючим середовищем. Тому набуває актуальності питання про зміну системи освіти, формування парадигми та стратегії освіти, перехід її на вищий щабель свого розвитку. Останнім часом виникають найрізноманітніші концепції розвитку освіти XXI століття і всі вони є досить обґрунтованими і мають право на існування, адже розглядають освіту в усіх її проявах та у прогностичному стані. Але все ж таки заслуговує на увагу такий напрям, як медіаосвіта.

Поняття «медіаосвіта» сьогодні є не досить розробленим і увага йому приділяється, власне, останнім часом все частіше, адже розвиток високих наукомістких технологій охоплює сферу освіти та кардинально трансформує її таким чином, щоб вона відповідала запитам суспільства та кожної окремої особистості. Ідеологію медіаосвіти розроблено такими дослідниками, як Р. Барт, М. Маклюен, А. Моль, О. Федоров, С. Френе та ін., але, тим не менш, сьогодні в Україні у вітчизняній педагогіці та науці дане поняття не фігурує досить часто. Виділяють визначення поняття «медіаосвіта»: 1) напрям у педагогіці, який виступає за вивчення школярами масової комунікації; 2) навчання теорії та практичним навичкам опанування сучасними засобами масової комунікації; 3) процес освіти за допомогою та на основі засобів масової комунікації (медіа) та розвиток творчих, комунікативних здібностей особистості, критичного мислення, уміння інтерпретації, аналізу та оцінки та самостійного створення медіатексту; 4) процес розвитку та формування особистості за допомогою засобів масової комунікації тощо. Одразу виникає питання – що ж таке «масова комунікація»? Масова комунікація (англ. mass communication) – це «систематичне поширення

повідомлень (через друк, радіо, телебачення, кіно, звукозапис, відеозапис) серед чисельно великих, розгалужених аудиторій з метою утвердження духовних цінностей і надання ідеологічного, політичного, економічного або організаційного впливу на оцінки, судження або поведінку людей» [6, 348], їх картину світу, а також світосприйняття, світобачення та світорозуміння. Під найвпливовішими засобами масової комунікації (ЗМІ) в даному випадку розуміються телебачення та мережа Інтернет. Що стосується мережі Інтернет, то вона дуже відрізняється від інших ЗМІ, тому що саме мережа є засобом комунікації і організації. Діючи в мережі, людина створює її зміст: межа між споживанням і виробництвом зникає. Людина є більше споживачем, ніж творцем комунікації. «Це означає, що ті, хто при владі при капіталізмі, гегемони суспільного простору – політики, пропагандисти, проповідники всіх мастей – більше не є серйозними гравцями на полі ЗМІ» [1, 203–204]. Їх місце займають мережеві споживачі, які формують складну систему зворотних зв'язків, завдяки чому інформація повертається в обіг і, проходячи через безліч учасників, зазнає довгу чергу перетворень. У цьому і є сутність нескінченного процесу. Кожна людина може зробити значний внесок у розвиток мережі, збільшуючи кількість інформації та її зміст.

З активним розповсюдженням інформаційно-комунікаційних технологій, зростанням кількості інформаційних мереж, зростанням потреби у використанні мережі Інтернет та кількості її користувачів, відбувається збільшення росту мережевих спільнот. З'являється все більше наукових теорій і шкіл, які не мають єдиного фундаменту, але займаються єдиною проблематикою. Це призводить до множинності течій і варіантів розгляду однієї проблеми, «породжуючи умови, які ініціюють синергетичні (спільно виникаючі) процеси і збільшують ймовірність виникнення ефектів самоорганізації знання. Ці умови ведуть до утворення мережевої структури» [3, 20]. Відбувається взаємообмін інформацією між вузлами (мережевими науковими спільнотами), що призводить до зростання знання, його самоорганізації. У сьогоднішньому світі виникнення синергетичного мережевого знання і утворення мережевих структур – процес активно досліджуваний. Але все ж таки існує хвилююче питання – кому належить мережа і хто контролює її контент, адже суспільство є активним користувачем мережі і повинні існувати певні органи, організації, які контролюють зміст інформації, її достовірність, істинність, а також легальність та відповідність. Власне це питання є хвилюючим при використанні ресурсів мережі Інтернет в освітніх цілях, адже сьогодні інформація та знання є найвищою цінністю в сучасному інформаційно-мережевому суспільстві. Д. Нейсбіт, досліджуючи проблему інформаційного суспільства та ролі інформації в ньому, зазначає: «у нашому новому інформаційному суспільстві час орієнтований у майбутнє. Це одна з причин, через що ми так їм цікавимося. Ми повинні навчитися передбачати майбутнє із сьогодення. Коли ми зможемо це робити, тоді зрозуміємо, що тренд – це ще не рок. Ми зможемо вчитися у майбутнього точно так само, як колись вчилися в

минулого» [8, 32]. З цього випливає, що освіта повинна бути спрямована на майбутнє і бути адаптованою до нього. Таку освіту А. Урсул назвав випереджаючою. У контексті даного поняття мова йде про людину з інноваційним типом мислення, культури і поведінки, яка може гнучко адаптуватися до мінливих умов життя, самостійно критично мислити, має високий рівень інформаційної культури, вміє бути комунікабельною, толерантною, самостійно розвиватися і самовдосконалюватися. Формування вище перерахованих якостей і умінь є головною метою в системі випереджаючої, або ж превентивної освіти. Провідними принципами тут виступають: 1) фундаментальність; 2) інноваційність; 3) безперервність; 4) інформатизація та комп'ютеризація; 5) гуманізація» [11, 154]. Також можна додати інші принципи освітньої стратегії: диференціація освіти; індивідуалізація; цілісність освіти; гуманітаризація освіти; демократичність; діяльнісність; креативність тощо. Всі ці принципи взаємозв'язані, але нас найбільше цікавить принцип інформатизації та комп'ютеризації, без чого на даний час важко уявити навчальний процес. Даний принцип у контексті інформаційно-мережевої парадигми та постіндустріального суспільства набуває особливого значення.

Комп'ютеризація є однією зі складових інтенсифікації навчання. «Діалог з комп'ютером встановлює відповідний ступінь розвитку внутрішньої мови і думки студента, його здатність до створення й осмислення зв'язків на основі запропонованої програми роботи» [11, 169]. За допомогою комп'ютера активізується логічна пам'ять і швидше здійснюється інтелектуалізація процесів запам'ятовування, збереження і відтворення інформації. Під впливом високих технологій в освіті більше уваги буде приділятися не отриманню абстрактних, відірваних від сьогоднішнього дня знань, а вихованню, формуванню здібностей, які забезпечують успішну діяльність відповідно соціальним потребам нової цивілізації. Авторитетним джерелом знань виступають інформаційні технології.

Інформаційно-мережева парадигма, впливаючи на сферу освіти, змінює і світоглядні орієнтири людини. Так змінюються освітні цілі, спостерігається орієнтир на отримання інформації і здатність до комунікації, пріоритетними стають знання англійської мови і робота з комп'ютером, відбувається формування людини, здатної швидко орієнтуватися в мінливому світі і користуватися новинками практики високих технологій.

Однак існують негативні моменти впливу інформаційно-комп'ютерно-мережевих технологій і власне мережі Інтернет на процес навчання і впровадження медіаосвіти. Це, по-перше, полягає в збільшенні «частки самостійної роботи учня, роздробленості, мозаїчності його знань, небажанні отримати глибокі знання, а по-друге, в процесі он-лайн навчання відсутній безпосередній контакт учня і викладача, що є важливим в процесі навчання» [5, 19], адже однією із характерних рис масової комунікації є відсутність безпосереднього зв'язку між комунікатором і аудиторією в процесі спілкування. З одного боку, це дозволяє розширити аудиторію учнів, «стерти» усі географічні

межі і отримати освіту в будь-якій точці планети та за будь-яких умов (стан здоров'я, неможливість виїхати за кордон тощо). З іншого боку, це сприяє поширенню індивідуалізації в суспільстві, відокремленні людей один від одного, зменшенні соціальних комунікацій та контактів у соціальній реальності тощо. Але, не зважаючи на це, можна виокремити і значні позитивні наслідки впливу засобів масової комунікації і, власне, мережі Інтернет на процес освіти та впровадження медіаосвіти:

1) формування в молоді критичного ставлення до медіа;

2) розвиток креативності та творчого мислення;

3) подолання інформаційної кризи, яка полягає в тому, що кількість існуючої інформації, важливої для вирішення будь-якої проблеми, настільки велика, що її майже неможливо осягнути повною мірою і відшукати в «океані інформації». У той же час постає питання про виникнення «фрагментарності», «кліповості» мислення, його уривчастості, але, з іншого боку, це дозволяє людини відкидати зайву інформацію і не витрачати час на зайве;

4) навчання молоді адекватному сприйняттю ЗМІ, бути активним учасником медіа культури;

5) формування морально здорових норм поведінки і моральних цінностей;

6) формування раціонального уявлення про політику;

7) подолання медійної маніпуляції (лобіювання інтересів суспільства, недостовірна або викривлена інформація тощо), медіанасилля та жорстокості;

8) розширення освітніх можливостей, спілкування та культурного обміну;

9) медіаграмотність як сукупність навичок та вмінь, які дозволяють людям аналізувати, оцінювати та створювати повідомлення в різних видах медіа, жанрах та формах. Медіаграмотність дозволяє активним користувачам медіа аналізувати отриману інформацію з метою виявлення пропаганди, недостовірної та викривленої інформації, а також розуміти недоліки та переваги кожного медіа і створювати незалежні медіа.

Медіаосвіта сьогодні є досить перспективним напрямом в умовах глобалізації та модернізації інформаційного та освітнього простору та реформування системи освіти. Челишева І. В. та Михальова Г. В. виділяють наступні умови впровадження масової медіаосвіти [12, 49]:

1) визнання широкою громадськістю (в тому числі – педагогами, вихователями та батьками) необхідності медіаосвіти як компонента загальної освіти, а медіаграмотності (медіакомпетентності) – як складової загальної культури людини;

2) використання потенціалу інтегрованої, факультативної, спеціальної медіаосвіти в навчальних закладах та установах додаткової освіти;

3) тісна взаємодія всіх структур, які здійснюють медіаосвітню діяльність: навчальних закладів (шкіл, ВНЗ), установ додаткової освіти, культури і т. п., із існуючими науково-освітніми центрами;

4) здійснення систематичної роботи із вчителями шкіл і викладачами ВНЗ по реалізації медіа освітнього потенціалу і професійній педагогічній діяльності; надання педагогічному складу необхідного навчально-методичного (навчальні посібники, методичні матеріали і т. п.), технічного і програмного забезпечення (для створення відео- та медіатеки, кіноклубу тощо).

Практика впровадження медіаосвіти передбачає створення шкільних та студентських медіа клубів, організацію і проведення майстер-класів, семінарів для вчителів, відкритих занять для молодих викладачів та вчених з медіаосвітньої тематики тощо.

Сьогодні активне впровадження медіаосвіти спостерігається у Великобританії, де медіаосвіта є компонентом формальної освіти, доступної для всіх дітей. В Україні система освіти останнім часом набуває великих змін, що зумовлено процесами модернізації та інтеграції, глобалізації та повсюдної інформатизації. Досвід медіаосвіти в нашій країні невеликий, але потребує підтримки та розвитку.

Таким чином, сучасна освіта розвивається швидкими темпами, що зумовлено швидким розвитком ІКТ у всьому світі, глобалізацією освіти, гармонізацією української та європейської системи освіти, розширенням міжнародних наукових контактів, впровадження мережевого типу організації суспільства, всіх його сфер, що охопило і систему освіти. Сьогодні впроваджується новий вектор розвитку освітньої галузі – медіаосвіта, яка «допомагає людині активно використовувати можливості інформаційного поля телебачення, радіо, відео, кінематографа, преси, Інтернета, допомагає їй краще зрозуміти мову медіакультури. Вона робить людину медіакомпетентною, тобто спроможною повноцінно сприймати, аналізувати, оцінювати (на базі розвиненого аналітичного мислення) твори медіакультури, використовувати різноманітні види медійної техніки, створювати та поширювати медіа тексти (в галузі преси, Інтернета, кіно тощо)» [9, 15] та бути спроможним подолати та уникнути негативного впливу медіа на людину та суспільство взагалі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бард А. Netократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / Александр Бард, Ян Зодерквист. – СПб. : Стокгольмская школа экономики в СПб., 2004. – 252 с.

2. Девтеров І. В. Людина і суспільство у кіберпросторі : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Ілля Володимирович Девтеров. – Київ, 2012. – 35 с.

3. Зеленкова Т. В. О сетевой парадигме в психологии / Т. В. Зеленкова // Методология и история психологии. – 2007. – Том 2. – Выпуск 3. – С. 18 – 28.

4. Кравченко Т. О. Розвиток сучасної освіти в умовах інформаційно-мережевої парадигми / Т. О. Кравченко // Філософія науки: традиції та інновації. Науковий журнал. – Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. –

№ 1 (11). – С. 75 – 84.

5. Кравченко Т. О. Становлення нової освіти в контексті інформаційно-мережевої парадигми / Т. О. Кравченко // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 18-19 липня 2014 року). – Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2014. – С. 15 – 19.

6. Массовая коммуникация // Философский энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1983. – С. 348.

7. Назарчук А. В. Сетевое общество и его философское осмысление / А. В. Назарчук // Вопросы философии. – 2008. – № 7. – С. 61 – 75.

8. Нейсбит Д. Мегатренды / Д. Нейсбит; Пер. с англ. М. Б. Левина. – М. : ООО «Издательство АСТ» : ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 380 с.

9. Федоров А. В. Насколько в России необходимо медиаобразование школьников? / А. В. Федоров // Школьные технологии. – 2013. – № 4. – С. 14 – 17.

10. Фролова Е. В. Информатизация современного общества в ракурсе социально-философской рефлексии / Е. В. Фролова // Философия и социальные науки. – 2010. – № 4. – С. 90 – 95.

11. Цикін В. О. Філософія освіти: постнекласичний підхід: Монографія / В. О. Цикін, О. А. Наумкіна. – Суми : Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2009. – 232 с. (російською мовою).

12. Челышева И. В. Массовое медиаобразование: перспективы взаимодействия России и Великобритании / И. В. Челышева, Г. В. Михалева // Медиаобразование. – 2015. – № 4. – С. 42 – 54.

РЕЗЮМЕ

Кравченко Т. А. *Современное медиаобразование как новый этап в развитии образования.*

В статье раскрывается сущность современного этапа развития образования, акцент сделан на исследовании современного состояния развития образования – медиаобразовании, которое является следствием активного внедрения в жизнь общества практики высоких наукоемких технологий, переходом общества к сетевому типу взаимодействия и привлечением людей в сетевые сообщества, широким распространением СМИ и необходимости в медиаграмотности. Современное медиаобразование рассматривается с философской точки зрения и обращается внимание на влияние медиаобразования на развитие личности, а также недостатки и преимущества указанного направления развития современного образования.

Ключевые слова: *информационно-сетевая парадигма, образование, информационно-коммуникативные технологии, сеть Интернет, медиаобразование, медиаграмотность.*

SUMMARY

Kravchenko T. O. *Modern media education as a new stage in the development of education.*

The essence of the current stage of development of education is revealed in the article. The main accent is made on the study of the current state of education – media education, which is a consequence of the active introduction of high technologies in the social life, the transition of society to a network type of interaction and involvement of people in online communities. Modern media education is examined from a philosophical point of view and the attention is drawn to the impact of media education on personal development. The advantages and disadvantages of the development of modern education is shown.

Keywords: *information-network paradigm, education, information and communication technology, Internet, media education, media literacy.*

УДК 167.5

О. С. Марусіна
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка.

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕНЬ КОМУНІКАЦІЇ ЯК РІЗНОВИДУ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Презентується критика поширеного розуміння комунікації не як умови можливості існування рефлектуючого мислення, а як кодування, передача і декодування приватних думок. Зазначене тлумачення мови, на думку автора, не враховує різницю генези мови та її функціонування. Зокрема привертається увага, що стикаючись з філософією, лінгвістика аналізує текст у плані теорії пізнання та його герменевтики, тобто інтерпретативних практик. Але якщо філософи орієнтовані на об'єктивне пізнання дійсності, то лінгвісти пов'язані герменевтичним колом. Останнє характеризує розуміння (точніше, неможливість редукції розуміння й тлумачення тексту до логічно послідовного алгоритму, що пов'язане із структурами смислу в «науках про дух», а не ідеалізованими або модельними уявленнями, як це існує, наприклад, у природознавстві.

Ключові слова: *культурологічне дослідження, лінгво-філософське дослідження, аналітична філософія, мовленнєвий акт.*

Актуальність. Усвідомлення взаємозв'язку мови, культури та філософії породжує сукупність проблем, вирішення яких стає підставою нетрадиційного розуміння суспільних відносин. Кожна з проблем має свою «специфіку» та вивчається в межах відповідних дисциплінарних досліджень. У той же час потенціал дисциплінарного методологічного інструментарію обмежений специфікою предмета дослідження, а процедури його трансляції в інші сфери недостатньо обґрунтовані. Тому виникає потреба в організаціїосмисленої

міждисциплінарної комунікації. Проблемність студіювання такої комунікації полягає в наступному. Досліднику доводиться одночасно виконувати подвійне завдання: здійснювати інтерпретацію наукових текстів, удосконалювати свої уявлення про їх структурні особливості, а також враховує соціокультурні, гуманістичні пріоритети доступних практик.

За бажанням проаналізувати сутність комунікативної тенденції у філософії криється намір усвідомлення фундаментального значення філософії мови та, зокрема, аналітичної філософії для розуміння специфіки ґенези сучасного суспільства та культури.

Розвиток лінгвістичних наук має розвинуте концептуальне оформлення і резонує з еволюцією філософії мови. Тому, розглядаючи вплив мови на соціокультурні трансформації, треба враховувати підстави до прояснення специфіки методологічного потенціалу, що накопичується в сучасній лінгвістиці.

Ступінь розробленості проблеми. Дослідження феномена сучасної культури потребують різного методологічного інструментарію. Одночасне у цьому плані використання методологічних розробок природничих наук виявляється безперспективним. Це пов’язане з: 1) жорсткістю і довгостроковою стабільністю парадигмальних схем (класика, некласика, постнекласика); 2)зростаючим розривом між сповільненим процесом поповнення методологічного інструментарію та збільшенням темпу усвідомлення ціннісних орієнтирів продуктивної діяльності.

На рівні методологічної свідомості розкриваються парадоксальні особливості, які охоплюють природничі й гуманітарні науки. У природничих науках, перш за все в фізиці, відбувається радикальне уповільнення поступу в мікро і мега світі як ознака гносеологічного колапсу. У той же час у гуманітарних науках утворюються нові моделі дослідження і формується новий методологічний інструментарій.

Зокрема, стикаючись з філософією, сучасна лінгвістика аналізує текст у плані теорії пізнання та його герменевтики, тобто засобами інтерпретативних практик. Але якщо філософи орієнтовані на об’єктивне пізнання дійсності, то лінгвісти обмежені герменевтичним колом. Дослідники підкреслюють: герменевтичне коло, що характеризує розуміння (точніше, неможливість редукції розуміння й тлумачення тексту до логічно послідовного алгоритму), належить до самої структури смислу в «науках про дух», де інтерпретатор має справу не з ідеалізованими або модельними уявленнями як у природознавстві.

Принаймі визнається, що сутність діалогу у всіх його модифікаціях реалізується в процесі комунікації. Н. Луман зазначав: «людські відносини, та й саме суспільне життя неможливі без комунікації» [1, 43], що «лише комунікація може здійснювати комунікацію» [2, 114].

Одним із найвпливовіших дослідників проблем комунікації визнають К.-О. Апеля. Філософські погляди К.-О. Апеля на природу комунікації орієнтовані перш за все на контекст нових цивілізаційних умов сучасної комунікативної

спільноти і пошук можливостей збереження стійких форм внутрішньої регуляції поведінки людини, тобто моралі.

Орієнтуючись на мовно-конвенційний характер поведінки людини К.-О. Апель визначає інтерсуб'єктивну комунікацію як мовну комунікацію, яка розглядається ним під кутом зору мовних практик в якості мовних ігор.

На основі критичного аналізу досягнень попередників і за допомогою застосування методології трансценденталізму Апель створив власну філософію мови, що є основою осмислення соціуму, історії й етики дискурсу. Деякі позиції філософської концепції Апеля розглядають у загальному контексті проблем й ідей критичної теорії франкфуртської школи, що не є безпідставним і засвідчується близькістю поглядів Апеля у своїх найбільш істотних пунктах концепції Ю. Хабермаса та полемікою двох мислителів. Однак концепція Апеля відрізняється від позиції Хабермаса у вирішальному відношенні: Апель характеризує свою позицію як «лише» філософську й при цьому саме як класичну академічну філософську позицію. Він чітко й принципово відокремлює філософію від політики й соціальної думки іприпускає можливий вплив філософії або науки на соціально-політичну сферу лише в тім, що вона робить свій внесок у сферу просвітництва, за умов, коли держава не обмежує права ймożливості демократично організованого Універсуму.

Філософія й наука повинні направляти свої зусилля на руйнування не рефлексивних, догматичних забобонів, не опираючись лише на авторитет «великих мислителів». І цей критичний потенціал філософського й наукового мислення Апель свідомо відокремлює від соціальної активності, дистанціюючись від політичних рухів і цілей. Не наука виступає теорією філософії, а навпаки, філософія є теорією науки [3, 77]. Саме тому увага до статусу філософії має для Апеля вирішальне значення.

Аналіз проблеми. Філософська концепція К.-О. Апеля викликає інтерес насамперед тому,що вона розвиває можливості філософської традиції трансценденталізму за рахунок повороту у сферу мови, що веде до подолання соліпсизму і *переходу* від самотнього картезіанського Я до інтерсуб'єктивності, створеної комунікативним співтовариством.

Апель запропонував програму трансформації філософії, за якою передбачалося оновлення засновків традиційної філософії, поняття раціональності й сенсу філософування, що конкретніше реалізується в трансформації традиції трансцендентальної філософії в кантівському варіанті. Для Апеля вихідною стала сама ідея трансценденталізму, що полягає в рефлексії умов можливості наук і складає, за Апелем, основну задачу філософії.

Апель прагне замінити класичний апріорізм «я мислю» інтерсуб'єктивною «апріорністю загальної згоди й взаєморозуміння». Отже, у класичному трансценденталізмі, на його думку, повинне бути переборене кантівське гіпостазування «Я», як «квазі-трансцендентальногосуб'єкта істини». Інакше кажучи, те місце, що у Канта належало свідомості, тепер повинне перейти до

«комунікативного співтовариства», причому не як емпіричного колективу авторитетних учених, але зрозумілого саме як апріорний принцип.

Отже, «комунікативне співтовариство», подібно до індивідуальної свідомості Канта, що передує всякому можливому досвіду, становить умову можливості будь-якої індивідуальної свідомості й у цьому змісті виступає трансцендентальним. Оскільки тут мова йде про умови можливості не просто мови, а саме мовної поведінки (дії), остільки сам Апель позначає її як «трансцендентальну прагматику».

Назва «трансцендентальна прагматика» означає також те, що проблема інтерсуб'єктивності розв'язується на основі трансцендентальної постановки питань, через їх реконструкцію, «трансцендентальна прагматика» має на меті встановити «систему правил, на яких оперта здатність суб'єкта висловлювати речення в тій або тій ситуації» [4].

У цьому контексті витлумачується історія філософії. Наприклад, на думку Апеля, «Перша філософія більше не є дослідженням природи або сутностіречей чи сущого (онтологією), не є вона тепер і рефлексією над уявленнямиабо поняттями свідомості або розуму (теорією пізнання), але є рефлексію над значенням або змістом мовних висловів (аналізом мови)» [5, 239].

Суттєвим є те, що саме мова перетворюється на такий метаінститут, завдяки якому всі інші інститути можна обґрунтовувати, відкидати або реформувати. Таке розуміння мови аргументує відповідну інтерпретацію ролі філософії, яка повинна стати відповідальною за управління мовою як «інститутом інститутів».

До того ж, не лише «перша філософія» в сенсі теоретичної філософії, але й практична філософія (етика, метаетика) повинна методично опосередковуватися філософським аналізом мовлення, тобто філософією мови. Отже, реконструюючи історію філософії мови, дослідник показує, наскільки недостатніми були ті визначення мови, що виходили з функції позначення й повідомлення. Критична ж реконструкція ідеї трансцендентальної філософії повинна показати, що вона може бути радикальним чином скорегована шляхом конкретизації поняття розуму через поняття мови. У результаті такого корегування, за Апелем, можуть бути зняті систематичні відмінності між класичною онтологією, теорією пізнання та філософією свідомості Нового часу, з одного боку, та сучасною філософією мови, з іншого. Крім того, знімається розрізненість між теоретичною і практичною філософією.

У праці «Трансформація філософії» Апель, згідно з його комунікативною концепцією, обґрунтовує, що розробка ціннісних нормативів має здійснюватись не на основі наслідування традицій, до чого апелюють Г.-Г. Гадамер і неоконсерватори, і не на основі вимог монологічного розуму, до якого звертався західноєвропейський раціоналізм, а на основі комунікації. Тільки комунікативна здатність спільноти має бути зобов'язуючою інстанцією для всіх її членів. Інакше кажучи, лише на основі досягнення порозуміння у мовленнєво-комунікативній взаємодії індивідів можуть бути витворені морально-практичні нормативи.

Апель ставить своїм завданням прояснити найважливіші передумови трансцендентально-герменевтичного поняття мови й, відповідно, орієнтованої на мову трансформації трансцендентальної філософії. Аналізуючи специфіку розуміння природи мови в історії філософії, Апель виділяє два підходи до мови. Перша «парадигма» (що йде від античності) припускає, що сам процес мислення відбувається без участі мови, а результати пізнавального процесу втілюються в мовну форму, щоб передати їх іншим. Тут мові приділяється допоміжна, стосовно мислення, функція позначення й повідомлення. Інша «парадигма» (вітгенштайнівська) виходить із постулату про ідентичність структур мови і структур світу й розглядає комунікацію як «приватне кодування» (мовцем) і «приватне декодування» (слухачем) повідомлень про стан речей. Це відбувається за рахунок того, що вони можуть бути подані завдяки апріорно ідентичній для всіх структурі мови. Для обох зазначених підходів характерний розгляд мислення у відособленості від мови, їм невластиве розуміння комунікації як необхідної умови можливості рефлексивного мислення у формі «внутрішньої розмови». Апель критикує обидва підходи. К.-О. Апель визначає мову як «інститут мислення» і «інститут інститутів». За Апелем, від всіх інших інститутів мова відрізняється не тільки тим, що вона для людської природи первісна, але й тим, що вона стає обов'язковою для «визволеної об'єктивності». Мова виступає не тільки механізмом передачі інформації, а й засобом досягнення розуміння.

На основі вказаної ідеї здійснюється переосмислення троїчної конструкції денотації: «знак – предмет – інтерпретатор». У біхевіористській прагматиці увага була спрямована на дослідження дуального відношення: «знак – предмет», абстрагуючись від інтерпретатора. Апель вважає, що інтерпретатор сприймався б серйозно, якби він як суб'єкт інтерпретації брався до уваги іншими суб'єктами інтерпретації, такими ж учасниками інтерпретаційного процесу. Таким чином вводиться додатковий член у структуру семіотичного трикутника: «об'єкт – знак – суб'єкт», доповнюючи його іншим суб'єктом, який перебуває з першим суб'єктом у відносинах знакової комунікації. Це означає конституювання відносин, які Апель називає комунікативною спільнотою.

Важливою умовою для формування уявлень Апеля про природу мови стала теорія мовних актів Остіна і Серла. Особливість мовних актів полягає в тому, що в той час коли ми висловлюємо щось у висловленні, ми тим самим щось робимо (обіцяємо, погоджуємося і т. д.). Велике значення має ідея Серла про те, що мовний акт покладений в основу філософії мови. Виходячи з того факту, що мова нерозривно пов'язана з свідомістю, Апель стверджує, що мовне апріорі і апріорі свідомості припускають одне одного, феноменологічна очевидність завжди потребує мовної інтерпретації, а чотири нормативних вимоги до мовного акту (сприйняті Апелем з універсальної прагматики Ю. Габермаса) – зрозумілість виразу, істинність його пропозиціональних складових частин, нормативна правильність в перформативному аспекті і правдивість мовця – завжди пов'язані зінтерсуб'єктивним виміром.

Серед постулатів Серля, сприйнятих Апелем, було також твердження про функціональну взаємозалежність семантичних і синтаксичних правил (утворення пропозицій і приписування значень словами пропозицій), з одного боку, і прагматичних правил мовних актів – з іншого. Апель уточнює, що ідеальне ставлення виразності між пропозицією і мовним актом не може бути втілено на практиці, а значить потрібна компенсація дефіциту виразності у вигляді «спонтанно-креативного» звернення до контексту, що припускає виникнення конвенції мови як умови успішної комунікації.

Отже, прагматичну різницю між пропозиціями і мовними актами, на думку Апеля, не можна зрозуміти за допомогою суб'єктно-об'єктного («двомісного») пізнавального відношення. Тут потрібна нова, герменевтична метода. Нормативність комунікативних відносин створює передумову для твердження, що всі інтереси і вимоги людей один до одного можуть бути раціонально сприйняті тільки в ході «аргументативного дискурсу». З цієї точки зору аргументацію треба розуміти як комунікативну дію, що відбувається за правилами, учасники якої перебувають у комунікативному зв'язку з необмеженою можливістю аргументації.

Отже, тричленне відношення знака до позначуваного предмета, стану речей та до інтерпретатора в поєднанні з критичним аналізом теорії мовних актів Серля стає основою концепції необмеженого комунікативного співтовариства, в якому трансцендентальний суб'єкт розчиняється в історично вкоріненому комунікативному співтоваристві, метою якого є досягнення згоди в процесі розуміння. Функціональна роль кантівського трансцендентального синтезу апперцепції полягає в досягненні консенсусу.

Сама мова виступає як засіб інтеграції тілесного апріорі і апріорі свідомості. Наявність цих двох полюсів, що об'єднуються за допомогою мови, є підставою всіх відмінностей емпіричної і трансцендентної свідомості. Мова, таким чином, виступає як посередник, у якому відбувається опосередкування емпіричної і трансцендентальної інтерсуб'єктивності. Таке поняття мови задає і предметну сферу і метод трансцендентальної прагматики.

В основу проекту трансцендентальної прагматики покладено принцип нерозривного зв'язку раціональності й соціальності. Апель вважає, що немає розуму поза соціумом і немає соціуму без розуму, тобто що кожна розумна істота з необхідністю є соціальною. Соціальність і раціональність неможливі без мови і навпаки – мовне висловлювання не може бути таким поза комунікативного співтовариства.

У межах описаної концепції дискурси є діючим засобом розв'язку протиріччя між реальними й ідеальними комунікативними співтовариствами. Покладаючи умови рівності учасників комунікації в ідеальному комунікативному співтоваристві, Апель тим самим створює у своїй теорії передумови для легітимації відносин рівності в реальному комунікативному співтоваристві. Нагадаємо, що реальне співтовариство – те, членом якого індивід стає в процесі

соціалізації. Ідеальне комунікативне співтовариство – уявний конструкт такого співтовариства, у якому міг би бути адекватно зрозумілий зміст будь-якого аргументу й могла б бути визначена його правильність.

Аргументація завжди відбувається по-різному, але при цьому завжди діють правила. Такою інстанцією дотримання правил в трансцендентальній прагматиці є мовна гра ідеального комунікативного співтовариства – вона є умовою можливості і значущості реальних мовних ігор. Визнаючи раціональну аргументацію, індивід визнає існування спільноти учасників аргументації, по відношенню до яких він зобов'язаний дотримуватися правил аргументації в цій спільноті. Осмислена аргументація припускає необхідним чином ідеальну згоду в необмеженому комунікативному співтоваристві. Роль мови тут є ключовою. Мова виступає і як середовище, в якому відбувається трансцендентально-прагматична рефлексія, і як засіб рефлексії та формулювання результатів пізнання і їх повідомлення партнерам по комунікації. При цьому варто не забувати, що хоча синтаксис і семантика різних мов відрізняються один від одного, прагматика для всіх мов інваріантна.

Погоджуючись з Вітгенштайном про неможливість приватної мови, Алель разом з тим відкидає його ідею плюралізму мовних ігор. Спочатку він наводить аргумент про те, що людина без особливих зусиль може переходити з однієї мови на іншу, а потім вказує на те, що методологічний апарат Вітгенштайна недостатній для того, щоб коректним чином включити в теорію процес наслідування мовних ігор, відродження і засвоєння минулого в сучасних життєвих формах. Апель вирішує цю проблему за допомогою введення поняття трансцендентальної мовної гри, що лежить в основі тієї чи іншої конкретної мовної гри та створює умови для її опосередкування. «Трансцендентальна мовна гра» може, на думку Апеля, розглядатися, з одного боку, як гранична передумова аналітичної філософії мови і критики метафізики і, з іншого боку, може бути основою для трансформації класичної трансцендентальної філософії в філософію мови. З позиції нормативної концепції «трансцендентальної мовної гри» та пов'язаного з неюнеобмеженого комунікативного співтовариства можна було б вирішитиважливу проблему трансцендентально-мовної філософії щодо сутності, щовипливає з плюралізму конкуруючих «мовних ігор» та зводить сутність речейдо слововжитку. Відповідь на питання про сутність треба чекати не з бокуопису слововживання, а з боку консенсусу всіх віртуальних учасників мовноїгри щодо ідеальних правил слововживання.

Якщо в площині лінгвістичної компетенції безглуздо розраховувати на досягнення синтезу різних підходів до розуміння мови, то в площині комунікативної компетенції можливо розраховувати на мовневзаєморозуміння між тими, хто належить різним мовним співтовариствам. При цьому порівняння «внутрішньої форми» (синтактико-семантичної структури) різних мов може бути поставлене на службу семантико- прагматичному взаєморозумінню, що виходить за межі окремих мов.

Висновок. Зняття принципового розходження між теоретичною й практичною філософієюполягає в тому, що місце «актів розуму» (за Кантом), які забезпечують об'єктивність йінтерсуб'єктивність пізнання, займають «мовні акти», що втілюють конкретні акти взаєморозуміння в комунікативному співтоваристві вчених. На цій підставі Апель приходить до висновку, що «трансцендентально-герменевтична рефлексія над умовами можливості мовного взаєморозуміння в безмежній комунікативній спільноті закладає підвалини єдності primaphilosophia як єдності теоретичного і практичного розуму» [5, 261–262].

Серед розвідок К.-О. Апеля особливе місце займає конструктивне відношення до потенціалу теорії «мовної гри» Л. Вітгенштайна. Дослідник не просто використав методологічні можливості цієї теорії, а й усвідомлено здійснив трансляцію методологічного інструментарію. Таким чином методологічні засоби, які сформувалися при дослідженні мови, в трансформованому вигляді реалізували евристичний потенціал в дослідженнях суспільства.

Взаємозв'язок мови і суспільства, науки і культури утворює базу для становлення інноваційної методологічної схеми, евристичний потенціал якої можна перевірити в полі дослідження культури.

У межах досліджень в полі культури складається нова якісна ситуація, яку можна позначити як методологічна комунікація. Її здійснюють дослідники культурних процесів (актуально) і дослідник мовних явищ (потенційно). У залежності від того, наскільки організовано і конструктивно відбувається діалог культуролога і лінгвіста, настільки продуктивним буде становлення методологічного інструментарію для поля дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Луман Н. Невероятные коммуникации / Н. Луман// Проблемы теоретической социологии. – Вып. 3. – СПб., 2000. – 433 с

2. Луман Н. Что такое коммуникация / Н. Луман // Социологический журнал, 1995. – № 3. – С. 114 – 125.

3. Апель К.-О. Трансцендентально-герменевтическое понятие языка / Апель К.-О. // Вопросы философии, 1997. – № 1. – С. 76 – 92.

4. Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К., 1999. – С. 395 – 412.

5. Апель К.-О. Трансформация философии / Пер. с нем. В. Куренного, Б. Скуратова. – М.: Логос, 2001. – 339 с.

РЕЗЮМЕ

Е. С. Марусина Методологический аспект исследования коммуникации как разновидности организации общественной деятельности.

Презентуется критика распространенного понимания коммуникации, не как условия возможности существования рефлексирующего мышления, а как

кодирование, передача и декодирование приватных мыслей. Указанное толкование языка, по мнению автора, не учитывает разницу генезиса языка и его функционирования. В частности обращается внимание, что сталкиваясь с философией, лингвистика анализирует текст в плане теории познания и его герменевтики, то есть интерпретативних практик. Но если философы ориентированы на объективное познание действительности, то лингвисты связаны герменевтическим кругом. Последний характеризует понимание (точнее, невозможности редукции понимания и истолкования текста к логически последовательному алгоритму), которое связано со структурами смысла в «науках о духе», а не идеализированными или модельными представлениями, как это существует, например, в естествознании.

***Ключевые слова**: культурологическое исследование, лингво-философское исследование, аналитическая философия, речевой акт.*

SUMMARY

O. S. Marusina Methodological aspects of communication's study as a form of organizing social activity.

The article presents criticism of common understanding of communications as encoding, transmission and decoding of private thoughts. The mentioned above language interpretation does not take into account the difference between language genesis and functioning. In particular, it is noted that when linguistics facesphilosophy, it analyses texts in terms of epistemology and hermeneutics or interpretational practices. But if philosophers are focused on the objective cognition of reality, linguists are associated with hermeneutical circle. That understanding is associated with structures of meaning in the "Sciences about spirit", but not idealized or model representation that exists in natural sciences, for example.

Karl-Otto Apel's philosophical concept can be interesting primarily because it develops abilities of philosophical traditions of transcendentalism in terms of language that can help to overcome solipsism and transition from Cartesian» I» to inter-subjectiveness created by communicative society.

Apel suggests such transformation of philosophy that provides an update of traditional philosophical assumptions, rationality concept and meaning of philosophy, showing transformations of traditional transcendental philosophy to Immanuel Kant's version. For Apel the original idea is transcendentalism, reflecting possibilities of science and showing the main task of philosophy.

Apel wants to replace the classical variant "I think" and suggests to use "common and mutual understanding". Thus, in classical transcendentalism, in his opinion, Kant's understanding of "I" should be changed. In other words, the place that belonged to consciousness according to Kant, must be replaced with "communicative community", not only as an empirical team of respected scientists, but as the main principle.

***Keywords:** cultural studies, linguistic and philosophical research, analytical philosophy, speech act.*

ПОСТНЕКЛАСИЧНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

УДК: 167/168

В. В. Наконечна
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ДИСЦИПЛІНАРНІ ОНТОЛОГІЇ ТА ХІМІЧНА КАРТИНА СВІТУ

У статті розглядається проблема існування хімічної картини світу (ХКС) та її елементи. Використані праці В. С. Данилової, Дж. Холтона, М. Гайдегера, В. С. Стьопіна та ін. ХКС розглядається як окрема спеціальна наукова картина світу. В якості її елементів визначаються періодичний закон, теорія будови речовини та хімічна кінетика, котрі в науковому світогляді хіміка діють разом. При цьому в сучасній хімії особливу роль починає відігравати хімічна кінетика, оскільки вона описує нерівноважні системи й сам процес хімічного перетворення.

Ключові слова: *хімічна картина світу, хімічна кінетика, наукова картина світу, дисциплінарні онтології, постнекласична картина світу, синергетика, нерівноважні процеси, філософія науки.*

Наука, як галузь людської діяльності, здавна привертала до себе увагу філософів. Від самого свого зародження наука черпала частину своїх ідей та поглядів у філософії, довгий період взагалі будучи частиною філософського знання, й донині потребує її допомоги у кризові періоди. Філософія та методологія науки виникла саме як напрям філософії, котрий розглядає проблеми науки. Виокремлення цього напряму свого часу було спричинене кризою у фізиці та математиці, але не лише на розв’язання наукових криз спрямовані зусилля філософії. Наука посідає чільне місце в сучасному житті людини й навіть у період свого нормального (за Т. Куном) розвитку ставить перед людиною такі запитання, які в руслі самої науки не знаходять відповіді. Однією з таких проблем є питання про основи науки як цілісного явища людської діяльності та про основи кожної конкретної науки – фізики, математики, біології, хімії.

Як відомо, у вітчизняній філософії та методології науки виділяють такі основні компоненти фундаменту науки: наукова картина світу; ідеали та норми наукового пізнання; філософські засади науки. Наукова картина світу дає загальні уявлення про специфіку предмета наукового дослідження. Вона за своєю суттю є певним пізнавальним образом, котрий спрощує та схематизує певну сторону дійсності. За Гайдегером картина світу є уявленням сущого в усьому, що йому притаманне і складає його як систему[8, 102–103]. Для того, щоб скласти картину світу, треба мати цілеспрямованість, компетентність. Картина світу в Гайдегера виступає саме в якості світу, сприйнятого як картина. Суще стає сущим тоді, коли воно постає перед людиною, котра його встановлює. Новоєвропейська людина

співвідносить предмет із собою, протиставляє його собі й змушує його увійти в таке відношення стосовно себе. У такий спосіб людина виводить у коло загальнодоступності не лише предмет, який розглядає, а й саму себе. Ставлення людини до сущого є світоглядом. При сприйнятті світу як картини в якості світогляду виступає позиція людини.

Дж. Холтон зазначає, що картина світу значною мірою обумовлює людські вчинки та думки, ототожнюючи її зі світоглядом. Картина світу є моделлю, котра «узагальнює досвід і переконання людини та виконує роль своєрідної ментальної карти, з котрою вона (людина) звіряє свої вчинки та орієнтується серед речей і подій реального життя» [9, 38]. Вона має ядро – сукупність тематичних категорій і припущень як базисних положень, які є керуючими у мисленнєвій практиці. Часто ці базисні положення приймаються неусвідомлено та в якості аксіом. Картини світу є дієвими лише тоді, коли сприйняття світу і діяльність носія тієї чи іншої картини будуються на їхній власній внутрішній мові. Можна розрізнити індивідуальну та колективну картину світу. Вони є взаємопов'язаними, оскільки індивідуальна картина світу формується на базі розповсюджених у тому чи іншому соціальному середовищі уявлень і норм, а колективна картина світу може змінюватися внаслідок змін картин світу індивідуальних. Основна функція картини світу – консолідація суспільства й управління його життям. Дж. Холтон ототожнює із світоглядом не лише загальну картину світу, а й наукову картину світу, уточнюючи, що остання є обов'язковим елементом першої.

За Гайдегером, світ стає картиною саме у процесі становлення новоєвропейської науки. Але якщо приймати за картину світу саме сукупність базових уявлень про світ, то виходить, що людина завжди сприймала світ як картину. У давні часи світ сприймався крізь призму міфології та первісних вірувань, та й сама філософія є одним із джерел формування картин світу. Інша справа в тому, що і міфологія, і вірування брали за свою основу природнє і чуттєве. У них було місце для цілісного бачення світу через образи. Філософія споглядає світ через призму раціонального, часто – відірваного від чуттєвого та навіть протиставленого йому (наприклад, філософія Платона). У науці чуттєве не відкидається, але строго підпорядковується раціональному. Новоєвропейська наука почала використовувати математику й експериментування, але експерименти здебільшого слугують методом перевірки гіпотез. Вчений сприймає світ через призму наукових теорій та фактів, які вони здатні передбачити й пояснити. На перше місце в науковій картині світу, на відміну від тієї ж міфології, виходить теоретичне, власне, саме воно й складає наукову картину світу.

У пострадянській традиції термін «наукова картина світу» використовується й у вужчому смислі – як специфічна форма систематизації наукового знання [6, 120]. Вона задає спосіб бачення предметного наукового світу на певному етапі його розвитку. Опираючись на філософські принципи,

наукова картина світу не зводиться до них, а лише використовує як базу для процесу синтезу наукових результатів. Вона виокремлює найважливіші міжпредметні зв'язки, що в подальшому використовуються для побудови теоретичних моделей, придатних для передбачення, опису й пояснення емпіричних даних. Більше того, вона закладає ту множину фактів, які доступні до вивчення людині, котра володіє тою чи іншою науковою картиною світу. Можна казати, що наукова картина світу є складовою парадигми науки. За Т. Куном парадигма є зразком діяльності вченого, який прийнятий науковою спільнотою та згідно з яким формулюються і вирішуються основні задачі науки [8, 28–29]. До складу парадигми входять фундаментальні закони й визначення базових понять і метафізичні компоненти – тобто такі онтологічні припущення, які дозволяють дати прийнятний опис фактів. Наукова картина світу у своїй основі також містить онтологічні припущення – саме вони і є тими базовими уявленнями. Не будучи носієм певної наукової картини світу, людина не зможе використовувати у своїй діяльності ту чи іншу парадигму. При зміні картини світу відбувається зміна наукових парадигм. Т. Кун розглядав зміну парадигм як зміну поглядів на світ.

Окрім загальнонаукової картини світу існують картини світу окремих наук (спеціальні картини світу), або дисциплінарні онтології. Вони дають уявлення про предмет кожної окремої науки. Спеціальні картини світу містять основні закони, поняття й уявлення даної науки, визначаючи область досліджень. В. С. Данилова виділяє наступні компоненти дисциплінарних онтологій: онтологічний, методологічний, епістемологічний, культурологічний та освітній [2, 44]. Частина змісту спеціальних картин світу визначається загальнонауковою картиною світу. В. С. Стьопін виділяє три типи наукової раціональності, й можна, користуючись цією схемою, виділити три типи загальнонаукових картин світу: класичну, некласичну та постнекласичну. В онтологічній компоненті всі категоріальні смисли можуть бути зведені до кількох постулатів, які описують наявну дійсність. Вона змінюється при зміні типу наукової раціональності. У постнекласичній науці онтологічна компонента наукової картини світу описує відкриті системи, що здатні до самоорганізації, та може бути зведена до таких постулатів:

1. Новий універсалізм, синтез із філософією.
2. Розгляд складності, як однієї з основних категорій.
3. Поява нових форм самоорганізації.
4. Розглядаються багатоелементні системи.
5. Наявна несилова взаємодія.

Усі ці постулати вводить синергетика, яка виступає в якості напряму наукових досліджень й, одночасно із тим, свого роду способом філософування. Вона претендує на усунення кордонів між природничими та гуманітарними науками, між наукою та філософією. У постнекласичній науковій картині світу знаходиться місце суб'єкту із його ціннісними орієнтаціями – і це те, що було неможливим у класичній та некласичній картинах світу. В останніх оберт дослідження розглядався або ізольовано, або у взаємодії з інструментами, за

допомогою яких дослідження проводилося.

Епістемологічна компонента постнекласичної наукової картини світу спирається на еволюцію, розповсюджуючи її принципи на весь Всесвіт. Шлях до нових динамічних рівноваг відкриває випадковість, яка взагалі випадала з розгляду в попередні етапи розвитку науки. Постнекласична наукова картина світу є нелінійною, хоча й не ділить світ на лінійний та нелінійний. І в цій компоненті відбивається синтез філософії та науки.

Дисциплінарні онтології містять систематизоване знання й відбивають основні ідеали та цінності конкретної науки. Вони є системами, для організації яких необхідна певна методологія. Будь-який елемент спеціальної картини світу повинен бути доступним для розгляду з будь-якого її рівня – і, водночас, містити цю картину світу в усій її повноті. Сукупність елементів дисциплінарної онтології повинна мати стійкі та природні зв'язки, забезпечуючи взаємозв'язки між різними концепціями всередині науки.

Треба зазначити, що частина дослідників замість терміну «наукова картина світу» вживають термін «наукова реальність». Ці поняття є взаємопов'язаними, але не співпадають [7, 125]. Наукова реальність – це реальність у тому вигляді, в якому вона постає перед очима науки. Її можна віднести до основ картини світу, але не ототожнити їх повністю.

Найчастіше серед дисциплінарних онтологій обговорюють фізичну, біологічну, кібернетичну тощо. Хімічна дисциплінарна онтологія обговорюється рідко, хоча, виділяючи фізичну, біологічну, кібернетичну картини світу, було би логічно виділити й хімічну картину світу. Думка про те, що для опису хімізму достатньо використати фізичну картину світу, виявляється спрощеною редукцією.

Н. І. Зейле зазначає, що питання про існування хімічної картини світу остаточно не вирішене, а у колі її прихильників відсутнє взаєморозуміння щодо кількості та структурних елементів. Сам дослідник приходить до думки, що для хімії доцільніше використовувати поняття картини хімічної реальності (КХР) [3, 21]. Становлення КХР забезпечувалося перш за все хіміко-аналітичною експериментальною діяльністю. Основною дійовою особою при цьому був Р. Бойль, котрий увів у хімію ньютонівську парадигму. Завершальний етап формування КХР він пов'язує із відкриттям періодичного закону Д. І. Менделеєвим. Саме створення власної КХР сприяло створенню цілісної науки хімії, основну мету якої Н. І. Зейле визначає, як і В. І. Кузнєцов, в отриманні речовин із заданими властивостями. Формування теоретичної сфери хімії почалося із формування уявлень про атом та елемент. Прийнято вважати, що поняття «елемент» у хімію ввів й обґрунтував Р. Бойль, хоча, наприклад, у Т. Куна висловлюється сумнів щодо достовірності такої позиції. Він зазначає, що англійський вчений у своїй праці «Хімік-скептик» намагається заперечити існування елементів. Згодом виникає вчення Дальтона, і закінчення початкового етапу формування КХР Н. І. Зейле вбачає у відкритті періодичного закону, котрий

має потужну евристичну силу. Приймаючи вчення про концептуальні системи хімії, дослідник співвідносить кожну концептуальну систему із певною хімічною системою: атомом, молекулою, системою реагентів та високоорганізованими каталітичними системами.

В. С. Данилова та Н. Н. Кожевніков вважають, що наукові картини світу треба розглядати не за окремими науками, а за структурними рівнями, котрі характеризуються певними просторово-часовими параметрами. Але хімічну картину світу вони вважають винятком: у ній поєднуються самовизначення хімії як науки та чітке віднесення досліджуваних процесів до окремого структурного рівня. Таке положення ХКС дозволяє широко використовувати індуктивний підхід у хімії та встановити зв'язки між самостійними хімічними дисциплінами і забезпечити інтеграцію з іншими науками. Дослідники відмічають, що становлення хімії як науки відбулося завдяки законам збереження маси, сталості складу, законам кратних та об'ємних співвідношень. Ці закони досі зберігають методологічне значення.

Універсальним законом хімії В. С. Данилова та Н. Н. Кожевніков називають періодичний закон, а серед вузлових проблем відмічають хімічний зв'язок, хімічну рівновагу, кінетику й самоорганізацію. При цьому вони зазначають, що хімічна кінетика взаємодіє з усіма підходами та напрямами в хімії. Щодо самої ХКС дослідники приходять до наступних висновків. В основі хімічної реальності лежить «динамічна комірка складної топологічної структури. Ця комірка склеєна «електронним клеєм» за посередництвом «усуспільнення електронів» [1, 110]. Поведінку як самої комірки, так і речовини на її основі визначає її елементний склад і структура. До того ж хімію можна розглядати як центральну науку природознавства: вона вивчає речовину на атомному та молекулярному рівнях, які знаходяться посередині між рівнями елементарних частинок і клітин. Це зумовлює легкість встановлення зв'язків між хімією та фізикою і біологією, проведення міждисциплінарних досліджень. Методологія хімічних досліджень дозволяє розвивати напрями, які можуть бути значно віддаленими один від одного. Тенденція до редукції (перш за все, до зведення до фізики) у ХКС змішується із тяжінням до системної ієрархії, що дозволяє розвинути уявлення про складні системи на цьому рівні організації матерії.

Одна з вузлових проблем хімії – хімічна кінетика. Її особливість полягає в тому, що кінетика взаємодіє з усіма напрямами й підходами в хімії. Кожна хімічна реакція перебігає із певною швидкістю. Кожна хімічна реакція має свій механізм – шлях переходу реагентів у продукти реакції. Хімічна кінетика дає ключ до розуміння проблем хімічної самоорганізації та хімічної складності. Постає проблема вивчення хімічного часу чи, правильніше, проблема вивчення моделей часу, котрі функціонують у хімічних теоріях. Однією з таких моделей є брюсилятор, сюди ж можна зарахувати модель хімічного годинника.

Не можна не погодитися із тим, що одним із базових компонентів хімічної картини світу є періодичний закон – він же є й однією із основних теорій сучасної хімії. Але, враховуючи тенденції розвитку цієї науки, так само не можна обійти увагою роль хімічної кінетики у ХКС. Як було зазначено вище, наукова картина світу задає спосіб бачення цього світу. Предметний світ хімії є світом перетворення речовин зі зміною їхніх властивостей. Періодичний закон описує закономірності цих перетворень. Теорія будови речовини дає розуміння того, що саме бере участь у перетвореннях. Хімічна кінетика поглиблює опис, розкриваючи механізми перетворень та даючи інструменти впливу на них. У науковому світогляді хіміка ці три компоненти діють разом, даючи максимально повне уявлення про предмет дослідження. Хімічна кінетика починає відігравати ключову роль при переході до постнекласичної наукової картини світу, адже в поле її розгляду потрапляють автоколивальні процеси, каталітичні петлі, котрі належать до систем, здатних до самоорганізації. Отже, в якості основних елементів хімічної картини світу можна виділити періодичний закон, атомно-молекулярне вчення та хімічну кінетику. При цьому якщо атомно-молекулярне вчення можна прийняти як один з елементів фізичної картини світу, то хімічна кінетика є тією частиною дисциплінарної онтології, яка притаманна лише хімії.

Перехід до постнекласичної наукової картини світу дозволяє помітити ті особливості хімічних реакцій, які раніше випадали з поля зору. Кожна хімічна реакція протікає із попереднім упорядкуванням окремих компонентів системи. Молекули речовини постійно рухаються й у кожен момент часу відбуваються їхні зіткнення. Але часто ці зіткнення ні до чого не призводять, і хаотичний рух продовжується. Хімічна реакція починається тоді, коли молекули мають певну енергію та зіткнення відбувається між їхніми конкретними частинами. При збільшенні енергії рух молекул стає все хаотичнішим, але під час хімічної реакції в цьому хаосі з’являються елементи впорядкування, котрі й дозволяють перехід від реагентів до продуктів. Саме співіснування реагентів в одному середовищі може призводити до різних наслідків у залежності від умов, які середовище задає. Реакція може не відбутися, може відбутись із наперед відомим результатом, а може й пройти у напрямі, котрий відрізняється від відомого раніше. Особливо це помітно у тому типі реакцій, які називають паралельними. Це реакції, при перебігу яких можливе утворення кількох різних наборів продуктів реакції за різними механізмами. Така ж сама картина спостерігається у випадку утворення складних сполук змінного складу – кінцевий склад сполуки не можна передбачити й він залежить від найменших змін середовища. У загальному випадку результат залежить від умов, в яких проходить реакція: температури, тиску, умов перемішування суміші, наявності сторонніх речовин.

А. А. Пєчьонкін підкреслює світоглядне значення коливальних реакцій. Він звертає увагу на те, що ці реакції є прикладом складних систем, на вивченні котрих усе більше зосереджуються науковці [5, 20]. Інформація про них почала накопичуватися із середини XIX ст., але тоді не могли знайти пояснення

періодичності хімічних перетворень. Кінетика лише зароджувалася, й то лише в якості вчення про швидкість реакцій. У книзі Ф. Ф. Рунге «Речовина в тяжінні до формування», котра видана у 1855 р., описані періодичні структури виникали на фільтрувальному папері тоді, коли на нього одне за одним виливали розчини певних речовин. Пізніше були описані кільця Лізеганга. Дослідник виливав на скляну пластину гарячий розчин желатину та дихромату калію. Коли суміш застигала, у центр пластини крапався розчин нітрату срібла. Осад, котрий утворювався, виглядав схоже до річних кілець на стовбурі дерева. В. Оствальд пояснив цей ефект утворенням деякого метастабільного стану – нерівноважного, але такого, що має певну стабільність. Це пояснення виявилася незадовільним для коливальних реакцій, однак залишилося відомим під назвою ефекту пересичення.

Із 30-их рр. XX ст. з'являються роботи по вивченню періодичних явищ при окисленні вуглеводнів у турбулентних потоках. У 1949 р. була надрукована стаття, в якій сформовано поняття «термокінетичні коливання». Основу механізму таких коливань становлять термічні та кінетичні взаємодії, в ході яких змінюється температура. Термокінетичні коливання спостерігаються в гомогенних системах і забезпечуються термокаталізом – пришвидшенням реакції від тепла, котре виділяється внаслідок її проходження.

У 50-их рр. була описана знаменита реакція Білоусова-Жаботинського. Її відкрили при моделюванні та спрощенні циклу Кребса. Періодичні зміни кольорів розчину при проведенні цієї реакції забезпечують коливання концентрацій неорганічних складових суміші – брому, броміду, йонів Церію. Але тоді наукова спільнота не проявила помітної зацікавленості до вивчення подібних реакцій. Увага до автоколивальних процесів виникла тоді, коли з'явилися можливості для вивчення складних систем, можливості не стільки технічні, скільки світоглядні. Для того, щоб прийняти подібну наукову реальність, треба було засвоїти уявлення про самовпорядкування та розвиток систем.

Уявлення про еволюцію допомогли у становленні ще одного напряму хімічної науки – супрамолекурярної хімії. На відміну від описаних вище досліджень, які стосуються переважно галузі фізичної хімії, цей напрям пов'язаний із хімією органічною та, частково, неорганічною. Супрамолекулярна хімія є міждисциплінарною галуззю й розглядає хімічні системи, що складаються із молекулярних блоків. В єдине ціле такі блоки збираються за різними механізмами – від утворення суто хімічних зв'язків до силових взаємодій між молекулами. Ці системи, які ще називають молекулярними ансамблями, існують і функціонують як хімічні індивіди. Сили взаємодії між складовими малі та оборотні, тому для стійкості всього ансамблю необхідна наявність багатьох центрів зв'язування. Кожен елемент структури зберігає свою хімічну індивідуальність. Супрамолекулярні ансамблі можна розглядати як своєрідний місток між хімією та біологією, оскільки під це поняття підпадають практично всі системи органічних речовин. Із наукової та практичної точок зору цікавість викликає здатність супрамолекулярних ансамблів до молекулярного

запам'ятовування та розпізнавання, вивчення не ковалентних взаємодій у цих системах дає ключ до розуміння низки біологічних процесів – від явищ на рівні клітин до функціонування цілісних біологічних систем.

Усі описані явища та напрями досліджень є ілюстрацією до можливостей застосування синергетичного підходу в хімії. Але подібне не стало б можливим, якби у хімії не було апарату хімічної кінетики. Періодичний закон дозволяє передбачити властивості речовин на основі їхнього елементного складу, але не може дати відповідь на питання про можливість перебігу хімічної реакції. Атомно-молекулярне вчення та структурні теорії дозволяють детальніше описати будову речовини, але й тут виникають складнощі із передбаченням наслідків хімічних реакцій. Хімічна кінетика, включаючись до хімічної картини світу, дає ключі до розуміння механізмів проходження хімічної реакції. Разом із хімічною термодинамікою вона у змозі дати відповідь на запитання про можливість тієї чи іншої реакції. Але хімічна кінетика йде далі. Вона допомогає зрозуміти, що хімічні реакції не є рівноважними процесами. Навіть якщо реакція має дозвіл на проходження, даний законами термодинаміки, уможливити її можуть лише певні умови середовища. І навіть за такого сценарію існує низка реакцій, кінцевий результат яких залежить від змін у середовищі в самому процесі реакції. Хімічна кінетика дає змогу вивчати й описувати такі явища, що було неможливим раніше. Вона стає корисною при переході до постнекласичного етапу розвитку хімії. Більше того – принципи хімічної кінетики стають тими принципами, якими хімік керується у своїй роботі та крізь призму яких він бачить реальність своєї науки.

Отже, у системі дисциплінарних онтологій хімія займає окреме місце. Вона формує свою картину світу, основу якої складають періодичний закон, теорія будови речовини та хімічна кінетика.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данилова В. С., Кожевников Н. Н. Химическая картина мира и ее положение в системе фундаментальных дисциплинарных онтологий. // Вестник ЯГУ. – 2009. – Т. 6, № 2. – С. 106 – 111.

2. Данилова В. С., Платонова В. А. Основные аспекты дисциплинарных онтологий. // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова. – 2013. – т. 10, №1. – С. 44 – 48.

3. Зейле Н. И. О трудности методологических прививок в истории химии. // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2012. – №4 (20), вип. 1. – С. 20 – 26.

4. Кун Т. Структура научных революций. С вводной статьей и дополнениями 1969 года. //Т. Кун [пер. с анг. З. И. Налетова] – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.

5. Печенкин А. А. Мировоззренческое значение колебательных химических реакций. // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2005. – № 6. – С. 20 – 35.

6. Степин В. С. Теоретическое знание. // В. С. Степин. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 400 с.

7. Трофимова Ю. А. Проблема соотнесения понятий «научная картина мира» и «научная реальность». // Вестник ЧГУ. – 2010. – № 16. – С. 122 – 125.

8. Хайдеггер М. Время картины мира // Новая технократическая волна на Западе. - М.: Прогресс, 1986 – С. 93 – 119.

9. Холтон Дж. Что такое «антинаука»? // Вопросы философии, 1992. – №2. – С. 26 – 58.

РЕЗЮМЕ

В. В. Наконечная Дисциплинарные онтологии и химическая картина мира.

В статье рассматривается проблема существования химической картины мира (НКС) и ее элементы. Использованы труды В. С. Даниловой, Дж. Холтона, М. Хайдеггера, В. С. Степина и др. ХКС рассматривается как отдельная специальная научная картина мира. В качестве ее элементов определяются периодический закон, теория строения вещества и химическая кинетика, которые в научном мировоззрении химика действуют вместе. При этом в современной химии особую роль начинает играть химическая кинетика, поскольку она описывает неравновесные системы и сам процесс химического превращения.

Ключевые слова: *химическая картина мира, химическая кинетика, научная картина мира, дисциплинарные онтологии, постнеклассическая картина мира, синергетика, неравновесные процессы, философия науки.*

SUMMARY

V. V. Nakonechna Disciplinary ontology and chemical picture of the world

We have the problem of the existence of chemical picture of the world and its elements. Used labor V. S. Danilova, J. Holton, M. Heidegger, V. S. Stepin and others. According to J. Holton picture of the world is a model which «summarizes the experience and beliefs of humans and acts as a kind of mental map with which it (the man) compares his actions and focuses among things and events of real life». In the post-Soviet tradition, the term «scientific picture of the world» is used in the sense of a specific form of systematization of scientific knowledge. It singles out the most important interdisciplinary communication, later used to construct theoretical models suitable for predictions, description and explanation of empirical data. In addition to general scientific picture of the world, there are some pictures of the world of Science (special picture of the world) or disciplinary ontology. They give an idea about the subject of each particular science. Special picture of the world contain basic laws, the concept and idea of the science, defining the area of research. In special scientific picture of the world is still unresolved question of the existence of a separate chemical picture of the world. Based on the works of N. I. Zeyle, V. S. Danilova, N. N. Kozhevnikov, we accept that the chemical picture of the world consists of the following

elements: periodic law, the theory of the structure of matter, chemical kinetics. Periodic Law describes patterns of converting chemical. The theory of the structure of matter makes understanding what particles involved in chemical reactions. But in modern chemistry begins to play a special role kinetics. It examines how the chemical reaction process. Chemical kinetics provides the key to the understanding of the problems chemical complexity. There is a problem of studying chemical time or, more correctly, the problem studying of time models that operate in chemical theories. In addition, chemical kinetics interacts with all directions and approaches in chemistry. It provides a link between the different sections of chemistry. Chemical kinetics, being included to the chemical picture of the world is key to understanding the mechanism of chemical reactions. It helps to understand that there is no chemical reaction equilibrium processes. The role of chemical kinetics in the chemical picture of the world needed further study.

Keywords: *chemical picture of the world, chemical kinetics, the scientific picture of the world, disciplinary ontology, postnonclassical picture of the world, synergy, nonequilibrium processes, the philosophy of science.*

УДК167.1

В. Л. Чуйко, д-р філос. наук, проф., КНУТШ, Київ
В. І. Атаманчук-Ангел, ст.викл., НАКККіМ, Херсон

ЛОГІКО-МЕТОДОЛОГІЧНА КРИТИКА ФІЛОСОФІЇ СВАВІЛЛЯ

Застосування поширеного в Україні грецького слова «пан», яким визначає господар самого себе, долає редукцію спрощення, поширену в гуманітарних науках, яка використовується для утворення сумарного об'єднання однорідних елементів у людину маси. Концепт Пана визначає локальну множину ознак людини як носія унікальних властивостей, що дозволяє утворювати різноманітні об'єднання людей у самоврядні громади, створювати суспільство та державу самоврядних громад.

Ключові слова: *суверенітет, договір, довіра, рівність.*

Як відомо, більшість діючих державних інституцій мають пірамідальну структуру владної підпорядкованості, яка фрактально повторюється. Основні засади таких структур мають витоки з так званого права господаря щодо рабів або завойовника щодо підкорених. Такий устрій, по-перше, надає можливість посівши керівне місце насадити на ключові посади прибічників носіїв влади, нав'язувати окремим особам і суспільству власну волю. По-друге, руйнує умови для розвитку, консервуючи існуючий стан. Відповідно у вказаному становищі відсутня можливість втілення соціальних новацій, а соціальні події обмежуються боротьбою за владну піраміду.

Починаючи з філософії Нового часу, в Європі проблема взаємовиключення консервативного і новацій починає усвідомлюватися як актуальна. Драматична історія людства у XX ст., також початку XXI ст., свідчить про її актуальність і сьогодні.

У свою чергу маємо визнати, що в межах природничих та технічних наук існують зразки вирішення подібних задач. Наприклад, двигун внутрішнього згорання є зразок контрольованого людиною вибуху.

Зазначимо, що фрактальна модель соціальних інститутів консервативного розвитку передбачає застосування теорії фракталів не як просте об'єднання однорідних елементів, а як формування складного космосу соціальних зв'язків, здатного утворювати нові властивості, поєднуючи різні елементи, як носіїв інакшості, унікальності, суверенності, здатності бути єдиним господарем самого себе.

Звернувши увагу на господаря самого себе, як складового елемента фрактальної структури, на макрорівні виявляємо, що його характеристики вкладено у термін «суверен», який вже має визнану історію застосування. Так, суверен, як властивість елемента структури, сьогодні присутній у нормах міжнародного права при визначення держави, члена всесвітньої організації торгівлі, учасника міждисциплінарного дослідження, який дотримується вимог Декларації про дисциплінарний суверенітет, тощо, а також власника (зокрема приватного).

Однак, рефлектуючи події, які відбулися в Україні 2013–2014 рр., виявляємо необхідність враховувати існування суверенів мікрорівня не обмежуючись власністю [1, 83].

Методологічно, треба вказати, що ігнорування суверена макрорівня, як господаря самого себе, запроваджує редукцію спрощення, зручну для утворення сумарного об'єднання елементів. Наприклад, у проповідуванні любові до ближнього долається драматизм протиставлення раба і господаря спрощеним поєднанням усіх у братів і сестер, товаришів, громадян, які починають утворювати єдність маси, народів, класів, натовпів, страт. Тим самим, методологічно, втрачається можливість розглянути феномен складної єдності унікальних складових. Подібне спрощення ми спостерігаємо в концепціях лібералізму, мультикультуралізму, комунізму, націонал-соціалізму, «русского міра». Узагальнюючи, можемо констатувати, що методологічно смисл запровадження такої редукції полягає у створенні сумарно об'єднаної маси. Відповідно не треба конструювати моделі, методології, а достатньо сконструювати «дігму картинки світу», щоб отримати зовнішній, щодо людей, зразок, керуючий їх діями формально (стадо і пастор).

Тисячолітня історія європейської філософії, у зв'язку із висловленим, актуалізовано виявляє проблему насилля, примусу, влади, яка термінологічно презентується предикатом «кратія»: автократія, демократія, ізократія, бюрократія, геронтократія, ідеократія, ізократія, клептократія, корпорократія, меритократія, меоітократія, ноократія, охлократія тощо. Власне ще до появи класичних праць Платона і Аристотеля, філософи, розмірковуючи про суспільство

і державу, не звертаючи увагу на принципову відмінність об'єктивного і вольового примусу, обґрунтовували методологічні спекуляції, які висвячували право обраного, групи, етносу, раси, класу на роль гнобителя інших. Ідея виправданого свавілля обраних при здійсненні правомірного насильства, на створення Гулагів, Освенцимів, Бухенвальдів і т. п., виправдовувалася розповідями про погану природу більшості людей, описану приміром у Б. Рассела наступними словами: «людина здатна підкорятися своїм грабіжницьким інстинктам» [2, 145], яку обраним доводиться виправляти, застосовуючи владний примус.

Бінарно зворотне заперечення кратії, як відомо, є джерелом анархізму, який ототожнюючи, наприклад, державу з однією з її можливих функцій, залишає себе у змістовному полоні цієї ідеї. Заперечення насильства нічого не змінює в ідеї насильства, а лише вказує на ставлення до феномена кратії. Методологічну основу такої спекуляції ми знаходимо в філософії права Гегеля, який через закон «заперечення заперечення» пропонував встановити основу громадянського суспільства через здатність пригноблених застосувати примус щодо гнобителів.

Узагальнюючи висловлене визначенням кратії як ідеї та практики обмеження здатності людини бути господарем самого себе без договору, отримуємо можливість для обґрунтування методологічних положень, які мають важливе значення для сучасних гуманітарних досліджень, зокрема в Україні.

Методологічну основу описаної філософії свавілля може складати спроба російської філософії Всеєдності ототожнити поняття «вольовий примус» із поняттям «об'єктивний примус». Вказане ототожнення ігнорує, що усвідомлюючи свою залежність, наприклад від природи, людина враховує її при створенні способів її заперечення (приміром, створюючи літальні апарати, здатні здолати силу тяжіння Землі), а не домовитися із нею.

З точки зору української філософії, яка стала семантично зорієнтованою вже з XIII ст. так званими «Київськими книжниками», вольовий примус, на відміну від об'єктивного, пов'язаний із застосуванням певного формального висловленого правила на підставі обов'язку його дотримуватися. У випадку недотримання норми правила мова має йти не про волю, а лише про бажання, пристрасті, афекти, які самознищуються в актах їх задоволення. Наприклад, українські філософи визнавали, що пожираючи їжу вбивають голод та джерело пристрасного бажання їсти. На відміну від бажань, вольовий акт не знищує засад власного існування, бо він залишає та захищає правило. Іншими словами, має враховуватися, що зв'язок волевиявлення із правилом полягає в наступному: реалізацією правила правило не знищується, а встановлюється, бо його застосування залежить від волі як принципу (тобто – правила), а не афектів.

Для сучасних жителів України проблема відсутності в існуючій практиці реалізації договору (встановленого волею правила) посилюється тим, що ідея договору присутня як обов'язковий зміст у терміні «Україна».

Україна як унормований серед українців термін, у своєму первинному значенні, описує дійсність, яка має межу («країна»), місце та час реалізованих зусиль по облаштуванню, культивуванню цієї дійсності як бажаної. Іншими словами, вказане значення присутнє в багатьох народів. Поляки, росіяни, турки, англосакси, німці та інші бажають бути жителями своєї України. Відповідно, кожний, хто свідомо назвав себе українцем, є такою людиною, яка вже домовилася з собою про місце та час свого омріяного існування. У свою чергу, вказане самовизначення українців загострює негативне ставлення до спроб здійснення свавільної практики знищення договору, що актуалізує пошуки у відповіді на питання «Як?», а не «Що?», оскільки для українців відповідь на друге питання вже присутня у слові «Україна».

На підставі висловленого, треба вказати, що застосування описаного методу формування людини-маси обґрунтовується неможливістю конструктивно врахувати непрозору для свідомості багатоманітність антропних властивостей людини. Зокрема антропологи XX ст. чесно визнають, що конкретний вияв сутності людини не може набути статусу відомого визначення, оскільки віртуальні презентації людини в людському самоствердженні наповнені непередбачуваністю та ексцентризмом [3, 82–84]. Навіть у власному самоаналізі, як констатують сучасні філософи, людина знаходить непрозорість своєї свідомості, бо остання пов’язана зі спонтанністю, невмотивованими діями, варіативністю, настроями тощо. Вказана увага до невизначеності антропних характеристик людини, методологічно, виявляє парадоксальні прагнення їх врахувати.

Не зважаючи на вказаний парадокс, людину продовжують визначати різними характеристиками, які використовують есенціалістськи, у вигляді узагальнених сутностей (наприклад: піщинки нації, пролетаря, ворога народу, біомаси, нерозумного, поганого і т.п.). Такі визначення виконують функцію засобів методологічного примусу, який можна означити як метод ангажування людини до певного існування без її згоди бути саме такою. Іншими словами, описаний метод, проведення «гуманітарних студій», демонструє акт здійснення війни з людиною як носієм права бути собою.

Сучасні соціальні дослідження демонструють поширеність думки, що «людина натовпу» [3, 106–112] афективно переживає почуття комфорту та безпеки в натовпі, оскільки має усвідомлення, що рішення приймає не особисто, а відповідно за наслідки не може бути повноти особистої відповідальності. Тобто має домінування таке розуміння буття людини в натовпі (шерензі, фаланзі…), яке полягає у визнанні, що людина здебільшого «чує» не себе, а інших, орієнтуючи свої дії за допомогою мавпування публічно прийнятих зразків.

Враховуючи зазначене, звертаючись до методологічного осмислення «Майдану 2013–2014 рр.» як соціального феномену, виявляємо особливу соціальну якість громадян України, яка вже не може бути визначена традиційними назвами «людини натовпу». Зокрема варто звернути увагу на наступний факт. Брутальне побиття «беркутівцями» одного з київських майданів

у 2013 р. (так званий «малий майдан») висвітило наявність в Україні групи людей, здатних діяти у своїх інтересах, рефлектувати себе відповідально та розуміти, що інші мають такі самі цінності та інтереси: відстоюються інтереси «своєї хати» в умовах розуміння, що відстоюються інтереси «усіх хатин». Тобто спостерігається специфічне існування «людини майдану», яке не можна визначити терміном «самозречення», «атом», «однорідна множина», «маси». Презентовані вказаною специфікою люди є носії розуміння, що існуючі інституції (державні, політичні, соціальні) мають виконувати конкретні функції по забезпеченню умов існування добробуту в «моїй хаті», а робітники цих установ є лише тимчасово наймані на основі договору працівники, які мають виконувати визначені домовленістю обов'язки.

Поява після кривавого розгону «малого майдану», утворення «великого майдану» виявило дієву соціальну силу обурення станом виконання існуючого суспільного договору сторонами. «Народ» зі свого боку здійснює виплату найманим робітникам інституцій, а «наймані виконавці» свої обов'язки не виконують. Зокрема силові структури створюються та наймаються суспільством, щоб оберігати хату, людину, а не бити господарів і давати «зелене світло» злодіям її грабувати.

Майдан також виявив наявність іншої групи людей, що позиціонує себе як існуючих за межами суспільних домовленостей у реаліях свавілля, яку варто називати підданими. Підданий визначає себе захисником інтересів господаря, тобто чужих власним, а не власної хати, честі, совісті, гідності, права сторін вимагати від кожного дотримуватися договору. Джерело свавілля підданих криється в усвідомленні, що рішення приймаєш не особисто, а відповідно за наслідки не може бути повноти особистої відповідальності. З підданих формуються неконтрольовані договором групи, які знищують засади комунікативного вирішення суспільних проблем та можливість чути іншого як іншого. Такі групи насильством об'єднують індивідів у суспільство, за допомогою редукції зведення усіх людей до абстрактної сумарної множини.

На відміну від підданих (тих, хто відстоює чужорідні власним інтереси), група здатних діяти у своїх інтересах та розуміти, що можна відстоювати інтереси «власної хати» за допомогою захисту інтересів «усіх хатин», не об'єднуються в однорідну сумарну множину, а утворюють складний космос соціальних зв'язків, здатний набувати якісно нових властивостей за допомогою поєднання різних людей як носіїв своєї інакшості. Об'єднуючись у складний космос соціальних зв'язків, люди не самозречуються від своєї унікальності, продовжують діяти у власних інтересах. Така властивість учасників «великого майдану» являє людину, яку доводиться іменувати поширеним в Україні з давніх часів терміном «пан» (господар самого себе), що має давньогрецьке походження. Варто зазначити, що близький до слова «пан» зміст присутній у менш поширеному в Україні терміні латинського походження «суверен» (верховне джерело влади).

Запровадження концепту «Пан», який визначає людину як єдиного господаря власних унікальних і неповторних властивостей, методологічно долає, в гуманітарних дослідженнях, вказану вище редукцію спрощеного поєднання людей у сумарне об'єднання однорідних елементів. Методологічно, застосування цього концепту уможливлює опис людини як носія унікальної здатності враховувати свою неспроможність вирішити певну проблему без допомоги іншого, як носія інших унікальних властивостей. Тому єднання людей як носіїв і господарів власних унікальних і неповторних властивостей у соціальну структуру стає актом творення нової якості, а не сумарним збільшенням чи модифікацією маси.

Використовуючи відоме визначення суверена як носія сукупності вищої влади, яке конвенціонально фіксоване у багатьох документах, що мають юридичну силу, виявляємо, що в українській історії таке верховенство вищих прав традиційно надавалося пану. Методологічно, ідея визначення людини як пана запроваджує змістовне враховування унікальності людини-індивіда, її спроможність за допомогою *домовленості* з іншим паном, на основі *довіри* та взаємного визнання суверенної *рівності*, започатковувати соціальні зв'язки, інституції, бути творцем суспільства самоврядних громад.

У тезовій формі вказане суспільство може засновуватися прийняттям наступних положень.

1. Усвідомлення себе паном є визначальною ознакою індоєвропейської людини.

2. Усі посадовці суспільного (державного) керування наймаються на посадову службу на підставі їх обирання господарями самих себе.

3. Функціонер-керівник, який не має права по відношенню до пана приймати доленосне рішення, може призначатися посадовцями, які наділені вказаним правом обиратися лише тими, по відношенню до кого вони таке право мають.

4. Господар самого себе, наймаючи функціонера, наприклад суддю, не дає йому влади над собою (влада невід'ємна складова пана). Договір найму дає право розсудити за допомогою прийнятих господарями самих себе нормативних актів і досвіду їх застосування в даній громаді. Нагадаємо, що вільне прийняття паном закону обумовлює обов'язковість його виконання господарем самого себе.

5. Оскільки договір господарів самих себе з функціонером-керівником залежить від різних потреб суспільства, створеного домовленістю господарів самих себе, або пана (наприклад при зверненні до лікаря), суспільні домовленості мають різний предмет, зміст, визначають різні обов'язки сторін.

6. Пан є суб'єкт, що визначається його здатністю самостійно вибирати правила, обов'язковість виконання яких ним особисто гарантується. Тому він безпосередньо спроможний бути громадянином, державцем, що відрізняє його від підданого (визначеного примусом зовнішніх обставин стосовно нього), який завжди є лише об'єкт.

7. Суверенітет визнає природне право кожного бути іншим, що об'єднує договором господарів самих себе як різні частини складного комплексу, а не сумарно примітивного, якісного цілого. Кожний новий договір формує нові можливості нового цілого.

8. Створення індоєвропейського громадянського суспільства є заснування індоєвропейського ладу, де люди, діючи у власних інтересах, формують відкритий для комунікації суспільний договір, заснований на суверенному праві пана виявляти довіру та недовіру.

9. Індоєвропейський лад, виокремлюючи панів і найманих посадовців як гідних довіри, лише вирізняє в одній особі суб'єкта і об'єкта.

10. Поділ людей на суб'єктів і об'єктів є головною причиною не комунікативного протистояння у міжособистісних, міжнаціональних, класових, релігійних, культурних та інших конфліктах, виникнення майданів, барикад, збройних протистоянь, що іменується індоєвропейцями як «єгипетський проект» поклоніння мертвим.

Характерною ознакою філософії свавілля визнається застосування принципу «заперечення заперечення», який наприклад марксизм називає «законом діалектики». Відомим зразком застосування ідеї вказаного принципу можна визнати наступне концептуальне положення М. Гайдеггера: «мислення є бажання не мати бажань».

Онтологічно, вказаний принцип стає запереченням філософії як способу реалізації методу рефлексії. Свавілля, встановлюючи між повтореннями уявлення негативний зв'язок, унеможливлює існування «вічних та незмінних сутностей». Це відкриття, зроблене ще Р. Декартом, обгрунтовується принциповим визнанням права людини сумніватися в усьому, окрім факту наявності у неї сумніву. Інакше людину доведеться визнати довічним клієнтом психіатра, який зовнішнім впливом свого свавілля має «правити душу людини».

Методологічний зміст свавілля полягає в тому, що він унеможливлює раціональну критику як конструктивний феномен. Розглядаючи протилежності в єдності та боротьбі, ми отримуємо опис негативного зв'язку домінуючих у системі елементів, який визначає ймовірну її еволюцію. З причини негативності діалектичного зв'язку систему доводиться закривати або синтезом протилежностей (логічна модель: теза – антитеза = синтез), або саморуйнуванням системи, у формі виникнення якісних змін на основі кількісних. Втрата такою критикою раціональних (зрозумілих, осмислених…) підстав для свого існування відбувається тому, що спростовуючи певну тезу як свою протилежність, антитеза обов'язково спростовує сенс власного існування. Тобто, якщо теза А спростовується, як опис дійсного існування, тоді теза не-А, якщо А спростовано, немає ніякого смислу, бо її зміст став порожнім.

Раціональна критика, яка використовується для здійснення логіко-методологічної критики філософії свавілля, встановлює позитивний зв'язок між собою і тим, що критикується. Зразок такої критики ми знаходимо, наприклад, у

К. Поппера, який шукає методологічні засади для конструювання відкритих систем суспільного існування, використовуючи модель росту, а не заміни знання.

Доводячи критику філософії свавілля до застосування терміну «єгипетський проект», який протиставляється «індоєвропейському проекту», започатковується спосіб тлумачення цивілізацій як культурних феноменів через визначення їх основоположень. Тобто цивілізації можна класифікувати на некрофільські (поклоніння мертвим) та життєдайні (поклоніння народженню нового життя). Наприклад, якщо у Росії центральна площа є кладовище (зокрема у Москві – Червона площа), де відбуваються найбільші свята, то в Київській Русі центр міста називають дитинець, місце святкування народження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чуйко В. Л. Пошук імені як реалізація методологічних настанов когітології (у соціальних дослідженнях) // «Дні науки філософського факультету – 2014», Міжн. Наук. Конф. (2014; Київ): [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський та інші. – К., Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – Ч.4. С. 82 – 84.

2. Рассел Б. Философский словарь разума, материи и морали / Бертран Рассел / Пер. с англ. под редакцией А. Васильченко. К.: Port-Royal, 1996. – 368 с.

3. Кушерець Т. Суб'єкт історії: від класичних уявлень до ре концептуалізації. Монографія / Т. В. Кушерець. – Ніжин; Видавець ПП Лисенко, 2013. – 368 с.

РЕЗЮМЕ

Чуйко В. Л., Атаманчук-Ангел В. І. Логико-методологическая критика философии волюнтаризма.

Применение распространенного в Украине греческого слова «Пан», которым определяется хозяин самого себя, преодолевает редукцию упрощения, распространенную в гуманитарных науках, которая используется для образования суммарного объединения однородных элементов в человека-массу. Концепт Пана определяет локальное множественное число признаков человека как носителя уникальных свойств, что позволяет образовывать разнообразные объединения людей в самоуправляющиеся общества, создавать общество и государство самоуправляющихся объединений.

Ключевые слова: *суверенитет, договор, доверие, равенство.*

SUMMARY

ChuykoV.L., Atamanchuk-Angel V.I. Logical and methodological critics of philosophy of self-will.

The article mentions that cultivation of the concept «cracy» in European and other traditions (bureaucracy, democracy, etc.) is based on mistrust to people. This mistrust is realized in the idea to divide people into those who are worthy and those who are bad. This gives rights for the worthy to step out of line in relations with bad people.

Application of widespread the Greek word «Pan» in Ukraine (which means the owner himself) overcomes reduction of simplification which is widespread in humanitarian sciences. It is used to form total association of homogeneous elements in a mass-person. The concept of Pan determines local plural signs of a person as the one holding unique properties. That notion allows to form unification of people in self-governing societies and create self-governing state.

The characteristic feature of philosophy of self-will is the principle of «denial to denial», which is called the «law of dialectics» in Marxism. A famous example of this principle can be seen in M. Heidegger's: «thinking is the desire not to have desires». Ontologically, the principle becomes a denial of philosophy as a way of implementing reflection's method. Self-will makes existence of «eternal and immutable entit» impossible.

This discovery was made by Descartes, it explains the fundamental recognition of human rights to doubt everything except the fact he or she has doubts. Otherwise people will be lifelong clients of psychiatrists and their external influence of tyranny will «govern the soul». The methodological sense of self-will is that it makes impossible to consider rational criticism as a constructive phenomenon. Considering the opposites in unity and struggle, we get the description of negative communication in the dominant system of elements, which determines its probable evolution.

Rational criticism, which is used to perform a logical-methodological critique of the philosophy of tyranny, establishes a positive connection between itself and the things that are criticized. We can find a nice example of this in K. Popper's works. He tries to find out methodological frameworks to design open public existence using the growth model, but not replacing the knowledge.

***Keywords**: sovereignty, agreement, trust, equality.*

УДК 167:658.589:316.3»312»

Б. В. Прокопенко
Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка

РОЛЬ ФОРСАЙТА У ДОСЛІДЖЕННІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розкривається значущість передбачення майбутніх загроз, викликаних бурхливим розвитком сучасних наук та технологій. Особлива увага приділена форсайту як одному з найбільш перспективних методів передбачення та мінімізації негативних наслідків. Розглянуті історія його розвитку, найбільш поширені визначення та види. Описується технологічний цикл форсайта та його складові елементи. Розглядається також і хіндсайт як зворотній форсайту інструмент.

***Ключові слова:** форсайт, методологія форсайту, передбачення майбутнього, прогнозування, хіндсайт.*

Сучасна цивілізація знаходиться на біфуркаційному етапі свого розвитку. Зокрема, та обставина, що досягнення людини в різних галузях стають для неї загрозою. Так, глобалізація, як новий етап цивілізаційного розвитку, охоплює зростання рефлексивності, складності й невизначеності. Людина своїми діями породжує загрози, які ставлять майбутнє цивілізації під сумнів. Часто практичні наслідки того або іншого наукового відкриття стають очевидними з певною тимчасовою затримкою. Висловлюються думки, що сам розвиток науки й технологій має бути процесом, що спрямовується, контролюється й визначається суспільними цілями й завданнями. У результаті цього в кінці XX століття посилюється інтерес до прогностичних розробок, орієнтованих на XXI століття.

За цих умов передбачення стає як ніколи значимим, і в той же час як ніколи проблематичним, адже від успіху або неуспіху пророцтв безпосередньо залежить існування людства. Тому передбачення має бути невід'ємною складовою будь-яких сучасних досліджень.

Передбачення є переходом від відомого до невідомого, яким би чином воно не здійснювалося – за допомогою суворо логічного дотримання, кількісного розрахунку, екстраполяції тенденцій, розумового експерименту або навіть інтуїції, і яким би не був його результат – екзистенціальне сингулярне висловлювання, прогноз, гіпотеза, сміливе припущення [5].

Методи й інструментарії, використовувані в галузі передбачення, досить різноманітні. На одному полюсі зосереджені спроби комп'ютерного моделювання існуючих тенденцій та їх наслідків. З іншого боку, досить велика група методів, що ґрунтується на знаннях експертів, на розробці спеціальних процедур і прийомів роботи з експертами. Мета таких методологічних підходів – розглянути альтернативні можливості розвитку, сформувати уявлення про переважні варіанти майбутнього.

Успішність прогнозування залежить від таких умов: обсягу й якості інформації про прогнозований процес, об'єкт управління; правильності формулювання завдання прогнозування й обґрунтованості вибору способу його рішення; наявність необхідних обчислювальних засобів і обчислювального апарату відповідно до вибраного методу. Через відсутність цих умов прогнозування може стати неможливим. Найважливіше з них – формулювання завдання, оскільки воно визначає вимоги до обсягу й якості інформації, математичний апарат і точність прогнозу.

Сучасні технології прогнозування базуються на використанні різних математичних теорій, таких як: функціональний аналіз, теорія рядів, теорія екстраполяції й інтерполяції, теорія вірогідності, математична статистика, теорія випадкових функцій і випадкових процесів, кореляційний аналіз, теорія розпізнавання образів.

Виходячи з високої невизначеності зовнішніх і внутрішніх меж науково-технологічного розвитку при формулюванні завдань прогнозованих досліджень, а також для побудови можливих сценаріїв довгострокового розвитку, все частіше

звертаються до можливості використання широко поширеної й активно використовуваної в розвинених країнах методології активного дослідження майбутнього – форсайту.

Історично уперше форсайт виник у США – у 40-х роках XX століття авіабудівна компанія «Дуглас» вирішила застосувати метод «Дельфі» для прогнозування технологічного розвитку військової авіації. У результаті опитування фахівців цієї галузі виявлялося загальне рішення по запропонованих питаннях. Досвід виявився успішним, і до 90-х років перетворився на цілу методологію технологічного прогнозування під назвою «форсайт».

Існує безліч прикладів доволі успішних форсайтних досліджень [7]. Так, в Японії, починаючи з 1971 року, результати форсайта визначають прогноз розвитку науки і технологій у країні на найближчі 30 років. При цьому результати «коригуються» кожні 5 років. На сьогодні готується вже дев'ятий прогноз. Інший яскравий приклад – Великобританія, де методи форсайта почали активно розвиватися на початку 1990-х.

Програма форсайта в цій країні пройшла вже два цикли: в 1994 – 1999 рр. і 1999 – 2002 рр., а в наш час розпочатий третій. Перший цикл був спрямований на оцінку перспектив сфери науки і технологій. Другий цикл орієнтований на рішення ключових проблем суспільства – старіюче населення, профілактика злочинності і так далі. Третій цикл зачіпає невелике число специфічних проблем, таких як кіберзлочинність та інфекційні хвороби.

Зараз існує безліч визначень форсайта. Корпорації, країни, експерти, що займаються форсайтом, пропонують своє визначення, яке підкреслює і виділяє той або інший аспект форсайт-проекту.

Дослівний переклад терміну «форсайт» – це бачення майбутнього. За визначенням Б. Мартіна, форсайт є «процесом, пов'язаним з систематичною спробою зазирнути у віддалене майбутнє науки, технології, економіки й суспільства з метою визначення галузей стратегічних досліджень і технологій, які, ймовірно, можуть принести найбільші економічні й соціальні вигоди» [7, 8].

Європейська асоціація трансферу технологій, інновацій і промислової інформації (CORDIS) у своїх програмних матеріалах виходить з того, що форсайт включає дії, орієнтовані на мислення, обговорення й окреслювання майбутнього. Прогнозування, оцінка технологій, дослідження майбутнього й інші форми форсайту – це спроба визначити довготривалі тренди й скоординувати на їх основі ухвалення рішень.

Програма співпраці ЮНІДО визначає форсайт як сценарне прогнозування соціально-економічного розвитку: можливі варіанти розвитку – економіки, промисловості, суспільства – у 10-20-ти річній перспективі.

EU FOREN Guide – програма форсайта в Німеччині – розглядає форсайт як систематичний, спільний процес побудови бачення майбутнього, націлений на підвищення якості рішень, що приймаються зараз, і прискорення спільних дій [1].

Ідеологія форсайта походить від конвергенції тенденцій сучасних розробок у галузі політичного аналізу, стратегічного аналізу й прогнозування [8].

Форсайт – це комплексний механізм, що досягає результатів за рахунок поєднання усієї системи використовуваних методів. При проведенні форсайта можуть бути використані різні інструменти аналізу (у певних країнах – до десяти), роботи з інформаційними потоками, з експертним співтовариством тощо. Серед них найчастіше використовуються метод Дельфі, аналіз інформаційних потоків, методика експертних панелей і сценарне планування. Визначальне місце в цій роботі займають аналітичні методи, які задають граничні умови і формати створення панелей опитувань, створення сценарних варіантів розвитку, які визначають пов'язність уявного майбутнього і зв'язаних з ними стратегій.

Є і зворотний форсайту інструмент – хіндсайт (hindsight), тобто це оцінка проектів, що були невдалими в минулому, аналіз причин їх провалу – і це теж дає позитивні результати: якщо ми проаналізували причини провалу будь-яких програм, наприклад, розвитку технопарків, то ми маємо нагоду не повторити цих помилок у майбутньому; інакше кажучи, хіндсайт – це погляд назад, який, на наш погляд, також є важливим елементом у побудові форсайту [4].

Суть форсайта визначається наявністю 4-х ключових елементів:

1) дослідження з використанням його підходів є процесом, і процесом систематичним;

2) центральне місце у ньому займають науково-технічні напрями (а не конкретні технології);

3) його часовий горизонт перевищує горизонт планування;

4) науково-технічні пріоритети розглядаються в ньому з точки зору їх впливу на соціально-економічний розвиток країни.

Форсайтні дослідження поділяються за ступенем охоплення проблем – глобальний, національний, регіональний і так далі. За галузями діяльності – економічні, соціальні, наукові, освітні, технологічні. За різними рівнями усередині досліджуваних галузей, наприклад, усередині економічного сектора – це галузевий, кластерний, корпоративний та ін.

Технологічний цикл форсайтного дослідження охоплює, на думку різних експертів, декілька етапів, зміст яких зводиться до аналізу поточної ситуації, формування так званих істотних умов (вимірних цілей у майбутньому) підготовки проекту. Найбільш детальна схема містить такі етапи:

1) формування об'єкту дослідження (framing) дозволить відповісти на головне питання дослідження на основі вивчення проекту, цілей, аудиторій;

2) формування команди дослідження, вибір експертів, методів дослідження;

3) моніторинг даних для збору максимально повної інформації (scanning);

4) прогнозування (forecasting) – опис драйверів, проблем, виділення тенденцій, які можна спрогнозувати, виділення зон невизначеності й створення можливих сценаріїв, інструментів для виявлення базових і альтернативних варіантів майбутнього розвитку;

5) формування бачення (visioning) для визначення загальної системи цінностей і координат учасників проекту; вибору варіантів майбутнього, яким надається перевага; проведення експертних опитувань;

6) планування (planning), тобто створення стратегій і планів, шляхів реалізації бачення;

7) виконання (acting) припускає доведення результатів до всіх зацікавлених сторін, інституалізацію і безпосередньо реалізацію стратегій і планів під час конкретних дій, наприклад створення дорожніх карт, залучення всіх стейкхолдерів в обговорення майбутнього, коригування стратегії [9].

Методологія форсайта застосовується сьогодні не лише розвиненими країнами для формування стратегічних напрямів науково-технологічних досліджень і їх підтримки в межах однієї конкретної країни. Сьогодні з'являється все більше прикладів застосування цієї технології активного дослідження майбутнього в межах об'єднаних блоків країн, а також великими світовими корпораціями із залученням провідних експертів країн, що здійснюють істотний вплив на розвиток відповідної галузі.

Методологія форсайта відрізняється від традиційного прогнозування, футурології (вивчення майбутнього) і стратегічного планування і не зводиться тільки до пророцтва: це методологія організації процесу, спрямованого на створення в учасників загального бачення майбутнього, яке прагнуть підтримати всі зацікавлені сторони своїми сьогоднішніми діями. Отже, ця методологія пов'язана не з пророцтвом майбутнього, а швидше з його формуванням, що дозволяє вважати форсайт специфічним інструментом управління технологічним розвитком, що спирається на створювану в його межах інфраструктуру [6].

Форсайт завжди передбачає участь багатьох експертів, безпосередньо зацікавлених у вирішенні досліджуваних проблем, що дозволяє виробити у них бачення їх конкретних зусиль для досягнення поставлених у дослідженні цілей. Усе це робить форсайт цінним інструментом для розробки стратегії розвитку країн.

Тривалість розробки проекту форсайта залежить від цілей дослідження, міри охоплення і обсягів експертної роботи і варіюється від 6 місяців до 3 років. Форсайт як метод вимагає залучення значних грошових ресурсів, і фінансування найчастіше здійснює ініціатор проекту, притягуються бюджетні і позабюджетні кошти, в пайовому відношенні фінансують проект і ділові кола. Так, наприклад, для проведення форсайту уряд Великобританії заснував спеціальний фонд у розмірі 30 мільйонів фунтів стерлінгів, який спільно з приватними фондами, володіючими більшими коштами, фінансував понад 20 окремих проектів передбачення. Тобто середній розмір державного фінансування складає 1,5 млн. фунтів стерлінгів на проект.

Успішність прогнозування залежить від таких умов: обсягу й якості інформації про прогнозований процес, об'єкт управління; правильності формулювання завдання прогнозування й обґрунтованості вибору способу його

рішення; наявність необхідних обчислювальних засобів і обчислювального апарату відповідно до вибраного методу. Через відсутність цих умов прогнозування може стати неможливим. Найважливіше з них – формулювання завдання, оскільки воно визначає вимоги до обсягу й якості інформації, математичний апарат і точність прогнозу. Інформація про прогнозований об'єкт (процес) черпається з результатів контролю діяльності, статистики.

Прогнози «заглядають за обрій», проте носять ймовірний характер і не є обов'язковими для виконання. Форсайт поєднує можливості по окресленню віддалених перспектив із вибором з альтернативних варіантів і необхідністю акумуляції зусиль зацікавлених сторін у побудові бажаного майбутнього [3, 7].

Але є ще один результат, якому ще не приділено достатньої уваги. Його важко виміряти кількісно, хоча важливість його безперечна. Цей результат полягає в тому, що наукова громадськість, принаймні на деякий час, відчула свою причетність до формування політики держави. Щось подібне відмічали й організатори англійської програми Foresight. Вони побачили в самому процесі цього дослідження форму спілкування й співпраці науки, бізнесу й структур влади. Показово, що загальні завдання другого циклу цієї програми, який починався в 1999 році, були сформульовані таким чином:

– створити довгострокові мережі, які поєднають бізнес, галузь науки й уряд;

– дати початок культурі випереджаючого мислення про ринки, науку й технологію і про те, як їх можна використати для створення добробуту й підвищення рівня життя;

– досягти консенсусу щодо ключових для Британської економіки галузей науки і технології, визначити пріоритети для державного й приватного секторів [2].

Отже, атрибутивна ознака форсайт-методів полягає в наступному: при їх використанні те, що станеться, і передбачається, і проектується одночасно. Очевидно, що це й виділяє їх у світі технологій пророцтва майбутнього. Оперативні плани припускають наявність деталізованої і послідовної системи заходів, що реалізовуються в найближчому майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахметжанова С. Б. Форсайтные методы исследований в мировой практике / С. Б. Ахметжанова, А. Б. Маринова, М. Б. Тусупбеков, К. М. Сагинбекова // [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.economy.kz/files/vse%20stati/5%20ahmet.pdf

2. Британская программа прогнозирования. British Council Ukraine. – К., 2000.

3. Гончаров В. В. Исследования по технологическому предвидению. Зачем они необходимы республике Белорусь? / В. В. Гончаров, А. В. Марков, А. А. Успенский. – Минск: 2009. – 82 с.

4. Моргунов Е. В. Метод «Форсайт» и его роль в управлении технологическим развитием страны / Глава коллективной монографии «Проблемы развития рыночной экономики»: /Под ред. член.-корр. РАН В. А. Цветкова. – М.: ЦЭМИ РАН, 2011. – С. 97 – 113.

5. Пирожкова С. В. Предвидение и его эпистемологические основания / С. В. Пирожкова // Вопросы философии. – 2011. – № 11. – С. 79 – 93.

6. Проект Концепции долгосрочного прогноза научно-технологического развития Российской Федерации на период до 2025 года. – М. – 2006. – 606 с.

7. Соколов А. В. Форсайт – взгляд в будущее / А. В. Соколов // Форсайт. – 2007. – № 1(1). – С. 8 – 15.

8. Шилина М. Г. Форсайтные исследования в связях с общественностью / М. Г. Шилина // Медиаскоп. Электронный научный журнал факультета журналистики МГУ имени М. В. Ломоносова. – 2011. – № 4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.mediascope.ru/node/911

9. Bishop P., Hines A. Thinking about the Future, Guidelines for Strategic Foresights. Social Technologies. Washington, 2007.

РЕЗЮМЕ

Б. В. Прокопенко. Роль форсайта в исследовании современного общества.

В статье раскрывается значимость предвидения будущих угроз, вызванных бурным развитием современных наук и технологий. Особое внимание уделено форсайту как одному из наиболее перспективных методов предвидения и минимизации негативных последствий. Рассмотрены история его развития, наиболее распространенные определения и виды. Описывается технологический цикл форсайта и его составные элементы. Рассматривается также и хиндсайт как обратный форсайту инструмент.

Ключевые слова: *форсайт, методология форсайта, предвидение будущего, прогнозирование, хиндсайт.*

SUMMARY

B. V. Prokopenko. Role of Foresight in research of modern society.

The article is devoted to meaningfulness of foresight of the future threats caused by rapid development of modern sciences and technologies. The special attention is spared of «foresight» as one of the most perspective methods of prognosis and minimization of negative consequences. History of his development, most widespread determinations and kinds are considered. The technological cycle of foresight and his component elements are described. Also revealed hindsight as a reverse of foresight instrument.

Keywords: *foresight, methodology of foresight, anticipation of the future, forecasting, hindsight.*

УДК 116:378.048.2+374.1

А. П. Возний
Сумський державний
медичний університет

ФЕНОМЕН СИНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ В ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ

В статье сделано попытку определить понятие синергетики, её предмет и основополагающие принципы, сущность дистанционного обучения, показать взаимодействие обучаемого с системой дистанционного обучения, построить её синергетическую модель, выявить новые стандарты образования и требования к стандартам выпускников, осмыслить взаимосвязь преподавателя с обучаемым при помощи средств интерактивного общения, наметить контуры эволюции системы дистанционного обучения.

Ключевые слова: *синергетика, дистанционное обучение, открытость, неравновесность, кооперативность, информационная система, имплементация.*

Новые задачи образования в XXI веке требуют применения в широком контексте инновационных педагогических технологий, которые базируются на фундаментальных эпистемологических и герменевтических аспектах педагогики и дидактики, связанных с искусством понимания и высокой коммуникативной культурой. Органической становится потребность в утверждении множественности образовательных траекторий, для которых характерна вариативность методик, активизирующих умственную деятельность и творчески организовывающих образовательное пространство. Содержание современного образования определяется уровнем постнеклассической науки.

Наиболее перспективной инновационной технологией, на наш взгляд, является феномен синергетической парадигмы в дистанционном обучении [13, 3 – 7].

Характерной чертой современного этапа развития науки, который называется постнеклассическим, является универсальный эволюционизм, соединяющий идеи эволюции с идеями системного подхода и распространяющий развитие на все сферы бытия, устанавливая универсальную связь неживой, живой с7оциальной материи. Определяющую роль в утверждении принципа универсального эволюционизма сыграли три важнейших концептуальных направления в науке этого периода: теория нестационарной Вселенной, синергетика, теория биологической эволюции и развитая на ее основе концепция биосферы и ноосферы, а на нынешнем этапе – концепция нанотехнологий [10, 37 – 38].

В результате исследования на современном этапе различных сложноорганизованных систем, способных к самоорганизации, складывается новое нелинейное мышление, которое характеризуется тремя «не»: неравновесность, неустойчивость, необратимость и называется синергетикой. Вместе с понятиями флуктуация, бифуркация, когерентность – эти три категории образуют по существу «новую базовую модель мира и познания», дают науке новый язык [7, 147 – 152].

Использование синергетической модели при изучении и толковании отдельных феноменов предстает сегодня «модным» методом исследования. Большое количество работ этому явное подтверждение (В. Арнольд, Л. Бевзенко, И. Забуский, С. Капица, Е. Князева, О. Кулешов, С. Курдюков, И. Пригожин, Г. Хакен, Д. Чернавский, Ч. Шеррингтон, С. Щербак и многие другие). Удачное применение этого метода позволяет раскрыть и рассмотреть сущность отдельных явлений и феноменов социальной жизни человека под другим углом зрения. Система образования в целом и дистантное обучение, как один из его видов, может также осмысливаться в терминах синергетики. Этим обуславливается цель и задачи данной статьи, а именно раскрыть сущность дистантного обучения с позиции синергетических принципов, построить его синергетическую модель, определить новые стандарты образования и дать характеристику современным информационным технологиям.

Синергетика – междисциплинарное направление, которое занимается изучением систем, состоящих из многих подсистем различной природы (электронов, атомов, молекул, органов животных, людей, транспортных средств и т. д.), и выявлением того, каким образом взаимодействие таких подсистем приводит к возникновению пространственных, временных или пространственно-временных структур в макроскопическом масштабе.

Предмет синергетики – это сложные системы в условиях неустойчивого равновесия или динамики и самоорганизации вблизи точек бифуркации, где малое воздействие оказывается значительным и непредсказуемым для поведения системы в целом. Она превращается в новое мировидение и инструмент наддисциплинарного познания.

Каковы основополагающие принципы синергетики? К важнейшим принципам синергетики относятся следующие.

Во-первых, самоорганизация происходит в системе, которая открыта, неравновесна и неустойчива. Принято считать открытой системой такую, которая обменивается с окружающей средой веществом, энергией и информацией, имеет их источники и стоки.

Во-вторых, самоорганизация всегда связана с кооперативными процессами, коллективным поведением элементов системы. Именно благодаря такому поведению возникают новые структуры. Но не всякий коллектив элементов может стать самоорганизующимся. Для этого необходимо, чтобы поведение элементов было кооперативным и когерентным. Первый из этих

терминов означает коллективное взаимодействие, второй указывает на согласованный характер взаимодействия, в результате чего элементы ведут себя как единое целое.

В-третьих, случайность есть конструктивное начало, основа для процесса развития. И. Пригожин этот принцип называет «порядок через флуктуации» [2, 357]. Флуктуации, то есть случайные отклонения величин от их среднего значения, постоянно встречаются в системах. В равновесных они ослабляются и подавляются, а в неравновесных, наоборот, усиливаются и тем самым «расшатывают» прежний порядок и основанную на нем структуру. В результате этого возникает неустойчивость и появляется особая точка перехода, которую называют точкой бифуркаций, или разветвления.

В-четвертых, синергетика исходит от принципа, что мир эволюционирует по нелинейным законам. В мировоззренческом плане идея нелинейности может быть эксплицирована посредством идеи: многовариантности, альтернативности путей эволюции; идеи выбора из данных альтернатив; темпа эволюции и необратимости эволюции. В соответствии с этим для синергетики свойственно рассматривать самоорганизующуюся систему как специфический вероятностный по своей природе объект.

В-пятых, синергетика исследует сложные системы, путь к сложному, рождение сложного и его нарастание, процессы морфогенеза. Под сложностью синергетика понимает способность к самоорганизации, усложнению своей пространственно-временной структуры на макроскопическом уровне в силу происходящих на микроуровне изменений.

Все сложное построено в мире чрезвычайно избирательно, эволюционный коридор в сложное очень узок. Эволюционное восхождение по лестнице ее усложняющихся форм и структур означает реализацию все более маловероятных событий. Путь к сложному – это путь к средам с большими нелинейностями и новыми свойствами, более сложным спектром форм и структур. Это дает основание рассматривать мир как иерархию сред с разной нелинейностью.

Итак, исходными принципами, на которых основывается синергетическое миропонимание, являются открытость и неравновесность систем, их кооперативность, нелинейность и развитие сложного через флуктуации как конструктивное начало. Знание принципов самоорганизации сложных систем раскрывает новые направления поиска способов управления сложными системами [11, 60].

С разработкой теории самоорганизации возникла необходимость анализа такого специфического феномена как дистанционное обучение.

Какова же роль теории самоорганизации в развитии дистанционного обучения?

Что же оно представляет собой?

Под дистанционным обучением понимается индивидуализированный процесс передачи и усвоения знаний, умений, навыков и способов

познавательной деятельности человека, который осуществляется при опосредованном взаимодействии удаленных друг от друга участников обучения в специализированной среде, которая создана на основе современных психолого-педагогических и информационно-коммуникационных технологий [15, 292].

С момента появления первых систем дистанционного обучения прошло несколько десятилетий, но уже сегодня можно говорить об их поколениях. На эволюцию систем дистанционного обучения особое влияние оказали быстро развивающиеся системы телекоммуникаций, информационные технологии, особенно Интернет. С другой стороны, кроме технического аспекта, необходимо учесть достижения в области психологии обучения, в том числе когнитивной психологии и теории обучения.

Перспективным направлением повышения эффективности дистанционного обучения является использование сетевого учебно-методического комплекса, который, с одной стороны, дает возможность обучаемому организовать наиболее гибкий процесс обучения, отвечающий его индивидуальным потребностям и характеристикам, с другой – на основе модульного подхода и проектирования структуры учебного комплекса минимизировать затраты на его модификацию и изменение.

Необходимой составляющей систем дистанционного обучения, ориентированных на обучаемого, является модель обучаемого. Последняя включает информацию об уровне подготовленности пользователя, его когнитивных способностях и особенностях. Не менее важным является поведенческий профиль, который включает информацию о взаимодействиях обучаемого с системой дистанционного обучения [13, 8 – 12].

Следует отметить мнения многочисленных исследователей, что форма дистанционного обучения значительно расширила аудиторию обучаемых. Виртуальный класс может содержать студентов с различной начальной подготовкой, различными индивидуальными стилями обучения и конечными целями обучения [15, 293].

Вследствие того, что традиционная система обучения, опирающаяся на принципы классической науки, не может эффективно выполнять роль освоения человеком мира, возникает необходимость разработки новой парадигмы обучения – дистанционной. В чем ее суть, каково содержание?

Синергетическая модель дистанционного обучения в свое содержание включает следующие важнейшие компоненты.

Во-первых, открытость дистанционного обучения. Мировоззренческая интерпретация идей синергетики может служить основой открытого и целостного восприятия и осознания мира. Чем полнее обучение отражает постнеклассическую науку и новое философско-мировоззренческое осмысление его результатов, тем больше его открытость, тем глубже его воздействие на обучаемого. В этом смысле нет необходимости

декларировать нравственные принципы человеческого общения, которые во многом связаны с синергетическими представлениями о коэволюции человека, природы и общества.

Во-вторых, развитие интеграции различных способов освоения человеком мира: искусства, философии, мифологии, науки и др. Развитие интеграции опирается на холистские тенденции, понимание объективной реальности как в науке, так и философии (В. Гейзенберг, И. Пригожин, А. Эйнштейн). Современное дистанционное обучение как средство освоения мира должно обеспечить интеграцию различных способов его освоения и тем самым увеличить творческий потенциал человека для свободных и осмысленных действий [6].

Интеграция различных способов освоения человеком мира, развитие холистских процессов в науке, философии и практике до сих пор не нашли необходимого отражения в современном обучении. Это сказывается в дальнейшей предметной дифференциации научного знания как средства достижения эффективности обучения. Система образования пока слепо копирует все растущую дифференциацию науки, стремясь объять необъятное. Поэтому необходимо пересмотреть традиционные дисциплины на основе программ, отражающих особенности глобальных проблем современности. Такие программы будут начинаться не с изучения вопросов исторического становления определенной дисциплины, а с выяснения сути и причин возникновения той или иной проблемы современности и поиска альтернативных методов ее решения. Синергетическая модель дистанционного обучения ориентирована на изучение комплексных учебных дисциплин, что позволяет спиралеобразно построить материал и неоднократно возвратиться к пройденному. Обучение такого рода расширяет общеобразовательную базу учащихся при значительном сокращении учебного времени, укрепляет связи между предыдущим опытом и новым познанием.

В-третьих, развитие и включение в процесс дистанционного обучения синергетических представлений об открытости мира, целостности и взаимосвязанности человека, природы и общества, когерентности и нелинейности развития, хаоса и случайности как конструктивных начал. Беспорядок, неустойчивость, хаос не являются, с точки зрения синергетики, чем-то разрушительным, деструктивным отклонением от магистрального пути эволюции, а выступают необходимым ее этапом, конструктивным началом, ведущим к организации новых, более сложных структур учебного процесса.

В-четвертых, свободное пользование различными информационными системами, которые сегодня играют не меньшую роль в обучении, чем непосредственное общение с преподавателем. Синергетическая теория убедительно доказала, что развитие возможно только в открытых системах, которые постоянно обмениваются с внешней средой веществом, энергией и информацией. Переработка, интеграция различного рода информации ведет к

новым формам организации и упорядоченности (что и представляет процесс самоорганизации). Современное развитие дистанционного обучения требует создания межвузовской многопрофильной информационной системы, которая должна стать составной частью образовательной среды. Такая система должна включать в себя центральную электронную библиотеку, сеть филиалов и сеть рабочих мест, где преподаватели высших учебных заведений, организаторы образования, студенты, учащиеся школ смогут получать необходимую им информацию.

Люди, в отличие от животных, могут переносить информацию не только с помощью генетического кода, но и с помощью обучения, которое в животном мире происходит в ограниченных пределах. Именно поэтому, по мнению Германа Хакена, столь значительная часть нашей культуры опирается на обучение как новый способ передачи информации от одного поколения к другому. Но здесь из-за огромного количества знаний, накапливаемых человечеством, возникают большие трудности. Следовательно, совершенно в духе синергетики важно найти общие унифицирующие идеи и принципы, чтобы справиться со столь огромным количеством информации. Видимо, эта проблема связана не только с поиском общей унифицирующей схемы, но в первую очередь с развитием инфосферы, возможностью оперативного использования, хранения и переработки информации, включением обучения в единый информационный процесс. Именно в этом и заключается проблема информатизации обучения.

За последнее время появились новые виды электронного общения: электронная почта, компьютерная конференция, телекоммуникационная связь, обеспечивающие доступ к удаленным базам данных. Дистанционное обучение обладает необычайной привлекательностью. Прежде всего благодаря быстроте и доступности вовлечения в общение неограниченного числа участников, открытости этой общности, что дает возможность приобщить любого школьника, любого специалиста к решению общечеловеческих проблем.

В результате нынешнего бурного развития математического моделирования, вычислительного эксперимента, компьютерной графики, нанонаук открываются новые возможности для нового синтеза, синтеза видео-, аудио- и текстуальных средств передачи научной информации. Способности творческого воображения и интуиции получают новые импульсы для развития благодаря погружению человека в виртуальные реальности, моделируемые компьютером. Визуализация синергетических знаний на компьютерах может служить в качестве моста между гуманитарными и естественными науками, а равным образом – традиционными образами культуры и новейшими достижениями науки, красотой произведений искусства и строгостью научных результатов.

В-пятых, личностную направленность процесса обучения, то есть за исходное начало берется не социум как целостная система, а человек с его

неповторимостью как постоянный источник стихийности, неупорядоченности и в тоже время как источник развития. В открытом мире человеческая индивидуальность выступает основой общественных связей людей. Это влечет за собой рождение современных систем дистанционного обучения. Например, eLearning Server 3000 – это современная система управления процессом обучения (Learning Management System), позволяющая создавать многофункциональные центры дистанционного образования как в рамках локальной сети (интранет), так и в глобальной сети Интернет.

Новые стандарты образования и требования к стандартам выпускников ведут к использованию современных информационных технологий в процессе обучения. Созданный с помощью eLearning Server 3000 центр дистанционного обучения может использоваться как виртуальный университет, в котором функции традиционного ВУЗа дополнены новыми технологиями, обеспечивающими возможность передачи изображения через Интернет, интерактивного общения в реальном времени.

ELearning Server 3000 позволяет создать виртуальный университет, в котором:

– читаются традиционные лекции, эффективность которых будет значительно повышена благодаря использованию технологии веб-трансляции;

– проводятся интерактивные семинары, в процессе которых студент сможет изучить любое явление из гуманитарного цикла наук, а также понять устройство какого-либо сложного технического устройства с помощью использования технологии онлайн-рисования, созданной для поддержки объяснений преподавателя в интерактивном режиме;

– создаются расширенные системы контроля знаний студентов – тесты, контрольные работы и индивидуальные задания;

– осуществляются процессы управления человеческими ресурсами университета – назначение и увольнение преподавателей, зачисление и выпуск студентов.

В-шестых, синергетическая модель дистанционного обучения предполагает изменение роли преподавателя: переход к совместным действиям в новых ситуациях.

В этом контексте имеет силу развитие виртуального образования, которое привело к возникновению нового направления в реализации систем дистанционного обучения, ориентированного на использование:

– WWW-сайтов для представления информации;

– средств интерактивного общения.

Сразу становится очевидным отличие данных систем от ранее принятых. Средства интерактивного общения дают возможность иметь постоянную взаимосвязь преподавателя с обучаемым и направлять его действия в дальнейшей работе.

Теперь каждый обучаемый получил возможность обратиться с вопросом к преподавателю и получить необходимую информацию. Возникает и иной вопрос: «А если обучаемых будет сотня или больше? Какова же при этом роль обучаемого: пассивен он или активен?» При пассивной роли обучаемого:

– преподаватель является главным действующим лицом образовательного процесса, который преподносит учебный материал с помощью определенных образов;

– обучаемый, получив теоретическую основу, обрабатывает ее и использует для получения новых знаний;

– преподаватель, пройдя весь материал, контролирует обучаемых для перехода в новую стадию.

При активной же роли:

– преподаватель является только консультантом и дает список литературы, ссылки и т. п.;

– обучаемый самостоятельно проходит учебный материал, только иногда консультируясь с преподавателем;

– обучаемый, приобретя знания, демонстрирует их преподавателю [12].

Исходя из вышесказанного, в системе сопровождения дистанционного обучения можно выделить следующие функции высокого уровня:

– сбор и хранение информации о процессе обучения;

– взаимодействие с пользователями системы;

– взаимодействие с внешними источниками данных и знаний;

– взаимодействие с существующими системами управления дистанционным обучением [3].

Таким образом, синергетическая модель дистанционного обучения предполагает открытость обучения, интеграцию всех способов освоения человеком мира, включение синергетических представлений в процессе обучения, пользование различными информационными системами, личностную направленность процесса дистанционного обучения, изменение роли преподавателя в новых ситуациях в открытом, изменяющемся и необратимом мире.

Синергетика способна изменить не только содержание, но и методы дистанционного обучения. Применяемые обычно методы инструкций (запланированной передачи структур знания, правил решения задач и т. д. в процессе обучения) имеет смысл использовать в соединении с методами конструкции (автономного построения структур знания в индивидуальном человеческом мозге и сознании, а также коллективном сознании в результате кооперативного творческого взаимодействия в группе обучающихся).

В информационном обществе знания становятся непосредственной производительной силой. Соответственно это требует от общества в целом, а так же от отдельного человека умения применять все более новые и новые знания, приобретенные в течение жизни, в собственной практической деятельности. То

есть ученик, студент в учебном процессе должен приобрести важные компетенции путем применения знаний. Для этого необходим переход от квалификации к компетенции, которая позволяет находить выход из любых профессиональных и жизненных ситуаций, делает возможной деятельность образованной личности независимо от локального или глобального контекста рынка труда.

Такой человек, овладевший технологией принятия решений, наделенный свободой выбора, будет способен адаптироваться в условиях постоянных изменений.

Выводы. Анализируя всё сказанное, сделаем следующие выводы:

1. Традиционная модель обучения в том виде, как она сложилась в рамках европейской культуры за последние несколько сот лет, слишком статична, монологична, ориентирована на дисциплинарное разграничение знаний в виде относительно автономных, замкнутых систем хранения информации. Эта модель, будучи по преимуществу закрытой и близкой к равновесию, оказывается практически не способной к развитию.

2. В мировом образовании происходит смена парадигмы обучения –

объяснительно-иллюстративное обучение заменяется активно-познавательной, самостоятельной деятельностью. Дистанционное обучение как нельзя лучше соответствует такой деятельности. В нынешнем веке преимущества дистанционного обучения станут решающими.

3. Традиционная система обучения, историческое развитие которой прежде всего связано с достижениями классической науки, уступает место синергетической модели дистанционного обучения. Современный (постнеклассический) этап развития науки, который характеризуется становлением новых мировоззренческих и методологических принципов уже начал влиять на систему образования в плане организационных принципов, форм, средств и методов преподавания и усвоения учебного материала [4, 7 – 10].

4. Синергетический подход предъявляет определенные условия к дистанционному обучению:

– педагогический процесс рассматривается как открытая, неравновесная, самоорганизующаяся система, в которой фактор случайности может сыграть решающую роль;

– овладение навыками профессионально-творческой деятельности обеспечивается тенденциями саморазвития и самоорганизации личности студента;

– необходимо распознать, предсказать, отыскать малые резонансные педагогические воздействия с целью создания благоприятного пути развития подрастающего поколения путем длительных наблюдений, фиксации бифуркационных точек, саморефлексии обучающихся;

– следует вовлекать учителей и учащихся в такие виды деятельности и общения, которые ведут к сотворчеству, взаимообогащению и взаимопомощи.

5. Система дистанционного обучения является социальной системой с присущими ей системообразующими признаками: целью, иерархией, управлением, синергией. Важной характеристикой данного обучения является сложность, определяющаяся субъективностью и достаточно широким диапазоном выбора путей развития его элементов, нелинейным воздействием человека на интеллектуальную среду. Эволюция системы дистанционного обучения происходит на основе спонтанных изменений (самоорганизации) и целенаправленного влияния факторов внешней среды, определяющих достижение общих целей общественного развития.

Приоритетным направлением в исследовании этой темы может быть определение особенностей функционирования украинского института дистанционного обучения в условиях имплементации Болонской образовательной парадигмы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Брижатый А. В. Философская интерпретация современных технологий в образовании / А. В. Брижатый. – Сумы : СумГПУ им. А. С. Макаренко, 2006. – 276 с.

2. Всемирная энциклопедия : философия. – М. : АСТ; Минск : Харвей, Соврем. литератор, 2001. – 1312 с.

3. Голенков В. В. Виртуальные кафедры и интеллектуальные обучающие системы / В. В. Голенков, В. В. Емельянов, В. Б. Тарасов. – К., 2001.

4. Добронравова И. С. Философия науки и синергетика образования / И. С. Добронравова // Высшее образование Украины. – 2003. – № 2. – С. 7 – 12.

5. Моисеев Н. Н. Современный рационализм и мировоззренческие парадигмы / Н. Н. Моисеев // Высшее образование Украины. – 1994. – № 3. – С. 147 – 152.

6. Назаретян А. П. Синергетика, когнитивная психология и гипотеза технико-гуманитарного баланса / А. П. Назаретян // ОНС. – 1997. – № 4. – С. 135 – 145.

7. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.

8. Проблемы методологии постнеклассической науки. – М., 1992. – С. 7 – 121.

9. Степин В. С. Культура / В. С. Степин // Вопр. философии. – 1999. – № 8. – С. 61 – 71.

10. Цикин В. А. Когнитивные прогнозы синергетической парадигмы / В. А. Цикин // Наука и образование. – К. : Парапан, 2008. – 328 с.

11. Цикин В. А. Теория самоорганизации – современная парадигма образования и формирование модели учителя / В. А. Цикин // Практ. философия. – 2003. – № 1. – С. 174 – 172.

12. Щедрина А. А. Интеллектуальные агенты как средство автоматизации роли преподавателя / А. А. Щедрина. – М., 2002.

13. Цикин В. А. Брижатая И. А. Философский дискурс современного инновационного образования: монография/ В. А. Цикин, И. А. Брижатая. – Сумы : ИПП Мрія-1, 2014. – 216 с.

14. Razmerita L. On the Role of User Models and User Modeling in Knowledge Managenent Systems [Electronic resourse] / L. Razmerita, A. Angehm, T. Nabeth // Proceedings of.the 10,h International Conference on Human-Computer Interaction, 2003.6.1MS LIP, IMS Learner Information Package. – Available from : <http://www.imsproject.org/aboutims.html,2001>.

15. Brusilovsky P. Web-based Education for All: A Tool for Development Adaptive Courseware / P. Brusilovsky, J. Eklund, E. Schwarz // Proceedings of Seventh International World Wide Web Conference, 1998, 14 – 18 April. – P. 291 – 300.

РЕЗЮМЕ

А. П. Возний Феномен синергетичної парадигми в дистанційному навчанні.

У статті зроблено спробу визначити поняття синергетика, її предмет і основоположні принципи, сутність дистанційного навчання, показати взаємодію учня з системою дистанційного навчання, побудувати її синергетичну модель, виявити нові стандарти освіти і вимоги до стандартів випускників, осмислити взаємозв'язок викладача і студентів за допомогою засобів інтерактивного спілкування, намітити контури еволюції системи дистанційного навчання.

Ключові слова: *синергетика, дистанційне навчання, відкритість, нерівновжність, кооперативність, інформаційна система, імплементація.*

SUMMARY

Vozniy A. P. The phenomenon of synergetic paradigm in distance learning.

An attempt in this article was made in order to define the concept of synergy, its object and the underlying principles, the essence of distance learning, show the student interaction with the system of distance learning, to build its synergistic model, to identify new education standards and requirements to the standards of graduates, to understand the relationship between teacher and learner with help of interactive communication, to outline the evolution of distance learning.

Keywords: *synergy, distance learning, openness, nonequilibrium, cooperativity, information system implementation.*

УДК 165.2

М. М. Ведмедєв
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

ПРИНЦИПИ КОНСТРУКТИВІЗМУ І ПЕРФОРМАТИВНОСТІ ЗНАННЯ В КОНЦЕПЦІЇ Ж.-Ф. ЛІОТАРА

Стаття присвячена розгляду основоположних ідей епістемологічної концепції Ж.-Ф. Ліотара – принципів конструктивізму і перформативності. Автором розкриваються їх пояснювальні можливості в плані осмислення новітніх явищ у сфері освіти і науки. Зіставляються різні тлумачення феномену технонауки. Вводиться розрізнення двох вимірів знання – предметного (репрезентативного) і ресурсного. Робиться висновок про суперечливе взаємовідношення ресурсного і екзистенціального значень знання.

***Ключові слова**: перформативність, постмодерн, виробництво знання, освіта, конструктивізм, суспільство знання, знаннєві ресурси, технонаука.*

Філософії Ж.-Ф. Ліотара присвячено багато досліджень. Аналізуються погляди французького дослідника на співвідношення модерну і постмодерну, його теорія постсучасної справедливості і концепція вищої освіти, підходи до проблеми розуміння і трактовка постмодерністського типу культури тощо. Не оминають фахівці увагою і його епістемологічно-методологічну концепцію. Разом з цим треба констатувати, що в процесі осмислення цього аспекту вчення мислителя часто дають себе взнаки дослідницькі стереотипи, штампи, абстрактні і помилкові інтерпретації. Методологічні вади існуючих підходів знаходять свій прояв в оцінках на кшталт: «З наукової точки зору книга («Стан постмодерну» – М. В.) буде корисна лише для вузького кола спеціалістів-учених, бо вона розглядає другорядне питання в природі наукового пізнання – його прагматику, не зачіпаючи його сутнісні властивості – об’єктивності, системності, раціональності, цілісності, концептуальності і так далі» [4]. Такі зауваження демонструють майже цілковите нерозуміння як проблематики, з якою має справу французький філософ, так і його внеску в її вирішення.

У той же час розробки мислителя належать до серйозної інтелектуальної аналітики, яка не задовольняється такою поширеної серед представників постмодерністської течії епатажністю. Майже 30 років тому у своїх працях філософ проникливо розгледів саме ті тенденції, що стали домінуючими і визначили сьогоднішній стан знання й освіти в контексті суспільств, які базуються на інноваційній моделі розвитку. Його творчий доробок міг би стати суттєвим внеском у філософсько-методологічне підґрунтя концепцій знаннєвого суспільства, які зараз активно розробляються. До речі, провідні фахівці у вивченні проблематики, пов’язаної з формуванням суспільств знання (G. Bechmann, H. Stachowiak та ін.), звертають увагу на поширеність концепцій знання, які

кваліфікуються ними як «наївні», на відсутність адекватної сучасним реаліям концептуалізації цього феномену та на інші суттєві недоліки.

З огляду на викладене вище, метою даної статті є розгляд основоположних ідей епістемологічної концепції французького філософа – принципів конструктивізму і перформативності знання. Паралельно з цим з'ясовуються пояснювальні можливості останніх у плані осмислення новітніх явищ у царині науки і освіти.

У своїй праці «Стан постмодерну», що вже стала класичною, Ж.-Ф. Ліотар досліджує комплекс проблем, пов'язаних з кардинальною зміною ролі знання в сучасних найбільш розвинених суспільствах – мотиви його соціального виробництва, засоби легітимації, накопичення в банках даних, шляхи циркуляції в мережах, форми утилізації. Зосереджуючи, зокрема, увагу на характері доступності інформації в телекомунікаційних мережах наприкінці 70-х років минулого століття, він пропонує порівняти дві ситуації.

Перша тлумачиться як гра з неповною інформацією, коли переваги отримує той, хто знає або має можливість одержати додаткову інформацію (за нашою термінологією – знання). Такий стан справ є типовим, скажімо, для студента в процесі навчання. У грі ж з вичерпною інформацією результативність не може полягати в отриманні додаткової інформації. «Вона виникає з нової організації даних, що, власне, і становить собою «прийом».

Припустимо зобразити світ знання епохи постмодерну як світ, який керується грою з вичерпною інформацією, у тому сенсі, що вона в принципі доступна всім експертам: тут немає наукового секрету» [3, 126]. Маючи на увазі комунікативно-інформаційні системи, йдеться про те, що на зміну дослідникам-першовідкривачам класичної науки, які генерували неочікувані ідеї, приходять спритні оператори Інтернету, мета яких – пошук уже існуючого знання та його відповідна обробка. Ж.-Ф. Ліотар дає специфічне тлумачення ефективності інтелектуальної роботи: «За умов рівної компетентності додаткове збільшення ефективності у виробництві знання, а не в його здобутті, залежить урешті-решт від «уявлення», що дозволяє виконати новий «прийом» [3, 126]. Не буде великою помилкою твердити, що в змальованій картині складна й багатовимірна духовна (зокрема, пізнавальна) діяльність уподібнюється схемам машинної обробки даних.

Незважаючи на стислість наведених міркувань, йдеться про певну концепцію, що спирається на низку принципових положень (іноді – неявних). На наш погляд, вони полягають у тому, що, на відміну від «виробництва» знань, виноситься за дужки як щось несуттєве процес їх *здобуття*. Припускається, що в мережі з її колосальними банками даних є відомості практично з будь-якого питання. С. Нора і А. Мінк зауважують: «Принциповою вадою найближчими десятиліттями для розвинених полюсів людства буде не відсутність знань у певній галузі. *Вони вже є* (виділ. нами – М. В.). Проблема в труднощах вибудовування мережі зв'язків, які підштовхують розвиток сукупності інформації

і організації» [9, 16]. Таким чином стверджується своєрідний «принцип всезнання», який викликає асоціації (якщо згадати відомі міркування стосовно кінця історії Ф. Фукуями) про «пізнавальний кінець історії».

Отже, можна твердити, що у Ж.-Ф. Ліотара йдеться про протиставлення «здобуття» знань (відкриття, дослідження) «виробництву» (конструюванню, комбінаториці). Результат при цьому позначається як «нова організація даних» (останнє слово можна замінити виразом «будівельний матеріал», «сировина»). Це положення певним чином зближує позицію філософа з позицією представників конструктивістського напряму (зокрема, Е. фон Глазерсфельда). Проте, в працях Ж.-Ф. Ліотара не йдеться про явне протиставлення позицій по лінії «конструктивізм – репрезентативізм», яке є характерним для прихильників радикального конструктивізму. Тому немає й міркувань про ілюзорність об'єктивних наукових фактів, непізнаванність світу і багато інших подібних речей.

Намагаючись збагнути підґрунтя саме такого перебігу думки французького філософа, О. С. Панарін наводить цікаві коментарі. Звертається увага на приховану за міркуваннями Ж.-Ф. Ліотара специфічну систему цінностей постмодернізму, яка реалізується, зокрема, у політиці глобалізму і практиці створення всесвітньої мережі Інтернет. Що означає, скажімо, теза про вичерпну інформацію, відсутність секретів і доступність даних для всіх експертів? На думку О. С. Панаріна, у наведеній цитаті йдеться про докорінну зміну цивілізаційних стратегій розвитку. Просвітництво менше переймалося тим, щоб відкрити національні спільноти одна одній, ніж тим, щоб зробити їх здатними творчо відкривати своє майбутнє [5, 230–231].

Підміна дослідницьких стратегій інформаційно-пошуковими має глибинні причини в сучасній соціокультурній ситуації з її поширеними постмодерністськими орієнтаціями. Відбувається відхід від історичних (часових) принципів Просвітництва вбік просторових стратегій постмодерну. Тип відкритого глобалізованого суспільства надає перевагу не процесу ризикованого здобуття принципово нового знання, а практиці знаходження готової інформації. А головною умовою в цій справі є *горизонтальна відкритість* культур, які не мають секретів одна від одної.

У працях Ж.-Ф. Ліотара містяться роздуми, що безпосереднім чином стосуються ресурсного статусу знання в сучасних суспільствах. Дослідник вважає, що знання і інформація зазнали глибоких та взаємопов'язаних змін. Насамперед, відзначає він, їх виробництво все частіше обмежується ситуаціями, коли заздалегідь відомо, що вони затребувані і ефективні, тобто *перформативні* (заздалегідь затребувані). Мається на увазі, що інформацію збирають, аналізують і створюють знов лише тоді, коли це корисно. Такий підхід має в своїй основі ідею системності, коли спочатку встановлюється, про що потрібно дізнатися. Це поєднується з вимогами програмного підходу, де припускається, що інформація створюється тільки тоді, коли зрозуміло, як її практично використати.

У процесі таких трансформацій будь-яка інформація набуває рис комп'ютерної, а перформативні характеристики стають легко вимірюваними. Вона стає частиною системи, в якій відбувається оптимізація зв'язку «входу» і «виходу», іншими словами, її «ефективності» [3, 36]. Більш того, як і в інших системах, у цій виникає контур зворотного зв'язку: щоб підвищити ефективність системи, потрібна інформація, а як критерій ефективності передбачається відбір тієї інформації, яка підвищує цю ефективність.

Ідея перформативності (завчасно визначеної затребуваності) знання стає ключовою для розуміння такого явища сьогодення, як *технонаука* [1]. У літературі часто можна зустріти помилкове тлумачення згаданого феномену. Так, вважається, що технонаука – це певний симбіоз науки і технології, їх з'єднання в єдине ціле. Такий симбіоз характеризується все більшою *технологізацією* фундаментальних досліджень і *теоретизацією* прикладних і технологічних розробок. Проте, обидві ці тенденції були властиві і традиційній науці. У експериментальній складовій теоретичних досліджень завжди використовувалися прилади, технічні пристрої і устаткування. Наука Нового часу і почалася тоді, коли Галілей винайшов телескоп і направив його на небо. Те ж і з прикладними дослідженнями і технологією: вони (принаймні, починаючи з виникнення точного природознавства), як правило, ґрунтувалися на досягненнях теоретичного знання, причому залежність технології від науки весь час зростала і продовжує зростати. Отже ці риси науки ще не роблять її чимось принципово новим. Можна говорити лише про посилення відмічених тенденцій.

Для правильної інтерпретації технонауки як новітнього явища важливою є думка Б. Г. Юдіна про оборотність співвідношення між наукою і технологією. Він зазначає, що в даному випадку припускається «розуміння пізнавальної діяльності (у т. ч. наукової) як діяльності певною мірою вторинної, підпорядкованої практичному перетворенню, зміні як навколишнього світу, так і самої людини. Тим самим з'являється можливість для переосмислення, точніше навіть – оборотності співвідношення науки і технології, яке склалося раніше. Якщо традиційно воно розумілося як технологічне застосування, використання кимось і колись виробленого наукового знання, то тепер виявляється, що сама діяльність з отримання такого знання «вбудовується» в процеси створення і вдосконалення тих або інших технологій» [7, 590]. Іншими словами, акцент ставиться на тому, що класична схема, характерна для індустріальних суспільств, поступається місцем новій моделі. Раніше вихідною точкою руху знання вважалися фундаментальні дослідження. Далі, через пошук їх практичних застосувань, відбувалася розробка технологій і технічних продуктів. Завершальною ланкою було знаходження ринків збуту для відповідної продукції. Таку модель фахівці іноді іменують *впроваджувальною* (російською – «внедренческой»). Інша схема реалізувалася в ідеї *технонауки*, тобто в своєрідному гібриді «онаученої» технології і технологізованої науки. Її нерідко почали оцінювати як панівну в системі «наука – суспільство».

Таке обернене співвідношення між наукою і технологією має глибинні і далекосяжні методологічні та епістемологічні наслідки. Згаданий дослідник підкреслює, що «співвідношення науки і техніки в такому симбіозі є внутрішньо суперечливим. З одного боку, наука є генератором нових технологій і саме внаслідок стійкого попиту на них користується підтримкою, часом достатньо щедрою. З іншого боку, виробництво нових технологій визначає попит на науку обмеженого типу, так що багато її потенцій залишаються нереалізованими. Від науки не вимагають ні пояснення, ні розуміння речей – достатньо того, що вона дозволяє ефективно їх змінювати» [7, 590]. Остання обставина свідчить про те, що знання в такому контексті втрачає свою самоцінність, а набуває статусу *інтелектуального ресурсу*. Якщо знання свідомо продукується не як самоцінність, з метою його подальшого *ресурсного використання*, то якості, які мають бути йому притаманні, є вельми специфічними. Це насамперед – *застосовність, ефективність, технологічність, доступність, результативність* тощо. До речі, у перекладі з англійської одним із значень слова performance є «експлуатаційні характеристики». Ж.-Ф. Ліотар власне й пише про ці «експлуатаційні характеристики» знання, коли говорить про його ефективність, результативність, перформативність. Що ж стосується згаданих на початку статті властивостей об'єктивності, системності, раціональності, цілісності, то вони характеризують знання не в його ресурсному вимірі, а у вимірі предметному (репрезентативному). Змішування цих аспектів є методологічною помилкою.

До дії чинника перформативності додається і те, що інформація все частіше стає товаром. Ж.-Ф. Ліотар підкреслює, що в інформаційній сфері все частіше працюють ринкові механізми, які допомагають оцінити ступінь її перформативності. Діючи спільно, два названі чинники призводять до виникнення ситуації постсучасності, докорінно змінюючи при цьому усю будову природничо-наукового і соціально-гуманітарного знання. Перший чинник – прагнення до перформативності – викликає зниження статусу, а то і відмирання всіх видів знання, які виявляються незатребуваними і неефективними. Такі, скажімо, дисципліни, як філософія або естетика не відповідають критерію перформативності, тоді як вивчення фінансів або менеджменту, навпаки, відповідають цьому критерію. Тому рівень знання в галузі філософії або естетики падає, а в галузі фінансів або менеджменту – росте, дослідження в тих сферах знань, які мають прагматичну спрямованість, виявляються більш затребуваними. У соціальних науках це, наприклад, дослідження в сфері трансферу технологій, вони роблять вплив на ринок, і тому на їх проведення легко отримати фінансування. Фахівці, інтереси яких відповідно до критерію перформативності можна розглядати як екзотичні або далекі від практики, опиняються на узбіччі.

Усе зазначене веде до глибокої зміни мотивації у здобутті знання. Зазначені критерії можуть використовуватися не тільки по відношенню до інституціалізованих систем виробництва знання, але і до освіти в цілому:

мотивами отримання знання мають стати слова «як я можу підвищити свої можливості заробляти?», «як освіта вплине на мою конкурентоспроможність?». Школа більше не покликана готувати достойних громадян. З неї випускаються лише більш кваліфіковані люди, які працюють більш продуктивно. Освіта – лише шанс отримувати більшу заробітну плату [8, 6]. Тобто знання й освіта в даному випадку втрачають свою самоцінність, а сприймаються суто як ресурс, зокрема в справі отримання переваг на ринку праці.

Така постановка питання повинна змінити ставлення не тільки до навчання в університеті і середній школі, але і саму концепцію освіти. З погляду дослідника, використання перформативних критеріїв дозволить розглядати освіту не як період життя, протягом якого на людину обрушується маса знань, а як процес, що охоплює все життя, оскільки саме такий підхід диктується вимогами кар'єри і роботи. На думку Ж.-Ф. Ліотара, «знання не передається і надалі не передаватиметься молодим людям цілком і раз та назавжди ще до початку їх активного життя. Воно передається і передаватиметься «на вибір» дорослим, які почали трудову діяльність або ще збираються почати її з тим, щоб підвищити їх компетенцію і професійне просування [3, 121]. Це дуже близько до того, що зараз декларується у сфері освіти із закликами, до «освіти, що продовжується все життя» і до «гнучкості» програм.

Про це часто пишуть і вітчизняні фахівці: «Останніми роками кардинально змінилася система генерації та передання знань, суттєво зріс обсяг знань та інформації. Сьогодні неможливо за п'ять чи шість років підготувати людину до професійної діяльності на все життя. Підраховано, що щороку оновлюється 5% теоретичних і 20% професійних знань. Прийнята в США одиниця виміру старіння знань спеціаліста, так званий період напіврозпаду компетентності (період зниження компетентності на 50%) у результаті появи нової інформації показує, що за багатьма професіями цей поріг настає менш ніж через п'ять років. Щодо нашої країни, то це раніше, ніж закінчується процес навчання. Розв'язання проблеми вбачається в переході на пожиттєву освіту, коли базова освіта періодично доповнюється програмами додаткової, тобто йдеться про багаторівневість освіти» [6, 94 – 95].

Зміна статусу знання докорінним чином змінює і статус носія знання. Критерії ефективності в застосуванні до знання змінюють уявлення про того, кого треба вважати освіченою людиною. До певного часу такою вважалася людина, яка засвоїла певний об'єм знань. Але разом з процесом комп'ютеризації більш важливого значення набуло не утримання в голові цих знань, а уміння звертатися до відповідних баз даних. У період постсучасності вміння працювати з терміналом важливіше, ніж багаж знань. Вільне володіння клавіатурою або навики пошуку інформації приходять на зміну традиційним знанням (і досягнення учнів у цьому цінуються не менше, чим їх успіхи в традиційних академічних дисциплінах) у міру того, як «банки даних стають енциклопедією завтрашнього дня. Вони перевищують здібності кожного користувача і за своєю «природою» належать людині постмодерна» [3, 125].

Банки даних і уміння їх використовувати роблять безпідставними претензії традиційної інтелектуальної еліти. Поява банків даних – це «похоронний дзвін для Вчителя», оскільки «вчитель не може змагатися з банком даних у тому, що стосується передачі накопиченого знання» [3, 129], і його шанси ефективно і винахідливо використовувати такий банк дійсно нижче, ніж у команди фахівців, а в економіці потреба в таких командах все зростає.

Вищенаведені характеристики – яскраве свідчення того, що знання розглядається суто в його *ресурсній іпостасі*. Воно втрачає всі ознаки самодостатності і не сприймається як *благо*: на увазі мається лише можливий зиск, що пов'язується з його використанням.

Провідні фахівці, що займаються проблемами статусу знання в сучасних суспільствах, прекрасно це розуміють. Патріарх західного менеджменту П. Дракер з цього приводу пише: «Мудрець Сократ вважав, що єдина функція знання – це самопізнання, тобто інтелектуальне, етичне і духовне зростання людини. Його основний опонент, блискучий і високоосвічений філософ Протагор, стверджував, що мета знання – зробити діяльність людини успішнішою і ефективнішою … Дві теорії знання, що виникли на Сході, були в цілому аналогічні західним. З погляду конфуціанства, знання – це розуміння того, що і як потрібно говорити, щоб добитися своєї мети і успіху в земному житті. Для даосистських і дзен-буддистських ченців знання є самопізнанням, шляхом до освіти і мудрості» [2].

У колишні часи знання носило загальний характер. Сьогодні знання через необхідність стали глибоко спеціалізованими. За останні десятиліття змінилися й мовні вирази. У минулі часи не вживали таке словосполучення, як «людина, що володіє знаннями». Казали: «освічена, вчена людина». Освічені люди – це особи, які мали широку ерудицію, були в змозі підтримувати бесіду, писали на різноманітні теми. Ці люди не займалися практичною діяльністю в певній конкретній галузі.

Те, що ми тепер називаємо знанням, щогодини доводить свою значущість і перевіряється на практиці. Знання сьогодні – інформація, що має практичну цінність і веде до отримання конкретних результатів. Причому результати виявляються поза людиною – в суспільстві, економіці або в розвитку самого знання. Висновок: нове суспільство має бути засновано на знанні, що організоване у вигляді спеціалізованих дисциплін, а його членами мають бути люди, які володіють спеціальними знаннями в різних галузях [2].

Отже, викладене вище свідчить про плідність принципу перформативності, який дозволяє осмислити з єдиних позицій цілу низку різних явищ – ресурсний статус знань, появу технонауки, трансформацію дисциплінарної структури науки, мотиваційні комплекси у сфері освіти тощо.

Зазначимо також глибоко суперечливий характер існування знання і людини в сучасному інформаційно-когнітивному середовищі. З одного боку, є потреба в генерації колосальних обсягів знання з метою його використання в інноваційно-

технологічній сфері. З іншого боку, знання й пов'язана з ним особистість зазнає суттєвих соціально-екзистенційних деформацій, що в історичній перспективі може зробити проблематичним реалізацію наявного вектору цивілізаційного розвитку. Все це потребує подальших ґрунтовних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев А. Л. Технонаука / А. Л. Андреев // Философия науки: Выпуск 16 / отв. ред.: В. И. Аршинов, В. Г. Горохов. – М.: ИФ РАН, 2011. – С. 200 – 218.

2. Дракер П. Посткапиталистическое общество [Электронный ресурс] / П. Дракер // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / ред. В. Л. Иноземцев – М.: Academia, 1999. – Режим доступа: http://www.iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/index.html

3. Лиотар Ж. Ф. Состояние постмодерна / Жан Франсуа Лиотар; пер. с франц. Н. А. Шматко. – М.: Ин-т эксперимент. социологии; СПб.: Алетейя, 1988. – 160 с.

4. Мишучков А. А. Лиотар Жан-Франсуа. Состояние постмодерна. / Пер. с фр. Н. А.Шматко – М.: Институт экспериментальной социологии; СпБ.: Алетейя, 1998. – 160 с. [Электронный ресурс] / А. А. Мишучков // Теоретический журнал CREDO NEW. – 2000. – № 1. – Режим доступа: http://credonew.ru/content/view/169/25/

5. Панарин А. С. Искушение глобализмом / А. С. Панарин – М.: Изд-во ЭКСМО-пресс, 2002. – 416 с.

6. Федулова Л. І. Економіка знань у контексті поглядів Пітера Друкера / Л. І. Федулова // Економічна теорія. – 2007. – № 3. – С. 86 – 99.

7. Юдин Б. Г. Знание как социальный ресурс / Б. Г. Юдин // Вестник Российской академии наук. – 2006. – Т. 76. – № 7. – С. 587–595.

8. Lyotard J.-F. Political Writings / Jean-François Lyotard. – London: UCL Press, 1993. – 353 p.

9. Nora S., Minc A. The Computerization of Society: A Report to the President of France / S. Nora., A. Minc. – Cambridge, Mass: MIT Press, 1980. – 186 p.

РЕЗЮМЕ

М. М. Ведмедев. Принципы конструктивизма и перформативности знания в концепции Ж.-Ф. Лиотара.

Статья посвящена рассмотрению основополагающих идей эпистемологической концепции Ж.-Ф. Лиотара – принципов конструктивизма и перформативности. Автором раскрываются их пояснительные возможности в плане осмысления новейших явлений в сфере образования и науки. Сопоставляются различные толкования феномена технонауки. Вводится различение двух измерений знания – предметного (репрезентативного) и ресурсного. Делается вывод о противоречивом взаимоотношении ресурсного и экзистенциального значений знания.

***Ключевые слова**: перформативность, постмодерн, производство знания, образование, конструктивизм, общество знания, знаниевые ресурсы, технонаука.*

SUMMARY

M. M. Vedmedev. Principles of constructivism and performativity of knowledge in J.-F. Lyotard's conception.

The article illustrates principles of constructivism and performativity of knowledge of the conception, offered by a French philosopher J.-F. Lyotard, have influenced the practice of contemporary science and education in the era of postmodernism.

The principle of constructivism means that best performativity cannot consist in obtaining additional information. It comes rather from arranging the data in a new way. This capacity to articulate that used to be separate can be called imagination. It characterizes the dominant attitudes of modern intellectual activity – search of already present knowledge and its processing.

The principle of performativity means that information is gathered together, analysed and generated only when it can be justified in terms of utility criteria. It changes the disciplinary structure of science. Knowledge that cannot be justified in terms of efficiency and effectiveness will be downgraded or even abandoned. For example, aesthetics and philosophy cannot easily be justified in terms of performance, while finance and management are straightforwardly defended.

Technoscience is formed. It supposes understanding cognitive activity (including scientific) as to activity in a manner second, inferior in relation to practical transformation outward things and a man.

The last circumstance testifies that knowledge in such context loses it value, and acquires status of intellectual resource. If knowledge is consciously produced as not value, but with the purpose of its the subsequent resource use, qualities which are very specific. It above all things is applicability, efficiency, technologicalness, availability, effectiveness and others like that. By the way, in a translation from English one of the values of word «performance» is «operating descriptions». J.-F. Lyotard writes about these «operating descriptions» knowledge, when talks about its efficiency, effectiveness, performativity. As for the properties of objectivity, system, rationality, integrity, they characterize knowledge not in its resource dimension, but in subject (representative) dimension. Mixing these aspects is a methodological error. A conclusion on deeply contradictory character of influence on a man of resource status of knowledge and his existential value is made in the article.

***Keywords**: performativity, postmodern, productive of knowledge, education, constructivism, society of knowledge, knowledge resources, technoscience.*

УДК 111.852

К. С. Шевчук
Рівненський державний
гуманітарний університет

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ ЕСТЕТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ Р. ІНҐАРДЕНА І М. ВАЛЛІСА

У статті проаналізовано основні складові концепцій відомих польських естетиків – Романа Інґардена і Мєчислава Валліса, а саме їхні погляди на естетичний предмет, естетичну цінність і твір мистецтва. Виявлено спільні і відмінні риси поданих концепцій. Увагу звернено на вплив поглядів Р. Інґардена на концепцію М. Валліса, а також на дискусію, що розгорнулася між двома естетиками і критику окремих положень їхньої теорії.

Ключові слова: *естетика, цінність, мистецтво, естетичний предмет, Р. Інгарден, М. Валліс.*

Поява великої кількості течій і напрямів у мистецтві 20 ст., з одного боку, значно розширила предметне поле сучасних естетичних досліджень, а з іншого, актуалізувала питання здатності мови та засобів естетичної теорії для опису і ґрунтовного аналізу тих процесів, які відбуваються сьогодні у сфері художньої творчості. Тому однією з ключових проблем сучасної естетики є питання ідентичності цієї галузі знання. Вирішення цього питання потребує, зокрема, ґрунтовного аналізу головних естетичних понять – естетичного предмету, твору мистецтва і естетичної цінності. З цією метою варто звернутися до естетичних концепцій відомих польських естетиків Романа Інґардена (1893 – 1970) і Мєчислава Валліса (1895 – 1975), спрямованих на детальне дослідження цих категорій.

Р. Інґарден і М. Валліс є відомими у світі естетиками, які сформували оригінальні і цілісні концепції. Особливо цікавими є їхні дослідження твору мистецтва і естетичної цінності. Відомо, що саме навколо цих проблем виникла суперечка в поглядах між двома теоретиками.

На відміну від Інґардена, який був представником феноменології, Валліс в естетиці схилявся до аналітичних концепцій з семіотичним нахилом. Якщо Інґарден, будучи послідовним феноменологом, прагнув сягнути безпосередньої сутності досліджуваних предметів і не цікавився практичним боком справи, то Валліс увесь час переймався зв’язком між традицією і художньою практикою.

У концепції Р. Інґардена естетичний предмет безпосередньо пов’язаний зі сферою мистецтва (з’являється внаслідок естетичної конкретизації певного твору мистецтва), в концепції М. Валліса натомість «світ» естетичних предметів ширший за світ прекрасних предметів. На думку останнього, естетичним предметом може бути кожен предмет, який здатний викликати естетичні почуття. Обидва естетики підкреслюють значення активної позиції і кваліфікації

реципієнта у процесі формування естетичного предмету. На думку обох естетиків, естетичний предмет має містити моменти, котрі не є естетично нейтральними. В Інґарденівській термінології – це «естетично ціннісні якості». Серед них основну роль відіграють матеріальні і формальні якості.

Естетичний предмет у концепції М. Валліса є предметом естетичного переживання. Валліс використовує ці два поняття як синоніми. Основна теза М.Валліса звучить: «Кожен твір мистецтва одночасно є естетичним предметом, але не кожен естетичний предмет є твором мистецтва» [6, 243]. Протилежної ж думки дотримується Р. Інґарден, котрий неодмінним вважав розрізнення не лише твору мистецтва і естетичного предмету, але й твору і його буттєвого фундаменту. Тлумачення М. Валлісом естетичного предмета є надзвичайно широким. Серед естетичних предметів філософ називає: речі і явища природи, дії і спільноти людей, нас самих як предмети естетичного пізнання, твори техніки, наукові і філософські доктрини тощо.

У своїй концепції естетичного предмету Валліс говорить про багату сенсорику естетичних відчуттів. Він, зокрема, твердить про зорові, слухові, дотикові, теплові враження, на відміну від традиційних естетичних теорій, які від часів Томи Аквінського і до половини 19 ст. наголошували на ролі зорових і слухових відчуттів у процесі естетичного сприйняття [4, 142 – 143].

Серед естетичних предметів Валліс називає: 1) прекрасні; 2) потворні; 3) піднесені; 4) трагічні; 5) комічні. Критерієм поділу є приємність і гармонійність однієї групи переживань, що з’являються у контакті з естетичним предметом, і гострота та часткова дисгармонійність предметів другої групи.

У 1932 році М. Валліс вирізнив дві великі групи естетичних предметів. До однієї відніс предмети «прекрасні і м’які», до другої, натомість, зарахував решту предметів: потворні, піднесені, трагічні і комічні. Поділ всередині цієї групи предметів залежить, на його думку, від виду прикрого почуття в початковій фазі переживання. Так, відчуття легкої відрази притаманне, вважає М. Валліс, потворним предметам, почуття захоплення йде поруч із піднесеними, а страждання – з трагічними предметами.

Оригінальність естетичної концепції М. Валліса, а зокрема його поглядів на естетичний предмет полягає між іншим у тому, що він є єдиним дослідником, який ще у міжвоєнний період говорив про потворне як про позитивну естетичну цінність. Естетик вважає, що естетичні потворні предмети можуть викликати почуття естетичного задоволення, що з’являється у реципієнта після початкового відчуття ним огиди. М. Валліс розрізнив предмети естетично потворні і неестетично потворні, бридкі [5, 283 – 284]. Останні, на його думку, не можуть викликати почуття естетичного задоволення. Стверджував, що потворність не є запереченням прекрасного, а таким, що протиставляється тому, що є естетично нейтральним.

У концепції Р. Інґардена не знайдемо такого ретельного аналізу видів естетичних предметів, як у М. Валліса, оскільки більшого значення він надавав

дослідженню художніх і естетичних якостей твору, які безпосередньо впливають на формування естетичного предмету. Загалом, естетична концепція Р. Інґардена виявляє плюралізм естетичних якостей, серед яких можуть трапитися, як він стверджує, також і негативні, які є відмінними від прекрасних, але можуть посилити роль наявних у творі позитивних якостей, що відіграє важливу роль для формування естетичного предмету і естетичної цінності.

Наступним важливим моментом концепцій М. Валліса і Р. Інґардена є їхні погляди на твір мистецтва. У 20-х рр. Валліс не розрізняв твір мистецтва і естетичний предмет. Творами мистецтва, на його думку, є реальні фізичні предмети, створені з метою викликання певної реакції реципієнта, а саме з метою провокування естетичного переживання. Формування естетичної цінності не є єдиною метою появи творів мистецтва, і викликання естетичного переживання не є єдиною на нього реакцією. Натомість у 30-х рр., під впливом концепції Р. Інґардена, М. Валліс переглянув погляди на твір мистецтва і розрізнив буттєвий фундамент твору мистецтва і естетичний предмет. «Буттєвий фундамент» твору він пропонує називати «фізичним носієм». З цього часу він зауважує відмінність між фізичним фундаментом твору мистецтва і естетичним предметом. Звертає увагу й на те, що твори мистецтва постають у процесі спостереження та інтерпретації (Інґарденівська конкретизація). Однак, далі М. Валліс не пішов і не здійснив дистинкцію твору мистецтва та естетичного предмета. Крім того, він не взяв до уваги проблеми, які з’являються з окресленням способу існування твору. Естетик наголошував, що твір мистецтва не є психічним предметом, оскільки не є переживанням творця чи реципієнта; не є він теж інтенціональним, а лише фізичним предметом – «частиною свого фізичного носія», яка розпізнана кваліфікованим реципієнтом і утверджена в естетичному предметі.

М. Валліс вважає, що кожен твір мистецтва залишається структурою, котра може існувати в багатьох примірниках. Наприклад, музичний твір залишиться тим самим твором, незважаючи на різницю у виконаннях, літературний твір існує у стількох примірниках, скільки існує писемних текстів чи збережених у пам’яті, бо повторюється партитура чи текст. Дрібні відхилення не підривають його тотожності. Такій концепції Р. Інґарден закинув би неможливість існування твору як частини фізичного носія у зв’язку з існуванням творів, не зафіксованих на письмі.

Не витримує критики на філософському ґрунті концепція твору мистецтва, як фізичного предмета, що зберігає тотожність у кількох примірниках. Як каже Р. Інґарден, малюнок, як реальний предмет, є достатньо довершеним і в цьому сенсі залишається одиничним предметом [1, 7 – 8]. Виокремлення у ньому частини фізичного носія і твору мистецтва не вирішує проблеми тотожності, що розглядається в контексті оригінал-копія відносно твору і його виконання. Якби М. Валліс розвинув концепцію твору мистецтва на зразок Інґарденівських розв’язків, на що, зрештою, натякають деякі його висловлювання, – то необхідно

було б тоді здійснити референцію основних естетичних понять. Загалом, відсутність загальної концепції твору і розуміння його структури є найбільшою слабкістю теорії М. Валліса [3, 92].

У 70-х рр. М. Валліс услід за Р. Інґарденом визнає, що твір мистецтва є багатошаровим, наголошує при цьому, що шарів твору не треба гіпостазувати. Вони є «квазі-просторовою» проекцією «складних психологічних процесів реципієнта, а не чимось, що належить до самого твору» [9; 69]. Загалом, визнаючи багато в чому рацію поглядів Р. Інґардена, М. Валліс усе ж не приймає основних висновків феноменологічної естетики.

Твори мистецтва цікавили М. Валліса головним чином як схоплені в естетичному переживанні естетичні предмети, або ж як важливий елемент суспільного, інтелектуального чи релігійного життя. Валліс, як зауважує Т. Пенкала, не вирішує основне питання – що є дійсним предметом естетичного переживання твору мистецтва [2; LV-LVI].

Хоча коло естетичних проблем, якими цікавились Р. Інґарден і М. Валліс загалом є подібним, однак є багато розбіжностей і дискусійних моментів у їхніх концепціях. Критикуючи концепцію Р. Інґардена, М. Валліс твердить, що естетика має уникати нормативізму. Зауважує, що часто твір мистецтва з'являється внаслідок позаестетичних мотивів і виконує відмінні від естетичних функції, але довговічність їхньої цінності визначають все ж саме естетичні якості.

На думку М. Валліса, твори мистецтва утворюють багатопланову ієрархію, а тому теорія мистецтва має брати до уваги не лише шедеври, але також твори з нижчою цінністю. Вирішальну роль щодо місця твору в ієрархії цінності відіграє здатність викликати естетичне переживання. Розташування твору мистецтва в ієрархічному діапазоні від шедевру до кічу залежить від історії і культури. У часи захоплення прекрасним у мистецтві на перший план будуть висуватися твори, що ведуть до гармонійних естетичних переживань, у часи захоплення «гострими» цінностями буде навпаки.

Без сумніву, найважливішим аспектом естетичних теорій Р. Інґардена і М. Валліса є їхні погляди на проблему естетичних цінностей. При цьому необхідно зауважити, що хоча категорія естетичної цінності залишається важливою в естетичній теорії М. Валліса, однак не посідає такого високого місця, як в концепції Р. Інґардена. Загалом, концепція естетичних цінностей Валліса пов'язана з його поглядами на естетичні предмети, що виявляється, зокрема, у поданій ним типології естетичних цінностей і естетичних предметів.

Цінність в теорії М. Валліса – це здатність викликати переживання, вона не є частиною, але властивістю предмета і не існує поза ним [7; 9]. Валліс взагалі не ставить питання, – чи цінність існує. Естетична цінність залежить від естетичного переживання. У такий спосіб Валліс відмежовується від версії аксіологічного об'єктивізму за версією Платона, Шелера, Гартмана, які трактували цінність як самостійно існуючу, незалежну від об'єктивних і суб'єктивних чинників. Відходить теж від аксіологічного суб'єктивізму. Услід за І. Кантом вважає, що

«судження смаку є одиничними» – бути прекрасним означає для М. Валліса мати здатність викликати переживання прекрасного. Цінність є властивістю предмета, цінністю якого вона є (це визначення Валліс перейняв у Татаркевича). Подібно як Інґарден, Валліс вважає, що якщо цінність є властивістю, то не можна твердити про самостійність її існування.

У зв'язку з тим, що основною рисою естетичної цінності є здатність викликати естетичне переживання, позицію Валліса можна визначити як «поміркований суб'єктивізм» Цікаво, що позиція Інґардена у цій справі окреслена як «поміркований об'єктивізм». Хоча і у випадку Інґардена, і у випадку Валліса, як зауважує Б. Дзємідок, більш влучно говорити про реляціоністський підхід. Для обох естетиків характерним є звернення уваги як на об'єктивні, так і на суб'єктивні елементи, що формують естетичну цінність. Аргументом на користь визнання реляціонізму теорії М. Валліса є антисуб'єктивістський характер його висловлювань і полеміка з релятивізмом. У випадку Р. Інґардена взагалі маємо радикальне ставлення до всіляких психологістичних, суб'єктивістських і релятивістських концепцій в естетиці.

У статті під назвою «Естетичні цінності м'які і гострі» М. Валліс ділить естетичні цінності на дві основні групи. Властивості предметів, що викликають естетично гармонійні переживання, він називає м'якими естетичними цінностями, а властивості, що дають частково дисгармонійні – естетично гострими [8, 188]. Критерієм приналежності до того чи іншого типу цінностей за Валлісом є таким чином наявність чи відсутність початкової фази прикрості в пізнанні і лише потім – визначені якості. Дана типологія цінностей посередньо стосується власних якостей, що беруть участь у формуванні визначених різновидів цінностей. Те, що мале, дрібне, філігранне, служить гарному, а не прекрасному. Прекрасний відрізняється від гарного не типом, але іншими складовими елементами групи ціннісних якостей. Між комізмом і піднесеним нема переходу, оскільки групи якостей, які складають позитивну цінність обох категорій, не мають спільних рис.

Здійснений Валлісом поділ цінностей на м'які і гострі є поділом всередині додатніх естетичних цінностей. Кожна цінність, котра може викликати естетичне переживання є у цьому значенні додатковою естетичною цінністю. Згідно з концепцією Валліса, краса і прекрасне є м'якими; піднесене, трагічне, комічне – естетично гострими цінностями. Різниця між ними – це різниця типу, а не сили. Як відомо, на визнанні гострих цінностей естетично від'ємними цінностями – на противагу прекрасному у вузькому значенні – вибудовано теорію антиестетизму.

Загалом, поділ цінностей на м'які і гострі сприяв М. Валлісові у боротьбі з радикальним естетичним релятивізмом, а також абсолютизмом і монізмом. Філософ твердить про існування різних, але рівноцінних типів мистецтва [7, 22]. У його концепції художній плюралізм є опертям естетичного плюралізму. Аргументом на користь естетичного плюралізму є переконання про існування різних, але рівноцінних видів естетичних предметів і різних типів переживань,

пов'язаних з ними. Концепція м'яких і гострих естетичних цінностей розглядається як частина теорії естетичного і художнього плюралізму. Вона виявилася чудовою пропозицією у дослідженнях мистецтва 20 ст.

Вагомим аспектом естетичної аксіології Р. Інґардена є обґрунтування ним необхідності розрізнити естетичну цінність (пов'язану з естетичною конкретизацією твору) і художню цінність (пов'язану з самим твором мистецтва). Важливість такої дистинкції усвідомлювали й інші естетики, зокрема, С. Оссовський, З. Найдер тощо. М. Валліс, натомість, не розрізняв естетичну цінність і художню цінність твору мистецтва.

Гостра полеміка між Валлісом та Інґарденом розпочалася з обміну думок з приводу ціннісних суджень. Р. Інґарден угледів у характеристиці Валліса цінності як властивості неприпустиме приписування естетичному предметові рис психічності. Інґарден заявив, що коли Валліс не розрізняє твору мистецтва і естетичного предмету, трактуючи останній як фізичний предмет, то відповідно до цього не можна йому приписувати рис інших, ніж фізичні. М. Валліс у відповідь не здійснює аналізу способу існування цінності, як цього очікував Р. Інґарден і що, як зауважує Т. Пенкала, можна було зробити, адже цінність в теорії Валліса є певною особливою реляційною властивістю. Він висловився лише з приводу носія цінності. Цінність, на його думку, є частиною свого фізичного носія. Зазначає, що якщо від цінності забрати здатність викликати переживання, то від неї нічого не залишиться. Тому, в порівнянні з аксіологічною теорією Р. Інґардена, концепція естетичної цінності М. Валліса не підносить цінність аж так високо. Роль естетичної цінності у нього є важливою, але в певному сенсі підпорядкованою цінності самого суб'єкта пізнання. Будучи далеким від естетизму і аксіоцентризму, М. Валліс не «відривав» цінності від предмету, що є її носієм і від суб'єкта, для котрого вона є цінною.

На звинувачення Інгардена у «психологізації цінності» М. Валліс відповідає у «Переживанні і цінності» наступним чином: «якщо хтось називає такого типу підхід психологічним, то я готовий прийняти таке визначення» [7, 34]. Відомо, що в логіці Валліс займає антипсихологічну позицію.

Естетична концепція М. Валліса, як і концепція Р. Інґардена, спрямована на цілісний аналіз головних естетичних проблем: твору мистецтва, естетичного предмету і естетичної цінності. Незважаючи на те, що загальна скерованість досліджень обох польських естетиків є схожою, розв'язання основних естетичних положень у них містить ряд розбіжностей. Основною причиною цього є відмінність методологічних підходів, які застосовували естетики у своїх дослідженнях, а також завдання, які вони ставили перед собою. Наслідком дискусії, яка зав'язалась між естетиками, було те, що М. Валліс переглянув деякі моменти своєї теорії, однак незмінною залишилася його критика естетичного нормативізму в концепції Р. Інґардена і феноменологічного методу, який той використовував у своїх естетичних дослідженнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ingarden R. O budowie obrazu [Tekst] / R Ingarden // Studia z estetyki. – Warszawa, 1958. – T.2. – 475 s.

2. Pękala T. Świat jako przedmiot estetyczny [Tekst] / T. Pękala // M. Wallis. Wybór pism estetycznych. – Kraków: Universitas, 2004. – S. IX – CXIV.

3. Rosner K. Poglądy estetyczne Mieczysława Wallisa [Tekst] / K. Rosner // Studia z dziejów estetyki polskiej 1918 – 1939 / red. B. Dziemidok. – Warszawa, 1975. – S. 157 – 186.

4. Wallis M. Czy tylko jakości zmysłowe i układy jakości zmysłowych, spostrzegane przez wzrok i słuch mogą dostarczyć przeżyć estetycznych [Tekst] / M. Wallis // Wallis M. Wybór pism estetycznych. – Kraków: Universitas, 2004. – S. 142 – 147.

5. Wallis M. O przedmiotach estetycznie brzydkich [Tekst] / M. Wallis // Wallis M. Przeżycie i wartość. Pisma z estetyki i nauki o sztuce 1931 – 1949. – Kraków, 1968. – S. 283 – 284.

6. Wallis M. O świecie przedmiotów estetycznych (1931) [Tekst] / M. Wallis // Wallis M. Przeżycie i wartość. Pisma z estetyki i nauki o sztuce 1931 – 1949. – Kraków, 1968. – S. 243 – 254.

7. Wallis M. Przeżycie i wartość. Pisma z estetyki i nauki o sztuce 1931 – 1949 [Tekst] / M. Wallis. – Kraków, 1968. – 323 s.

8. Wallis M. Wartości estetyczne łagodne i ostre (1949) [Tekst] / M. Wallis // Wallis M. Przeżycie i wartość. Pisma z estetyki i nauki o sztuce 1931 – 1949. – Kraków, 1968. – S. 188 – 189.

9. Wallis M. Wybór pism estetycznych [Tekst] / M. Wallis. – Kraków: Universitas, 2004. – 316 s.

РЕЗЮМЕ

К. С. Шевчук. Сравнительный анализ основных понятий эстетических концепций Р. Ингардена и М. Валлиса.

В статье проанализировано главные составляющие концепции известных польских эстетиков – Романа Ингардена и Мечислава Валлиса, а именно их взгляды на эстетический предмет, эстетическую ценность и произведение искусства. Выявлено общие и противоположные черты представленных концепций. Внимание обращено на влияние взглядов Р. Ингардена на концепцию М. Валлиса, а также на дискуссию, разгоревшуюся между двумя эстетиками и критику отдельных положений их теорий.

Ключевые слова: *эстетика, ценность, искусство, эстетический предмет, Р. Ингарден, М. Валлис.*

SUMMARY

K. S. Shevchuk. Comparative analysis of the basic concepts of ethical concepts of Ingarden R. and M. Wallis.

In article the main aspects of conception of famous Polish aestheticians Miechyslav Wallis and Roman Ingarden are analyzed. The author pays attention to their reflections about aesthetical subject, aesthetical value and artistic product. The similarities and differences of these two conceptions are presented. The author also pays attention to influence of Ingarden's ideas to aesthetical conception of M. Wallis, and to discussion between two philosophers and critique of some points of their theories.

Keywords: *aesthetics, value, art, aesthetical object, R. Ingarden, M. Wallis.*

УДК 111: 572

В. А. Ко́сяк
Сумской государственный педагогический
университет имени А. С. Макаренка

К ОНТОЛОГИИ ТЕЛЕСНО-ДВИГАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ

Осмысливается денотативность движения в деятельности познающего субъекта и значимость двигательной активности для развития его когнитивных способностей. Само движение наделяется статусом В философской категории. Делается экскурс в ретроспективу изучения движений человека. Приводятся толкования кинезиологии, онтокинезиологии, движений в «обыденной культуре», в физической культуре и спорте, различных техник тела. Показывается главенствующая роль двигательных координаций для жизнеобеспечения всех существ. Утверждается, что переход человека из мира природы в мир культуры был возможен прежде всего благодаря преобразованию кинетики его тела.

Ключевые слова: *движение, двигательная активность, познающий субъект, кинезиология, онтокинезиология, «обыденная культура», физическая культура, спорт, двигательные координации.*

Движение есть атрибутивное свойство материи, биоматерии, биосистем разной формы организации (возможно, в нарративах синергетики об алгоритме самоорганизующихся систем содержится секрет двигательной активности Вселенной). Движение определяется законом кинезофилии, задающем активность человеку (выраженную, например, мыслительной и двигательной деятельностью) и являющимся основой его жизни.

Целью статьи является показ денотативной когнитивной значимости телесного подхода в эпистемологии, аргументация телесно-двигательной активности как условия продуктивного познания и созидания мира культуры.

История культуры и науки свидетельствует, что деятельная (и движенческая) человеческая субъективность присутствует во всех продуктах человеческого познания. Встроенность, вдействование субъекта в мир, согласно буддийскому миросозерцанию – это путь к истинному познанию мира. Деятельное, конструктивистское начало присутствует во всяком процессе познания; в нем субъект и объект взаимно детерминируют друг друга. Когнитивный субъект становится таким, каков тот мир, который он создал своим действием. Познание, пишет Е. А. Князева, энактивировано, то есть осуществляется в действии и через действие. Через двигательную активность формируются и когнитивные способности живого организма, как в онтогенезе, так и филогенезе. Познавательная активность создает саму окружающую по отношению к познающему субъекту среду – в смысле отбора познающим субъектом из мира только того, что соответствует его когнитивным способностям [4, 25].

Речь идет о получившем широкое распространение в научном сообществе «Embodied cognition approach» (телесном подходе в эпистемологии). Смысл этого подхода его авторы Р. Бир, Р. Брукс, Ф. Варела, Э. Кларк, Ж. Лакофф и другие раскрывают, ссылаясь на известный тезис М. Мерло-Понти о том, что организм активно выбирает из всего многообразия окружающего мира те стимулы, на которые ему предстоит откликаться, и в этом смысле создает под себя свою среду. Познающее тело и окружающий его мир находятся в отношении взаимной детерминации (М. Мерло-Понти). Дальнейшее осмысление эта парадигма нашла у Е. Н. Князевой, в эпистемологии человеческой телесности, занимающейся выяснением базовых познавательных возможностей телесного (чувственного) опыта в разных видах жизнедеятельности человека, в разных формах культуры, в разных познавательных полях.

Когнитивный субъект и окружающая его среда (топос) связаны взаимным предоставлением возможностей, которые определяются складывающейся ситуацией познания, зависимой не столько от точки зрения человека, сколько от места восприятия мира, места его про- и переживания. Ибо не бывает чистого, рафинированного от топоса познания. И не бывает сознания, чистого от тела, погруженного в тот или иной топос. По мысли В. В. Савчука, оно всегда рефлексия разумного тела из определенного топоса. «Мыслить телом – значит мыслить от имени интересов топоса, места, тела …, рисковать, брать ответственность …, развивать местную культуру и вырабатывать стратегии выживания. Концепт «мышление телом» свидетельствует не об отказе от мышления, но о распространении мышления на те сферы, которые прежде мышлением не схватывались» [7, 336 – 337].

Результатом топографической рефлексии становятся не идеальные объекты, но концепты, которые есть продукт в равной мере и теоретического самопознания, и познания природы (топоса – В.К.), и художественного

обобщения, и эстетического опыта, и экологической и этической ответственности за топос. Концепты топологической рефлексии (мышления телом, помещенным в топос. – В.К.) «проверяются… выживанием в реальных условиях и обиходе в предметно-чувственном мире» [7, 315]. По Е. Н. Князевой, взаимное предоставление возможностей субъекта и окружающей среды и есть подлинное энактивированное познание. Концепция энактивного познания, или энактивизма, становится все более влиятельной в современной когнитивной науке. Влиятельной потому, что она развивается в русле современных широко распространенных конструктивистских ориентаций в эпистимологии, психологии, социальной философии, теории управления и исследовании будущего. В рамках этой концепции субъект познания, или когнитивный агент, будь-то человек или животное, рассматривается как активный и интерактивный: он активно встраивается в среду, его когнитивная активность совершается посредством его «вдействования» в среду или ее энактивирования. Познание, причем и восприятие, и мышление, сопряжено с действием [5, 93]

Когнитивная активность нуждается в действии. Познание есть эпистемическое действие. По А. Бергсону, наши мысли изначально связаны с действием. Именно по форме действия был отлит наш интеллект, отмечает он в «Творческой эволюции». В конце двадцатого века нейробиологи обнаружили, что между концептуализацией, чувственным восприятием и моторными системами тела, существует на биологическом уровне связь. «Познание через действие» является базовым для обучения познающего человека и животного: «обучение через действие» («learning by doing»). Важность движения для формирования нормального восприятия когнитивного существа показывают экспериментальные результаты Ф. Варелы. Котята, которые имели возможность активно двигаться по помещению в течение нескольких недель, хорошо ориентировались в ранее изученном пространстве, а котята, которые пассивно передвигались в корзинах на колесах, двигались в нем крайне неуверенно, ударялись об углы и в целом вели себя почти как слепые, хотя в своих корзинках они наблюдали все точно то же самое, что и первые [4, 31].

По Л. С. Выготскому, оперирование материальными предметами, имеющее спонтанный, пробный, игровой характер, сыграло решающую роль в развитии у высших млекопитающих интеллекта как изобретательной, креативной функции мозга. Молодые собаки, кошки, как и человеческое дитя, в отличие от насекомых играют. Их игра, отмечал Л. С. Выготский в «Этюдах по истории поведения», являясь инстинктивной деятельностью, упражняет другие инстинкты. Играя, выполняя те или иные действия, двигаясь, животные находят правильные решения, устраняют препятствия на пути своих намерений. Мир живого организма возникает вместе с его действием. Это – «энактивированный» мир. Не только познающий разум познает мир, но и процесс познания формирует разум, придает конфигурации его познавательной активности. Поэтому, пишет Е. Н. Князева, прав Ф. Варела, утверждая, что мир, который меня

окружает, и то, что я делаю, чтобы обнаружить себя в этом мире, не разделимы. Познание есть активное участие, глубинная кодетерминация того, что кажется внешним, и того, что кажется внутренним. (Франческо Варела много писал о неразделенности внешнего и внутреннего в процессе познания) [4, 31].

Телесно-двигательная активность в парадигме антропологии тела – это проявление значимых функций тела в различных областях социальной жизни, понимаемой предельно широко, поскольку тело включено в производство множества социокультрных процессов – перцептивных, коммуникативных, символических, когнитивных, креативных и т. д. – и определяет подчас развитие того или иного феномена, поведение, способности человека. И потому движения человека являются важнейшим предметом анализа антропологии тела. Можно предположить, что от движений тела человека (человечества) будет зависеть его будущее.

В наше время тело утратило роль генератора энергии для нужд производства (в XIX веке производительный труд забирал у человека практически всю его мускульную энергию, сейчас – лишь незначительную ее часть), поэтому движенческая активность становится чрезвычайно значимой для развития и здоровья человека. Двигательная активность, возможно, это то средство, с помощью которого можно преодолеть углубляющуюся у современного человека рассогласованность между эго и телом, интеллектом и чувством. Можно сказать, что двигательная деятельность способна гармонизировать интеллектуальную и чувственную составляющие человеческой экзистенции, придать человеку «равновесное» положение относительно самого себя и мира.

Аналитических подходов к человеческим движениям так же много, как и научных дисциплин, причастных к их изучению. Это медико-биологические, психолого-биологические дисциплины, социология, культурология, эстетика, телесно-ориентированная психотерапия и др. Знания о движениях тела человека востребованы вненаучными формами знания, такими как мифология, магия, мистика, религия, искусство. Движения тела человека издавна привлекают внимание художников и поэтов, теоретиков и практиков спорта, ученых и философов. Всю жизнь человека, считал один из основоположников философской антропологии А. Гелен, можно понять, исходя из действия, движений (труда), которыми осуществляются, в конечном счете, все запланированные изменения в мире, создаются все культуры и культура в целом как мир человека.

Механику движений человека первым начал изучать Аристотель (384 – 322 г. до н. э.), он же является основателем кинезиологии. Термин «кинезиология» образован из двух греческих слов: Kinesis – движение и logos – слово, учение. В соответствии с этим определением кинезиология означает беседы о движениях или, в современном понимании, изучение движений с целью их упорядочивания и совершенствования. В последующие

времена движения человека изучали Клавдий Гален (130 – 201), Авиценна (Ибн Сина) (980 – 1037), Леонардо да Винчи (1452 – 1519) (утерянный «Трактат о живописи и движениях человека»), Галилео Галилей (1564 – 1643), Исаак Ньютон (1642 – 1727), Джованни Борелли (1608 – 1679). Благодаря их работам мы стали рассматривать движение человека как последовательность взаимодействий мышц и сил, воздействующих из окружающей среды; как результат взаимодействия биологической системы и ее окружения. В век Просвещения художник В. Хогарт писал в «Анализе красоты», что наступит время, когда движения человека можно будет изучать, как грамматические правила.

Веком позже П. Ф. Лесгафт в «Основах естественной гимнастики» положил начало «теории телесных движений», в которой определил так называемую «азбуку движений» тела человека. В 1901 г. И. М. Сеченов опубликовал монографию «Очерк рабочих движений человека», несколько позже К. Бюхер – книгу «Работа и ритм». Искусство движения изучали французский педагог Франсуа Дельсарт (1811 – 1871), физиолог и педагог Жорж Демени (1850 – 1917), профессор Женевской консерватории Жак Далькроз (1865 – 1914), танцовщица Айсидора Дункан (1878 – 1927) и др. Существенно расширил представление о движении хореограф Рудольф Лабан (1879 – 1958), применивший математический метод анализа для обоснования универсальных закономерностей движения человеческого тела. В 1938 г. вышло в свет исследование М. Ф. Иваницкого «Движения человеческого тела», в 1947 г. издана работа Н. А. Бернштейна «О построении движений».

В настоящее время движения тела человека продолжают многоаспектно изучаться в кинезиологии и онтокинезиологии. Первая исследует закономерности развития движений человека и на этой основе разрабатывает технологии их совершенствования на разных этапах онтогенеза человека в разнообразных формах его двигательной активности в условиях нестимулируемого и стимулируемого развития его кинезиологического потенциала. Привлекают исследовательский интерес кинезиологов также бинарности, оппозиции, остроконкурирующие пары в моторике тела человека, такие как быстрота-точность, сила-гибкость, вариативность-стабильность, автоматизм-управляемость, симметрия-асимметрия и др. В настоящее время в кинезиологии можно выделить три основных направления: прикладное (изучение влияния двигательных действий на физиологические системы организма человека); образовательное (внимание к учебной двигательной активности человека); спортивное (постижение всего, относящегося к осуществлению спортивных двигательных функций человека). Компонентами спортивной кинестезии выступают также экзистенциалы воли, которые выражаются в духовных подъемах. Воля выступает здесь как духовно-телесная аура спортсмена. Онтокинезиология интегрирует знания о фундаментальных закономерностях возрастного развития двигательной активности человека и на

этой основе разрабатывает технологии ее физкультурно-спортивного совершенствования на разных этапах онтогенеза человека мужского и женского пола. Движенческие искусства (в том числе и сложно-композиционные виды спорта) сделали своим предметом движения, не известные в повседневности, «подобно тому как музыка слагается из звуков, не известных живой природе» (Ю. К. Гавердовский), и понимать их надо с позиций гармонии и теории музыки, выделяя контрапунк, тональности и полифонию структурно-ритмического построения [2, 18].

Вышеизложенное открывает широкий простор проблемным областям для философской рефлексии сущности двигательного действия как эссенциального и экзистенциального атрибута человеческой субъективности, как денотативной физической, материальной, телесной реальности и ее проявлений в человеческом сознании, природе и обществе, для осмысления движения как философской категории. «Все есть движение. Мысль есть движение. Природа основана на движении. Смерть есть движение, цели коего нам малоизвестны. Если Бог вечен, поверьте, и он постоянно в движении. Бог, может быть, и есть само движение. Вот почему движение необъяснимо, как он, глубоко, как он, безгранично, непостижимо, неосязаемо. Кто когда-либо осязал движение, постиг и измерил его? Мы ощущаем следствия, не видя самого движения. Мы можем даже отрицать его, как отрицаем Бога. Где оно? И где его нет? Откуда оно исходит? Где его начало? Где его конец? Оно объемлет нас, оно воздействует на нас и ускользает. Оно очевидно, как факт; темно, как абстракция; оно – и следствие, и причина вместе» [1, 200].

Изучение эволюции развития человека на этапах перехода его к Homo sapiense показывает, отмечал Н. А. Бернштейн, что предшественником речи является разумное построение двигательных действий. Хотя В. Гумбольдт мыслил иначе. Он концептуализировал язык как энергию, мыслящую и творящую силу, воздействующую на человека. Вместе с тем, на пути преобразования феномена субъективного намерения в феномен биомеханического движения еще много неясного, как и необъясним со времен Канта феномен трансформации чувственных данных, являющихся телесно специфическими впечатлениями индивида, в идеи. Не ясно также, каким образом идеи человеческого разума происходят из чувственных данных опыта. Но действие, считал философ П. Ж. Прудон, является для всякого органического существа главным условием жизни, здоровья и силы. Посредством действий развивает оно свои способности, увеличивает свою энергию и достигает полноты своего удела. По П. А. Гольбаху, «жизнь есть совокупность движений, свойственных организованному существу» [3, 12].

Наши движения – это дар природы, эманация ее творческих сил, формируются они под влиянием экзистенции человеческого бытия. Одни движения подчинены заложенной в организме программе, другие обусловлены выучкой, опытом, мастерством, характером. В мышечных движениях, писал

И. М. Сеченов в «Рефлексах головного мозга» (1863), отражается бесконечное разнообразие внешних проявлений мозговой деятельности.

Великое многообразие двигательных действий в их внутренних и внешних характеристиках наблюдается и в мире «движенческих искусств» (в танце йогов можно насчитать до шестисот движений одних только рук), в том числе и в спорте, − этом уникальном социальном институте развития и совершенствования двигательной деятельности человека и человечества в целом. Историческое развитие физической культуры и спорта – это история освоения культуры двигательной деятельности человека, культуры его моторики, обращенной как на него самого, так и на внешний мир. Последняя детерминирована моторикой не столько всей сомы, сколько двигательной культурой руки человека – сложнейшей «подробности» его тела.

Человек осваивает свое тело и его движения как инструмент и орудие своей жизнедеятельности, прежде всего на обыденном уровне через действия, которые предпринимаются им под влиянием намерений и желаний, связанных с повседневностью. Это великое множество обыденных движений нашего микроповедения, образующих мир «обыденной культуры», в сферу которой входят также навыки гигиены, косметики, украшения; парикмахерское искусство, парфюмерия; «сокрытие» и «раскрытие» тела в одеждах с помощью переменчивой моды. К миру обыденной культуры относятся также физическая культура и спорт. Они включают в себя двигательную культуру, то есть все наработанные человечеством техники тела, способы преодоления пространства и препятствий, работы с предметами, выполнения разнообразных двигательных действий в целом.

Существует множество техник, пишет М. Мосс в «Техниках тела», посредством которых люди в различных обществах пользуются своим телом. Такие естественные двигательные действия, как, например, ходьба, бег, плавание и другие специфичны для определенных обществ. Полинезийцы плавают не так, как европейцы; англичанам технически неудобно копать французскими лопатами, и британская пехота марширует шагом, отличным от французской: другая частота и длина шага. Положение рук, кистей во время ходьбы образует своего рода социальную идиосинкразию. Девушка, воспитывающаяся в монастыре, ходит, как правило, со сжатыми кулаками. Ребенок-англичанин, как правило, сидит за столом с прижатыми к туловищу локтями, а у юного француза локти веером, и он наваливается ими на стол. Эти «привычки» могут быть подражательными действиями, но, главным образом, они обусловлены различиями в обществах, воспитании, престиже, обычаях и модах. Например, у женщин маори (Новая Зеландия) культивируется «аннон» – отдельное и одновременно артикулированное покачивание бедрами, вызывающее восхищение у мужчин маори [6, 65 − 68].

Техники тела разделяются и варьируют наиболее выразительно в соответствии с полом и возрастом. Например, мужчина обычно сжимает кулак

оставляя большой палец снаружи, женщина же помещает большой палец внутрь кулака, может быть потому, что ее так научили, но если бы пытались научить иначе, это было бы трудно. Удары у женщин смягчены. И всем известно, что бросок камешка женщиной не только слабый, но и отличается от броска мужчины тем, что ориентирован в вертикальной плоскости вместо горизонтальной. Возможно это следствие двух разных видов обучения, ибо есть общество мужчин и есть общество женщин. Примером возрастных различий может быть ребенок, часто садящийся на корточки. Взрослые этого делать не умеют.

Особенности техники тела обусловлены также социальным выбором способов движения (набожный мусульманин во время еды берет пищу только правой рукой), «образом жизни», а также modus'ом tonus'ом (оттенками способа). Есть народы, у которых ложе для сна имеет изголовье, у других такое не используется. Масаи могут спать стоя. Одни народы отдыхают на корточках, другие – сидя на стульях. Вся Африка в районе Нила и часть района Чада до Таньганики населена людьми, отдыхающими в походах стоя, наподобие аистов [6, 74 – 75].

Передача форм техник тела происходит прежде всего в обыденной культуре, составляющими которой является физическое воспитание и спорт. Их основным функциональным предназначением является выявление, развитие и совершенствование телесно-двигательных способностей человека. «Спорт – это «апофеоз» телесной культуры человечества» (М. М. Ибрагимов). В физкультурно-спортивной двигательной активности происходит опредмечивание жизненной силы посредством духовного творчества.

Переход человека из мира природы в мир культуры был возможен прежде всего благодаря преобразованию кинетики его тела, так как всякое воспитание человека есть прежде всего культивирование его тела и его телесных способностей – как природного субстрата его субъективности. Сошлемся на К. Маркса, подчеркивавшего в «Немецкой идеологии», что первой предпосылкой всей человеческой истории является телесная организация индивидов. Истоки концепции телесных оснований истории и культуры можно видеть в вестибуломоторике. Вестибулярный анализатор является древнейшей сенсорной системой, которая влияет на другие сенсорные системы, интегрирует их деятельность, стимулирует развитие всех сущностных сил человека (мускульную силу, речевой аппарат, интеллект, эмоционально-волевую сферу), обеспечивает жизненно важную константу – динамическое равновесие тела, то есть ориентировку его в хронотопе, в пространственно-временном континууме. Поэтому вестибуломоторика необходимо выступает как основа развития двигательных координаций для всех составляющих человеческой жизнедеятельности.

С появлением на земле живых существ именно двигательный способ (двигательные координации) были основными для добывания пищи, размножения и самосохранения. Без координации невозможна аккомодация – приноравливание движений и восприятий к объектам, и ассимиляции – приспособление субъектом предметов к своим желаниям и способностям (Ж. Пиаже). Координация может быть критерием согласованности между сенсорными системами, между телесным и психическим, между внутренними и внешними структурными уровнями жизнедеятельности человека. Первые движения – это спонтанные пробы (видно на грудном младенце). Наиболее удачные пробы закрепляются и упорядочиваются под влиянием родителей, наставников и общественных норм. С момента появления на свет человек в онтогенезе повторяет филогенетический путь адекватного реагирования двигательными актами на сигналы среды обитания.

Посредством телодвижений, которые коэволюционно корректируются, совершенствуются, окультуриваются и культивируются, человек научился вначале владеть сколами с камней как скребками, долотами, ножами, топорами и т. д., научился изготавливать орудия лова, охоты, защиты от других охотников и обработки земли. Тонкая двигательная дифференцированная способность руки к многообразным манипуляциям позволила человеку уже мадленской эпохи создавать шедевры пещерной графики. Затем совершенная рука, в марксистском понимании, смогла создавать совершенные картины, музыку и статуи. Это стало возможным потому, что между внутренними тонкими энерго-информационными субстанциями и логической, инструментальной деятельностью изначально существуют иерархические причинно-следственные отношения, потому что, как отмечал И. Кант, по мере формирования тела человека совершенствуются и его мыслительные способности.

На основании вышеизложенного можно, как нам представляется, утвердиться во мнении, что телесно-двигательная активность является базовой, определяющей составляющей в когнитивной деятельности субъекта. Она необходимо присутствует в познании окружающей предметной среды, благодаря ей формируются когнитивные способности, ей принадлежит главенствующая роль в жизнеобеспечении и в созидании мира культуры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бальзак О. де. Шагреневая кожа. Евгения Гранде. Отец Горио / О де Бальзак. – М.: Молодая Гвардия, 1987. – 703 с.

2. Васильев О. С. Движение в пространстве / О. С. Васильев, Н. Г. Сучилин // Теория и практика физической культуры. – 2004. – № 3. – С. 13 – 21.

3. Гольбах П. Избранные произведения: В 2 т. / П. Гольбах. – М.: Соцэкгиз, 1963. – Т. 1. – 715 с.

4. Князева Е. Н. Нелинейная паутина подсознания / Е. Н. Князева // Человек. – 2006. – № 2 – С. 21 – 33.

5. Князева Е. Н. Энактевизм: концептуальный поворот в эпистемологии / Е. Н. Князева // Вопросы философии. – 2013. – № 10. – С. 91 – 104.

6. Мосс М. Техника тела / М. Мосс // Человек – 1993. – № 2. – С. 64 – 79.

7. Савчук В. В. Топологическая рефлексия / В. В. Савчук. – М. «Канон» – РООН «Реабилитация», 2012. – 416 с.

РЕЗЮМЕ

Ко́сяк В. А. До онтології тілесно-рухової активності.

Осмислюється денотативність руху в діяльності пізнаючого суб'єкта і значимість рухової активності для розвитку його когнітивних здібностей. Сам рух наділяється статусом філософської категорії. Робиться екскурс у ретроспективу вивчення рухів людини. Наводяться тлумачення кінезіології, оптокінезіології, рухів у «буденній культурі», у фізичній культурі і спорті, різних технік тіла. Показується найголовніша роль рухових координацій для життєзабезпечення всіх істот. Стверджується, що перехід людини зі світу природи до світу культури був можливий перш за все завдяки перетворенню її тіла.

Ключові слова: *рух, рухова активність, пізнающий суб'єкт, кінезіологія, онтокінезіологія, «буденна культура»", фізична культура, спорт, рухові координації.*

SUMMARY

Kósyak V. To the Ontology of body-motion activity.

Denotativeness of movement in the activities of the cognizer as well as the importance of motion activity for the development of his cognitive abilities is interpreted. The movement itself is endowed with the status of a philosophical category. The retrospective journey into the study of human movement is done. The interpretations of kinesiology, ontokineziology, movements in «everyday culture», in physical culture and sport as well as different body techniques are given. The primacy of the motion coordination for the sustenance of all beings is shown. It is alleged that the transition of a person from the world of nature into the world of culture was possible primarily because of his body kinetics transformation.

Keywords: *motion, motion activity, cognizer, kinesiology, ontokineziology, «everyday culture», physical culture, sports, motion coordination.*

УДК 004:001.18

С. С. Дєнєжніков
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

ТРАНСГУМАНІСТИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ ЛЮДИНИ В СУЧАСНИХ ФОРСАЙТНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті аналізується стан науки в сучасному суспільстві, її роль у створенні нових технологій, впливу на життя людини, тих змін, які створює нинішній розвиток науки та застосування технологій у відносинах цивілізації і природи, можливості контролювати і керувати різними процесами. Особливий акцент у статті зроблено на обговоренні проблем трансгуманізму і постгуманізму в еволюційній перспективі та форсайтних дослідженнях. Актуалізується необхідність інноваційного розширення концепції еволюції людини в її антропосоціальному і космічному вимірах, побудови синергійної міждисциплінарної комунікації в епоху зростаючої нестійкості і невизначеності, коли людина вступає в коеволюцію з самою собою.

Ключові слова: *людина, трансгуманізм, форсайт, поліфуркації, антропологічна криза, синергетика, постлюдина, космічна еволюція.*

На сьогодні стрімке поглиблення екологічної, виробничої та соціальної кризи та інших глобальних проблем є свідченням того, що наша споживча цивілізація поступово заходить у глухий кут. Про це достатньо часто говорять у засобах масової інформації і пишуть у наукових та науково-популярних виданнях. Проте ми не спостерігаємо ніяких рішучих дій.

Цілком очевидно, щоб змінити негативну траєкторію розвитку земної цивілізації, треба змінити свідомість масової людини. А це виступає рівнозначним зміні природи людини.

Поняття природи людини виражає комплекс сталих властивостей соціального індивіда, які відтворюються у всі історичні епохи і у всіх народів, що вказує на їх обумовленість нашою біологічною організацією. Ці властивості формуються на основі успадкованих генетичних факторів і змінюються під впливом зовнішніх умов – фізичних та соціальних. Вони окреслюють потреби, потяги, здібності, форми поведінки і діяльності людини. З точки зору моральності, вони можуть розглядатися в плані антиномічних якостей – егоїзму і альтруїзму, їх певного балансу. Можна погодитися з найбільш поширеним формулюванням, що природа людини біосоціальна, віддаючи собі, однак, ясний звіт в її фундаментальній біологічній сутності.

Метою статті є визначення та філософська рефлексія проблеми людини майбутнього, її трансформації під впливом технологічних та соціальних змін сучасного суспільства.

Головне питання полягає в тому, як змінити негативні властивості природи людини: невгамовна тяга до споживання, агресивність до інших представників людського роду, надмірні егоїстичні потяги – в них джерело наших глобальних проблем.

Людство в наростаючому темпі, за геометричною прогресією, руйнує екосистему Землі, а разом з нею – природні та соціальні умови її існування. Цей процес на сьогодні стає незворотнім. Наведемо один загальновідомий факт. За дев'ять місяців людство споживає такий обсяг ресурсів, які Земля виробляє за 12 місяців, в тому числі не лише біоресурси, але і воду, і повітря. І цей розрив тотально збільшується, неминуче породжуючи все більш гостру боротьбу за ресурси. Виникає питання: «Що буде через 10 років?». Адже ми не можемо вирватися з параноїдального кола: ще більше виробляти, щоб ще більше споживати, щоб ще більше виробляти, щоб ще більше споживати тощо. Це параноїдальне коло переконливо показує ситуацію глибокої антропологічної кризи: втрату справжніх сенсів життя і діяльності, занепаду духовних основ людини.

Проведені численні дослідження, математичні моделі, форсайт проекти переконливо показують: до середини XXI століття наша цивілізація вступить у фазу поліфуркації, підійде до сингулярного рубежу, за яким або деградація і загибель людства, антропологічна катастрофа, або вихід на якісно нову сходинку соціальної самоорганізації.

Які шляхи виходу на цей якісно новий етап? У жодної людини на планеті немає однозначної відповіді на це питання. Швидше за все, є тільки два можливих варіанти: треба або змінити біологічну природу людини шляхом реконструкцій її геному, щоб таким чином змінити її психологічні характеристики, потреби і способи її життєдіяльності, або піти шляхом втілення розуму і особистості у небіологічні самоорганізовані системи, тобто шляхом антропотехнологічних перетворень, еволюційного трансгуманізму.

На сьогодні статті і маніфести прихильників трансгуманізму вже добре відомі, – на зміну людині прийде пост- (або транс-) людина. Взагалі кажучи, зародження трансгуманізму справа аж ніяк не останніх десятиліть. Його першу появу на світ можна датувати 1957 р. У тому, вже досить далекому році Джуліан Хакслі опублікував есе, яке називалося «Нові пляшки для нового вина». Дж. Хакслі був видатним біологом, одним із творців синтетичної теорії еволюції та, що в контексті даної статті особливо важливо, безумовним гуманістом у цілком традиційному сенсі цього слова. Він багато зробив для вироблення ідейної платформи Організації об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) і створення цього авторитетного міжнародного об'єднання. Він же став і першим Генеральним секретарем ЮНЕСКО. У своєму есе Дж. Хакслі охарактеризував загальну картину розвитку Всесвіту з позицій того, що сьогодні прийнято називати глобальним еволюціонізмом [10].

На думку автора, найважливіший підсумок еволюції, яка відбувалася мільярди років, полягає в наступному: Всесвіт починає усвідомлювати сам себе,

отримує здатність розуміти своє минуле і можливе майбутнє. Таке космічне самоусвідомлення здійснюється на нашій планеті вперше: саме в наш час і притому силами одного з найтонших фрагментів Всесвіту – небагатьма людськими істотами. Очевидно, під «деякими» Хакслі мав на увазі тих мислителів свого часу, які дотримувалися приблизно тих же поглядів на еволюцію Всесвіту, його рушійні сили і загальну спрямованість, що і він сам.

Нове розуміння Всесвіту, стверджує Дж. Хакслі, відкривається завдяки знанням, накопиченим за останні століття психологами і біологами, а також науковцями інших спеціальностей, насамперед археологами, антропологами і істориками тощо. Та володіння новими знаннями визначає нову міру відповідальності і призначення людини: відтепер вона повинна виступати від імені всього іншого світу в такого роду діяльності, що спрямована на максимально повну реалізацію внутрішніх потенцій, уже закладених у цьому світі.

Людина, на думку Дж. Хакслі, абсолютно несподівано отримала нове призначення, стала менеджером найбільшої з усіх можливих інституцій – еволюції; причому її не тільки ніхто не запитував про бажання покласти на себе цей тягар, але навіть не попередив про майбутню роль, тим самим позбавивши можливості як слід підготуватися.

Більше того, людина не може відмовитися від даної ідеї у разі своєї незгоди або відсутності усвідомлення того, що вона робить; фактично саме вона визначає майбутню спрямованість еволюції на нашій планеті. І перше, що належить зробити людству, щоб підготувати себе до викликів, які випали на його частку космічної місії, – це досліджувати природу самої людини, розкрити закладені в ній можливості, в тому числі, природно, і обмеження, як притаманні їй спочатку, так і нав’язані оточуючим світом.

Загалом, стверджував тоді Дж. Хакслі, ми завершили вивчення географії нашої планети, науково досліджували природу, як неживу, так і живу, дійшовши до такої стадії, коли більш-менш чітко стало видно її загальні контури; в той же час дослідження природи та можливостей самої людини ледь почалося.

Цікаво, що Дж. Хакслі вживає тут ті ж слова – «новий світ», що були винесені в назву знаменитого роману, написаного в 1932 р. його братом Олдосом Хакслі. У свою чергу О. Хакслі запозичив вираз «прекрасний новий світ» для назви свого роману з шекспірівської «Бурі». Але якщо Шекспір і Хакслі іменують новий світ прекрасним у саркастичному сенсі, то новий світ Дж. Хакслі повинен бути дійсно прекрасним – це те, в прагненні до чого філософ бачить гідну мету і для кожної людини, і для всього людства. «Людський рід, – завершує своє есе Хакслі, – може, якщо того захоче, перевершити самого себе, і робити це не лише спорадично: хтось в чому-небудь одному, хтось в чомусь зовсім іншому, а хтось зовсім інакше, в масштабах людства в цілому. Нам необхідно дати назву цьому новому переконанню. Можливо, тут підійде слово трансгуманізм: людина залишиться людиною, але перевершить себе, реалізуючи нові можливості своєї

власної природи. Як скоро знайдеться достатньо людей, які зможуть твердо сказати: «Я вірю в трансгуманізм», – людський рід досягне порогу нової форми існування і вона буде настільки ж відмінною від нашої, як наша відмінна від первісної людини. Тим самим людство нарешті приступить до усвідомленого виконання свого справжнього призначення» [10, 13 – 19].

З останніх слів випливає думка про те, що Дж. Хакслі говорить про майбутній перехід до нової форми людського існування. Очевидно також його позитивне ставлення до такого переходу, можливість якого нібито вже закладена в природі людини, якою ми її знаємо; реалізацію цієї можливості філософ характеризує як виконання людством свого призначення.

Більшість прихильників ідей трансгуманізму пов'язують майбутнє людства з розвитком авангардних технологій. Автори «тетраедричної» концепції взаємозв'язку конвергентних технологій М. Роко і Ст. Бэйнбрідж стверджують, що конвергенція реалізується як синергійна комбінація чотирьох швидкозростаючих галузей науки і технології:

- нанотехнології та нанонауки;
- біотехнології і біомедицини, в тому числі генної інженерії;
- інформаційних технологій, в тому числі комп'ютинга і нових засобів комунікації;
- когнітивних наук, в тому числі когнітивних нейронаук [1, 14].

Зараз стверджується, що ці галузі людської діяльності як еволюційно-сполученої сукупності практик пізнання, винаходи і конструювання досягли такого рівня інструментального розвитку, при якому вони повинні вступити в інтенсивну синергетичну взаємодію, результатом якого стане поява і становлення якісно нової супертехнонауки, яка відкриє перед людиною і людством нові горизонти власної еволюції як свідомо спрямованого трансформативного процесу.

У кожної людини, природно, виникає безліч питань: «Про яку еволюцію йде мова: про біологічну, соціальну або, можливо, біосоціальну? Куди і ким (або чим) ця еволюція повинна спрямовуватися? Які форми вона може прийняти?». Контекстом цих питань і визначається зміст подальшого наукового розгляду проблеми. При цьому жоден дослідник не ставить своїм завданням дати на них однозначні відповіді «так» чи «ні».

Замість цього спробуємо показати, що сама концепція еволюції, якщо її розуміти як еволюцію складності, а точніше – еволюцію в постнекласичній парадигмі складності, зазнає трансформації, яку наочно можна подати як трансформацію образу ієрархічного сходження (від нижчого до вищого) в образ рекурсивних мереж, що самоускладнюються, вузлами яких є рекурсивно самовідтворювані автопоезіси (автопоетичні єдності), що знаходяться в структурному сполученні між собою.

Поданий «складнісний підхід», що виростає з синергетики, з необхідністю ставить у центр розгляду такі поняття, як самоорганізація, рекурсія, автопоезіс,

контингентність, комунікація, «еволюціонуюча складність». Відповідно трансформується і образ еволюції людини. Він перетворюється в образ її коеволюції з самою собою; еволюції, структурно і комунікативно опосередкованої, створюваної нею і створюваною її технологічним середовищем [8, 11].

Варто відзначити, що цей образ набуває і свого нового космічного вимірювання як креативно-смислова частина міждисциплінарної концепції Мегаісторії, яка, в свою чергу, є ядром сучасної картини світу. Таким чином, концепція рекурсивно антропокосмічного Всесвіту пов'язана з положенням про самоорганізацію Всесвіту, яка в контексті парадигми складності з необхідністю передбачає включення в неї самоорганізованої людини.

Це гранично загальне формулювання потребує змістовного філософсько-світоглядного і методологічного розкриття. До поставленого завдання можна підійти по-різному, в залежності від вихідних філософських уявлень. Одним з кшалтів тут слугує філософсько-світоглядна конструкція П'єра Тейяра де Шардена, яка розкриває космічну сутність феномена людини. У цьому контексті доречно згадати також про інтуїтивізм Миколи Лоського з його ключовою тезою, згідно з якою той, хто пізнає суб'єкт, має можливість безпосередньо (інтуїтивно) сприймати транссуб`єктивну реальність. Підхід, що розвивається тут, дещо інший. Його особливість у тому, що він більшою мірою орієнтований на міждисциплінарний або, точніше, навіть трансдисциплінарний підхід у тому його вигляді, як він формується в даний час у контексті сучасної постнекласичної науки і методологічно сфокусований в характерному для синергетики складному циклічному (рекурсивному) способі мислення [3, 11].

Зауважимо, що весь попередній історичний досвід однозначно засвідчує, що не можна якісно змінити на краще наше суспільство, про що завжди мріяли прогресивні уми, не змінюючи якісно самої людини. У цьому полягає головна ідея трансгуманізму. Мова йде насамперед про зміну таких стійких негативних якостей біосоціальної природи людини, як ненаситне споживання, агресивність, надмірне егоїстичне свавілля, які відтворюються у всі віки, у всіх народів, при всіх державних устроях [2, 58].

Цілком зрозуміло, цей процес мислиться в єдності із змінами тілесності людини і її середовища, тобто як процес коеволюції свідомості, тілесності і середовища (він йде вже в наростаючому темпі). Головні критичні аргументи проти трансгуманізму пов'язані з тим, що він нібито перекреслює гуманізм, основні людські цінності, оскільки вже сам термін «транс» вказує на вихід за межі гуманізму, на його подолання [9, 196].

Варто сказати, що аналогічно справа йде з «постлюдиною», яка мислиться як результат трансгуманістичних перетворень і, отже, перестає вже бути власне людиною. На це, однак, є вагомі заперечення.

По-перше, треба якісно уточнити ту систему цінностей, яка пов'язується з поняттям гуманізму. У ній зібрані і слабо упорядковані багато цінностей різного

порядку і значення – від десяти заповідей до горезвісної політкоректності і прав одностатевої сім'ї. Зрозуміло, що при співставленні гуманізму і трансгуманізму мова повинна йти про фундаментальні цінності: любові, істини, свободи, справедливості, творчості, краси тощо. Цілком мислимо збереження цих вищих цінностей і збагачення їх новими екзистенційними смислами.

По-друге, історичний досвід показує, що в розвитку науки і культури при виникненні якісно нових, вищих досягнень колишні справді високі цінності зберігають своє значення. Теорія відносності не заперечує механіки Ньютона, а розглядає її як окремий випадок. Подібний «принцип відповідності» діє, нехай дещо іншим способом, і в розвитку культури.

Тому трансгуманізм можна трактувати як подолання обмеженостей нинішньої форми гуманізму, як виникнення нового типу гуманізму. Більшість філософів та вчених поділяють думку, що нинішній гуманізм як зібрання певних ідей, концепцій, уявлень, побажань, проектів, символів віри і міфологем вельми далекий від ідеалу. Він виявляється вразливим щодо вимог визначеності, несуперечності, обгрунтованості і навіть етичної прийнятності багатьох своїх положень, так і, тим більше, в якості ідейного знамені людства і справжньої людяності [5, 141 – 142].

Аналогічно йде справа і з терміном «постлюдина». Його люблять використовувати противники трансгуманізму, натякаючи або прямо заявляючи, що це, мовляв, кінець, що «вони» хочуть знищити людину, перетворити її на бездушного робота, зробити її безмозким виконавцем заданих функцій тощо. Їхні філософські уявлення не йдуть далі подібних похмурих картин, унеможливлюють альтернативи, особливо позитивного характеру. Теоретично легко допустити трактування «постлюдини» як «неолюдини», яка в результаті антропотехнологічних перетворень, в процесі коеволюції свідомості, тілесності та середовища, набуває якісно нових властивостей тілесності і таким чином нового типу потреб, нові творчі здібності розуму, більш широке і глибоке бачення реальності, нові цілі й способи діяльності та вкоріненість у бутті. В її свідомості зберігаються фундаментальні ціннісні структури істини, творчості, любові, морального благородства, але в інтенціально-смисловому плані вони знаходять більш глибоке і багато в чому нове екзистенціальне наповнення [4, 206 – 207].

Відмітимо, що сучасна антропотехногенна цивілізація являє собою матеріалізацію наукових ідей і теорій, і соціальна цінність науки набагато перевершує рівень її оцінки суспільством. Інституція науки, наукове знання і вчені – творці цього знання цінуються суспільством набагато менше, ніж матеріалізовані плоди їх діяльності – матеріально-технічні цінності. У цьому і полягає технократична сутність ідеології, на якій базується ставлення суспільства до науки. Пізнавальне ставлення до світу, що сформувало теоретичну установку як базову цінність європейської культури, все більше відступає під натиском утилітарного ставлення до пізнання. Знання як мета і результат спрямованої до істини дослідницької діяльності і знання як засіб досягнення інших, не

пізнавальних цілей істотно відрізняються один від одного. Це можна ясно побачити при співставленні особливостей фундаментальної і прикладної науки. Ігнорування цієї відмінності є причиною усунення поняття істини. Це розходження полягає в тому, що в своїх пошуках знання ми прагнемо знайти істинні теорії майбутнього людини, в той час як у пошуках ефективних інструментів питання про їх істинність не варте. При цьому властиве для прикладних досліджень трактується як властиве всій науці і слугує підставою для відмови від самої ідеї істини. Але говорити про знання як владу (технократичну, генетичну, суспільну) і в той же час не визнавати істину як мету наукового пізнання – значить свідомо пропонувати суспільству явно сумнівне «знання», інакше – зробити суспільство об'єктом і заручником ризикованих маніпуляцій [6, 44].

Сьогодні трансгуманізм перетворився в ідейний рух, що визначає стратегічні напрями науково-технічних досліджень великого приватного бізнесу і військово-промислового комплексу США, спрямованими на реалізацію форсайт-програм, що реалізуються за допомогою нано-, біо-, інформаційних, когнітивних та соціальних технологій (НБІКС). Форсайт (від англ. foresight – передбачення) – це процес побудови образу майбутнього та вплив на нього. У цих проектах зайняті біологи, фізики, неврологи, економісти, когнітологи, комп'ютерні фахівці, філософи, соціологи, наукові фантасти, фахівці з військової стратегії, політики, правники і багато-багато інших.

Головною метою форсайту виступає визначення можливого майбутнього людства, створення бажаного образу майбутнього і визначення стратегій його досягнення. Форсайт – це систематичний процес побудови бачення майбутнього, направлений на підвищення якості рішень, що приймаються, та прискорення спільних дій. Відмітимо, що ідеологія форсайту походить від конвергенції тенденцій сучасних розробок у галузі технологічного та наукового аналізу, стратегічного аналізу та прогнозування змін в людині.

Форсайт являє собою метод, технологію, процес систематичних спроб заглянути в майбутнє науки, високих технологій, економіки та суспільства на основі масштабного опитування фахівців та експертів з певної проблематики. Він являє собою систему методів експертної оцінки стратегічних напрямів соціально-економічного та інноваційного розвитку, виявлення технологічних проривів, здатних зробити вплив на людину і суспільство в середньо- і довгостроковій перспективі [7].

Більшість дослідників вважають, що людина не вдосконалюється з точки зору її моралі, інтелекту чи інших особистісних якостей; удосконалюються лише норми людського співжиття. Це відбувається не тому, що йде еволюція моральної або інтелектуальної природи людини, а тому що:

- змінюються матеріальні умови життя людей (наприклад, змінюється структура харчування, що може чинити істотний вплив на індивідуальний розвиток);

➢ виробляються найбільш оптимальні форми взаємодії людей в суспільстві (тобто, наприклад, скасування рабства виникає зовсім не від того, що люди раптом стали краще, а від того, що рабство як норма соціальних відносин перестала бути ефективною на даному етапі розвитку суспільства).

Поява постлюдини з її вдосконаленою природою, однак, не призведе, як говорить більшість філософів, до вдосконалення соціальних норм, воно призведе до розколу – на тих людей, які можуть дозволити собі «удосконалення», і на тих, хто не може цього зробити, оскільки очевидно, що будь-яка технологія вимагає витрат.

Коли наукове пізнання будується винятково по лінії потреб – можливості її задоволення – створення наукової основи для реалізації цих можливостей, знання про щось виступає суто фундаментом, знанням, а не знанням, цінність якого не залежить від практичних додатків.

Однак по-справжньому фундаментальне, глибоке, всебічне дослідження не може орієнтуватися тільки на вирішення певної задачі. Якщо вчені будуть дотримуватися такої стратегії, вони навряд чи досягнуть великих прикладних результатів. Практичні успіхи науки – функція від її виходу за межі практики. Чим далі від готової практики йде вчений у своєму дослідженні, тим більше він може збагатити її. І такий погляд вимагає орієнтуватися не на створення фундаменту для чогось, а на отримання найбільш адекватної картини досліджуваної предметної сфери.

Звідси випливає висновок (який можна класифікувати як футурологічний прогноз), що практично орієнтована наука загрожує гальмуванням, якщо не зупинкою технологічного прогресу. Вже сьогодні ми спостерігаємо перші прояви подібного процесу. Наприклад, ми можемо включати і вимикати гени, секвенувати білки, створювати віруси, але продовжуємо потерпати від важких захворювань, навіть маючи доступ до всіх передових біомедичних технологій. Можна стверджувати, що, позбавляючи науку випереджаючого, прогностичного в широкому розумінні цього слова характеру по відношенню до практики, ми прирікаємо і її саму, і людське суспільство на практичне безсилля.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева М. Ю., Аршинов В. И., Чеклесов В. В. «Технолюди» против «постлюдей»: NBICS-революция и будущее человека / М. Ю. Алексеева, В. И. Аршинов, В. В. Чеклесов // Вопросы философии, 2013. – № 3. – С. 12 – 22.

2. Артюхов И. В. Новые технологии и продолжение эволюции человека? Трансгуманистический проект будущего / И. В. Артюхов. – М.: издательство ЛКИ/URSS, 2008. – 320 с.

3. Аршинов В. И. Трансгуманизм в перспективе эволюции сложности / В. И. Аршинов // Философские науки, 2013.– № 8. – С. 11 – 23.

4. Глазко В. И., Чешко В. Ф. «Опасное знание» в «обществе риска» (век генетики и биотехнологий): Монография. – Харьков: ИД «ИНЖЕК», 2007. – 544 с.

5. Глобальное будущее 2045. Конвергентные технологии (НБИКС) и трансгуманистическая эволюция. Под ред. проф. Д. И. Дубровского. – М.: ООО «Издательство МБА», 2013. – 272 с.

6. Касавин И. Т. Мегапроекты и глобальные проекты: наука между утопией и технократией / И. Т. Касавин // Вопросы философии, 2015. – № 9. – С. 40 – 56.

7. Михайлов К. В. Форсайт как метод прогнозирования. – URL: http://www.naukom.ru/journal/NU/mihaylov.php

8. Наука. Технологии. Человек. Материалы «Круглого стола». Участники: В. А. Лекторский, Б. И. Пружинин, Н. С. Автономова, Д. И. Дубровский, А. В. Катунин, С. В. Пирожкова, Е. О. Труфанова, Е. Л. Черткова, А. Ф. Яковлева и др. // Вопросы философии, 2015. – № 9. – С. 5 – 39.

9. Турчин А. В. Футурология. XXI век: бессмертие или глобальная катастрофа? / А. В. Турчин, М. А. Батин.– М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2013.– 263 с.

10. Хаксли Дж. Новые бутылки для нового вина / Дж. Хаксли. – Лондон: Chatto & Windus. – 1957. – 136 с.

РЕЗЮМЕ

Денежников С. С. Трансгуманистические перспективы человека в современных форсайтных исследованиях.

В статье анализируется состояние науки в современном обществе, ее роль в создании новых технологий, влияния на жизнь человека, тех изменений, которые создает нынешнее развитие науки и применение технологий в отношениях цивилизации и природы, возможности контролировать и управлять различными процессами. Особый акцент в статье сделан на обсуждении проблем трансгуманизма и постгуманизма в эволюционной перспективе и форсайтных исследованиях. Актуализируется необходимость инновационного расширения концепции эволюции человека в ее антропосоциальном и космическом измерениях, построения синергийной междисциплинарной коммуникации в эпоху растущей неустойчивости и неопределенности, когда человек вступает в коэволюцию с самим собой.

Ключевые слова: *человек, трансгуманизм, форсайт, полифуркации, антропологический кризис, синергетика, постчеловек, космическая эволюция.*

SUMMARY

Dieniezhnikov S. S. Transhumanism's prospects of human in the modern foresight research

The article examines the state of science in modern society, its role in the creation of new technologies, the impact on human life, the changes that creates the current development of science and technology in the relationship between civilization and nature, the ability to monitor and control various processes. Special emphasis is placed on discussion of the problems of transhumanism and posthumanism in

evolutionary perspective and foresight studies. Actualized the need for innovative expansion of the concept of evolution of human in its anthropological-social and cosmic dimensions, building synergetic interdisciplinary communication in an era of increasing instability and uncertainty, when a person enters into a co-evolution with ourselves.

Keywords: *human, transhumanism, foresight, polpure, anthropological crisis, synergy, posthuman, cosmic evolution.*

УДК 130.3

О. М. Корнієнко
Сумський національний аграрний університет

ТИПИ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті аналізується місце етнічного, національного в системі ціннісних орієнтирів особистості та дається типологія її етнічної ідентичності. З точки зору автора, крайніми формами вираження відносин особистості та етносу є «етнічний нарцисизм», з одного боку, а з іншого, – «етнічний нігілізм», що проявляється, наприклад, в космополітизмі. Між цими двома крайнощами є проміжний стан етнічних почуттів – «маргінальний тип» особистості в етнічному сенсі цього слова.

Ключові слова: *етнічна ідентичність, національна ідентичність, нація, етнос, космополітизм, етномаргінальність, націоналізм.*

Проблема становлення етнічної ідентичності особистості в межах молодої демократичної та незалежної держави – України – є на сьогодні надзвичайно актуальною. Як важливий компонент соціальної ідентичності особистості, що належить до сфери усвідомлення, оцінювання та переживання своєї приналежності до певної етнічної спільноти, етнічну ідентичність можна розглядати як такий чинник, що здатен об’єднати всіх представників цієї спільноти в єдине ціле, мотивувати їх на досягнення соціальнозначимих цілей та сприяти культурному, інтелектуальному й економічному розквітові нації.

Поняття «ідентичність» у науці є достатньо новим. У зарубіжній науковій думці воно утвердилось лише з другої половини ХХ століття, а у вітчизняній – тільки в 90-х роках минулого століття. Проблема формування етнічної, національної ідентичності досліджується в творах іноземних суспільствознавців (Б. Андерсона, Ф. Гекмана, Ф. Гелнера, К. Дойча, Е. Сміта, Р. Шпорлюка), вітчизняних мислителів (Л. Шкляра, В. Євтуха, Ю. Римаренка, П. Гнатенка, В. Ішука, Г. Касьянова).

Мета статті полягає в тому, щоб з’ясувати зміст етнічної ідентичності особистості і дати аналіз типів етнічної ідентичності особистості.

Почуття етнічної ідентичності – це глибокий емоційний стан душі, коли мова йде про окрему особистість. Це почуття не завжди усвідомлюється людиною, перебуває в стані «етнічного спокою», коли її ідентичності не загрожують певні чинники ззовні, коли власна етнічність не є соціальною чи психологічною проблемою. Історичний досвід показує, що питання етнічності часто стає приводом для соціальних стресів і конфліктів, які дуже важко долаються. Тому етнічний образ людини – є не лише проблемою самовизначення в поліетнічному середовищі. Це також проблема вирішення міжетнічних стосунків, їх гармонізація на принципах взаємоповаги та взаєморозуміння. Врешті-решт це проблема культури міжетнічного спілкування, де етнічна відмінність вирішується засобами цивілізованого діалогу.

У житті конкретної людини виникають специфічні стосунки з етносом, бачення себе в ньому. Крайніми формами вираження їх є «етнічний нарцисизм» з одного боку, а з іншого, – «етнічний нігілізм», що проявляється, наприклад, в космополітизмі. Між цими двома крайнощами маємо проміжний стан етнічних почуттів – «маргінальний тип» особистості в етнічному розумінні цього слова. Виходячи з таких засад, спробуємо проаналізувати різні типи етнічної ідентичності.

Першим типом є «етнічний нарцисизм», що проявляється в самозакоханості або надмірній піднесеності власних етнічних рис. Методологічною засадою для аналізу «етнонарцисизму» є ідеї класика психоаналізу З. Фрейда, який першим звернув увагу на величезну роль підсвідомого в житті й діяльності людини, а отже і у формуванні суспільного побуту і культури. Фрейд правомірно підмітив важливе значення еротичних емоцій. Якщо зауважити, що класичний міфологічний еротизм нічого спільного немає з його вульгарним тлумаченням і якщо прокоментувати ставлення індивіда до етнічної батьківщини, як лона, в якому народжується людина, її патріотизм, що інколи набуває форми фанатизму, емоційної збудженості і духовної піднесеності, то така ідентичність втамовує в особі великі підсвідомі почуття [4, 67]. Найчастіше вони оприлюднюються в актах творчого натхнення. Не випадково в образно-поетичній системі мислення сам образ Матері-батьківщини часто міфологізується. Патріотичні почуття набувають високої експресії і навіть екзальтації, сприймаються в ракурсі специфічно еротичного відтінку. Рідна земля порівнюється не тільки з образом матері як символом роду – «козацькому роду – не буде переводу», але й дружини чи просто дівчини, нареченої. Достатньо згадати знамените Блоківське «О русь моя! Жена моя!». Надзвичайно багата фемінізованою образністю, наприклад, українська національна свідомість, Україна поєднується з ласкавим образом «неньки», «дівчини-калини» та ін.

Ще одне коло проблем, яке підлягає аналізу з допомогою доробок З.Фрейда, є проблема особистості і маси. Привертає увагу такий аспект проблеми, як відсутність критичного ставлення маси до самої себе, тобто йдеться про своєрідний ефект масового нарцисизму. Психологічний зв’язок маси,

утворений на будь-якому грунті, подібний до того, який спостерігається в етносі. І в першому, і в другому випадку виникає ефект соціальної психології – «Ми». Психологічні засади ідентичності звичайної маси з особою і особи з етносом – аналогічні. Почуття нарцисизму, для якого властивим є позитивне забарвлення «своїх» на противагу «чужим», споріднює психологічну структуру масової етнічної психології людини. Йдеться не тільки про здатність особи на крайні вчинки, немотивовані індивідом, а й про гіпертрофію будь-яких ознак, завдяки яким формується конкретна спільність, у тому числі етнічна. Нерідко саме за таких умов цілком прийнятні почуття національної гідності людини набувають рис крайнього етноцентризму. З огляду на психологічні моменти, подібну метаморфозу можна пояснити максималізацією мотивів, підставою для яких є соціальні умови етнічного буття, а також підсвідомий нарцисизм, властивий більшості людей, у яких сформована бодай у початковій формі етнічна чуттєвість.

Етнонарцисизм масової некритичної свідомості долається через критичне усвідомлення своєї етнічності яскравими творчими індивідуальностями. Така позиція критичного ставлення особи до надбань і певних національних особливостей власного народу породжує «некласичний тип ідентичності особи і етносу»[4, 70], який будується на протиставленні та критичному співставленні наявного і можливого у бутті нації, її історії та культурі. «Любити свій народ, – зазначив ще І. А. Ільїн, – і вірити у нього, вірити в те, що він упорається зі всіма історичними випробуваннями, повстане із краху очищеним і мудрішим, – не означає закривати собі очі на його слабкості, недоліки, а можливо, і вади. Вважати свій народ за втілення повної і вищої досконалості на землі, було б справжньою пихатістю, хворою націоналістичною зарозумілістю... Любити свій народ не означає лестити йому або приховувати від нього його слабкі сторони, але чесно і мужньо висловлювати їх і невпинно боротися з ними» [5, 234–235]. Такими в історії української культури були погляди і ставлення до вузькообмеженого етнографізму українофіла П. Куліша, в добу «розстріляного відродження» М. Хвильового та інших представників творчої інтелігенції українського народу.

Проявом «етнічного нарцисизму» є націоналізм. М. О. Бердяєв розрізняє два типи націоналізму, два типи його розуміння. «Націоналізм може бути ідеалізацією стихійних якостей народу, самозадоволенням народу. Він може бути в захваті від цих якостей і не допускати ніякої критики і самокритики. Це – стихійний націоналізм, і в низьких своїх виявленнях він може бути зоологічним націоналізмом... Але існує другий тип націоналізму, націоналізм творчий. Для цього типу національної свідомості національне буття є творчим завданням. Цей тип національної свідомості не тільки допускає, але й вимагає самокритики, він закликає до самокритики і перевиховання в ім’я національного буття» [1, 107].

Наступним типом етнічної свідомості є маргінальний етнотип. Етномаргінальний тип особистості зумовлений її проживанням в іншому етнічному середовищі і суто демографічними обставинами, наприклад, як

міжетнічні шлюби. У зв'язку з цим для етномаргіналів властива висока ступінь подвійної ідентичності. Як свідчить історія, такий стан етнічної свідомості може існувати досить тривалий час, якщо в цьому є зацікавленість і немає загрози з боку домінуючої культури. Але трапляються випадки, коли ксенофобні настрої змушують особу змінювати етнічну приналежність. Таке явище називається криптоетнічністю. «Криптоетнічність є своєрідною спробою розв'язати конфлікт індивіда між етнічною визначеністю і соціальними та соціально-психологічними нормами життя суспільства» [4, 71]. Це врешті-решт призводить до того, що людина втрачає духовні і культурні зв'язки з власним народом.

Сучасна правова свідомість і моральність цивілізованого суспільства засуджує будь-які прояви дискримінації за етнічним походженням, але нерідко ще особи вдаються до навмисної зміни етнічності, і не тільки тому, що система тоталітарного тиску створює досить неприйнятні для людини умови етнічної ідентичності. Найбільш вразливим фактом є те, що людина сама, свідомо, добровільно повністю відмовляється від своєї етнічної біографії. Це явище не криптоетнічності, зумовленої цілком конкретними причинами соціального характеру, і навіть не морально-етичного ґатунку. Це явище зумовлене, перш за все, пануючим у сучасному суспільстві світоглядним менталітетом, який заперечує субординативізм та ієрархічність у розумінні буття і, перш за все, у власне людських його проявах. Так, зокрема, в сучасних дослідженнях вищих психічних функцій все більшого значення надається такому явищу як поліфонічність та гетерархічність (на відміну від ієрархічності) організації явищ духовного життя людини [7]. Проте субординативізм, який цілком природньо має свої межі, відіграє значну організаційно-регулятивну функцію в людській поведінці. І це стосується не лише архаїчної свідомості, а й свідомості сучасної людини.

Етномаргінальний тип особистості є проміжною структурою етнічних орієнтацій особи, яка стала поширеною в зв'язку з розвитком міграційних процесів та потужньої інформаційної мережі сучасності. За таких умов ідентичність набуває дещо «некласичних» проявів, пов'язаних не тільки традиційним білінгвізмом, але й масовими культурними орієнтаціями, де чи не визначальну роль відіграють поняття та уявлення про престижність. Масова людська психологія, вихована в умовах урбанізованих алгоритмів поведінки, моделює майже всі аспекти буття в ракурсі престижних орієнтацій, в тому числі і етнокультурних. «Некласичність» як одна з ознак, характерних для маргінальної особистоті і для етномаргінальної особистості, зокрема, випливає з об'єктивних умов реальної багатокультурності та відповідної автономії особи, яка може більш-менш вільно обирати для себе світ етнокультурних цінностей та релігійних орієнтацій. Наприклад, діти православних родин сучасного міста вдаються до релігійної екзотики. Очевидно, крім моди, в цьому є значний вплив маргінальності буття значної кількості людей сучасної цивілізації.

Третій тип етнічної ідентичності – космополітичний. Своєрідність його полягає в тому, що потреба саме в етнічній ідентичності ніби зникає взагалі, натомість маніфестується інша, позаетнічна спільнота як опозиція першій, що орієнтується на загальнолюдські вартості, вважаючи етнічність ознакою світоглядної провінційності. Космополітизм піддається нищівній критиці як збоку крайніх правих, так і крайніх лівих ідеологій. «Космополіт – це людина, в якої відсутній патріотизм, яка зневажає інтереси власної Батьківщини, яка чужа для свого народу, відірвана від його культури і традицій...космополітизм виступає у вигляді форми, яка прикриває прагнення імперіалізму (перш за все північноамериканського) до світового панування» [3, 112]. «У сучасному значенні космополітизм – ідеологія, що проповідує зречення національних традицій, культури, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет» [6]. Можна навести ще більш категоричні судження, які характеризують морально психологічні особливості космополітичної свідомості: «Космополіт як соціальний тип особистості – це або зрадник інтересів Батьківщини, який перейшов на бік нації, яка пригноблює в корисних цілях, або асимільована особа, яка відчуджена від власної національності і зацікавлена в денаціоналізації взагалі, або, нарешті, як людина, яка віддає перевагу досягненням «цівілізованих» капіталістичних країн перед цінностями і традиціями своєї національності, яка орієнтується на космополітичні зразки і стандарти буржуазного способу життя і поведінки» [3, 173].

Між тим погоджуємося з думкою авторів, що «космополітизм – це громадянська ідеологія, яка визнає пріоритет особистісних (загальнолюдських) цінностей перед етнічними, і цінностей етнічних – перед державним» [2, 51]. Говорячи про загальнолюдське, одразу зауважимо, що під загальним ми розуміємо не багаторазову, повторювальну в кожному окремому одиничному подібність у вигляді загальної ознаки. Загальне розуміємо в значенні закономірного зв’язку явищ, в значенні закону їх зщеплення у складі деякого цілого, у складі тотальності, яка саморозвивається, всі компоненти якої споріднені, по суті справи, в силу того, що всі вони мають загального пращура, виникли як різноманітні модифікації однієї й тієї ж субстанції, яка має цілком матеріальний характер. Саме такою субстанцією-загальним є людина. І загальнолюдські цінності якраз і виступають тими імперативами, регулятивами, які направлені на збереження життя людини взагалі і через неї на збереження соціуму, так як кожна конкретна людина має своє реальне буття в людині взагалі (людстві), а людство, у свою чергу – в кожній конкретній людині. Саме цінність людського життя є тим началом, на основі якого можливий діалог між різноманітними культурними традиціями і системами цінностей.

Отже, етнічне в космополітизмі не зникає, а отримує статус ціннісної ієрархії. Космополітизм має стати ідеологією громадянської культури, яка розвивається не замість етнічних культур, а разом з ними. Справа в тому, що етнос являє собою діалектичну єдність двох сторін: природно-біологічної та

соціальної. В етнічних спільнотах біологічне існує через соціальне і навпаки. Будучи за своїм походженням феноменом ані чисто соціальним, ані суто біологічним, етнічне проявляється десь на переході, на межі цих характеристик. Прогрес етнічних відносин логічно можна уявити як процес заміщення природних детермінант на соціальні. І якщо архаїчна стадія розвитку етносів відмічена домінуванням природно-біологічних детермінант над соціальними (підставою цієї стадії етногенезу є родинні зв'язки, які пронизують всю сферу суспільних відносин), то на стадії національній, на якій відбувається інтеграція етнічних спільнот в нації, між якими утворюються міжнаціональні зв'язки, соціальні компоненти починають домінувати над природними.

Нація об'єднує людей не за властивістю їх кровної спорідненості, що несе в собі в значній мірі тавро їх природної спільності, а як певну соціокультурну, історичну спільність, яка не зводиться до чисто етнічних особливостей, хоча частіше за все і пов'язану з певним етносом. Межа між етносом і нацією – це межа між тим, що не залежить від людини, не є її особистою заслугою і тим, що потребує від неї певного особистого зусилля і свідомого вибору. У цьому значенні нація протистоїть кровно-родинній обмеженості людей. Нація не заперечує етнос, а переводить його існування на новий щабель, звільняючи індивіда від його «природної» прив'язки до нього.

Тому, на нашу думку, треба розрізняти поняття етнічна ідентичність і національна ідентичність. Етнічна ідентичність (ethnic identity) – етнічне усвідомлення, сприйняття себе як члена певної етнічної спільноти з емоційними, ціннісними значеннями, які приписуються цьому членству; усвідомлення тотожності з однією етнічною групою (через спільні етносоціальні уявлення, думки, переконання, вірування, моделі поведінки, які формуються в процесі соціалізації) і відокремлення від інших етнічних групп.

Національна ідентичність (national identity) – усвідомлення своєї приналежності певній державі. По суті, це синонім ідентичності етатичної. Або таку ідентичність можна розглядати як суперетнічну (super-ethnic identity) – співвідношення індивіда з над-етнічною спільнотою, наприклад, в багатоетнічній Югославії деякі громадяни називали себе югославами, а не сербами, хорватами чи іншими етносами.

Нація, по суті, привласнює елементи інших видів колективної ідентичності, що зумовлює не лише спосіб, завдяки якому національна ідентичність може поєднуватись з іншими різновидами ідентичностей – класовою, релігійною, етнічною, – а й хамелеоноподібні перетворення націоналізму як ідеології на інші ідеології, такі як лібералізм, фашизм, комунізм. Національна ідентичність за самою своєю суттю багатовимірна, її не можна звести до єдиного елемента – на таке неспроможні навіть окремі складові нації, – її не можна легко або швидко прищепити людині за допомогою штучних засобів.

У зв'язку з процесами глобалізації, національні держави все більше і більше із демотично-унітарних, де основу національної держави

складає певний етнос, перетворюються в етнічно-плюралістичні, де об'єднання суспільства відбувається не навколо якогось етнічного елементу, а навколо певної політичної ідеї.

Формування національної ідентичності може відбуватися всупереч ідентичності етнічній. У поліетнічному суспільстві етнічні ознаки мова, звичаї, традиції можуть стати чинниками, які не об'єднують, а навпаки роз'єднують суспільство.

Особливо важливо відрізняти етнічну і національну ідентичність, коли мова йде не про ідентичність спільноти (колективну ідентичність), а про ідентичність особистості. Одна справа бути етнічним українцем в Україні і бути українцем за національною належністю до української нації, і зовсім інша бути етнічним українцем в США за національною належністю до американської нації.

Космополітизм як світоглядна основа «етнічного нейтралітету» претендує на те, щоб в національно визначеному світі бути вище цих визначень. У космополітизмі цінне те, що він спрямований до загального горизонту національного світу, шукає цінності, які об'єднують суспільство. Інша справа, що й вони завжди етнічно визначені, хоча і не завжди цим виділяються.

У свідомості окремої особистості співвідношення етнічного і позаетнічного (космополітичного) може знаходитися в різних формах підлеглості і взаємодії. Одним із варіантів такої взаємодії є взаємна відповідність цих рівнів самосвідомості у формі усвідомлених орієнтацій і неусвідомлених реакцій. Ось що з цього приводу писав відомий грузинський філософ М. Мамардашвілі: « Я по структурі своїй є космополітичним. У тому значенні, що кожною частинкою своєю я, безумовно, відчуваю себе грузином – на рівні всіх реакцій: сексуальної, фізичної і т. д. Але внутрішнє життя в мене відбувається як у громадянина світу. У будь-якому місці я відчуваю себе вдома» [8, 38].

Сучасна особистість, перебуваючи на перетині багатьох тенденцій глобального характеру, формує етнічну ідентичність у складних і суперечливих умовах. Адже житя і побут, спілкування і соціальні відносини в цілому змінюються дуже швидко і впливають на процеси етнічної ідентичності. З урахуванням викладеного, доводиться спостерігати різні форми ідентичності, які базуються на відповідних структурах свідомості, загальносвітоглядної орієнтації. Все це необхідно враховувати, коли мова йде про етнічність, її кризовий стан та спроби її формування і розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бердяев Н. А. Философия неравенства. – М.: ИМА-пресс, 1990. – 288 с.

2. Гусейнов Г., Драгунский Д., Сергеев В., Цымбурский В. Этнос и политическая власть // Век XX и мир. – 1989. – № 9. – С. 13 – 18.

3. Дашдамиров А. Ф. Нация и личность. – Баку: «Элли», 1976. – 226 с.

4. Етнос и соціум. / Б. В. Потапов, В. А. Піддубний, Л. Є.Шкляр та ін.: АН України. Ін-т філософії. – К.: Наук. думка, 1993. – 172 с.

5. Ильин И. А. Путь к очевидности. – М.: Республика, 1993. – 431 с.

6. Космополітизм [Електронний ресурс] – Режим доступу https://uk.wikipedia.org/wiki.

7. Кюнг Г. Когнитивные науки на историческом фоне. Заметки философа // Вопросы философии. – 1992. – № 1. – С. 41 – 51.

8. Мамардашвили М. Как я понимаю философию. – М.: Прогресс, 1990. – 366 с.

РЕЗЮМЕ

А. Н. Корниенко. Типы этнической идентичности личности.

В статье анализируется место этнического, национального в системе ценностных ориентиров личности и дается типология ее етнической идентичности. С точки зрения автора, крайними формами выражения отношений личности и этноса является «этнический нарцисизм», с одной стороны, а с другой, – «этнический нигилизм», что проявляется, например, в космополитизме. Между этими двумя крайностями есть промежуточное состояние этнических чувств – «маргинальный тип» личности в этническом смысле этого слова.

***Ключевые слова**: Этническая идентичность, национальная идентичность, нация, этнос, космополитизм, этномаргинальность, национализм.*

SUMMARY

Olexandr Korniyenko. Personality types of ethnic identity.

The article analyzes the place of ethnic, national system of personality values and provides a typology of its etnic identity. From the point of view of the author's expression of extreme forms of relationship between the individual and ethnic group is "ethnic nartsisizm" on the one hand, and on the other - "ethnic nihilism", which manifests itself, for example, in cosmopolitism. Between these two extremes there is an intermediate state of ethnic feelings - "marginal type of" identity in the ethnic sense of the word.

Keywords: *ethnic identity*, *national identity*, *nation, ethnos*, *cosmopolitism, ethnic marginality, nationalism.*

УДК 141.311:159.954:172

Д. В. Вергун
Центр гуманітарної освіти НАН України (м. Київ)

МАНІПУЛЯЦІЇ ІМІДЖЕМ ЛЮДИНИ ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА

Досліджуються з філософської точки зору практики створення та проблеми маніпуляції іміджем людини. Відстоюється положення про те, що імідж у сучасному світі, будучи потужним засобом впливу на свідомість людей, має важелі для формування суспільної думки. Це призводить до маніпуляцій іміджем – як несвідомих, так і свідомих, формування технік маніпулювання та, зрештою, структурування самої процедури маніпуляції за рівнями, видами, процедурами тощо.

Ключові слова: *імідж, маніпуляція, соціальний та індивідуальний імідж, гендерні особливості, віковий ценз, дискримінація, конкуренція.*

Метою роботи є дослідження сутнісних характеристик іміджу та виявлення можливостей та технологій використання їх з метою маніпуляції, впливу на свідомість мас в очікуванні на прогнозовані автоматичні реакції та моделі поведінки.

Об'єктом дослідження є філософський концепт іміджу, його природа та існування в умовах сучасного соціуму.

Предметом дослідження є феномен маніпуляції іміджем як поширена комунікативна практика сьогодення.

Імідж, будучи однією з сучасних форм організації соціального простору та заповнення інформаційного середовища, виконує амбівалентні завдання. Йдеться про те, що його смислове навантаження може поширюватись у двох різноспрямованих напрямах, забезпечуючи виконання протилежних завдань: цілеспрямованого формування заданого образу або ж підкреслення природного образу особи. Така ситуація спричиняє двояке розуміння природи іміджу. З одного боку – як створюваного образу, з іншого – як побудови комунікації. «Двояке розуміння природи іміджу формує дві різні стратегії його виникнення й породжує абсолютні відмінні практики іміджу» [3]. А. Хованов [7] висловлює думку про те, що імідж може формуватись двома шляхами: стихійно або цілеспрямовано. Проте з ним не погоджуються С. та У. Некрасови, які відстоюють положення, що формування іміджу – це завжди цілеспрямований процес, а виникнення стихійного образу, що не є результатом спланованого процесу, не може вважатись побудовою іміджу. Дослідники виокремлюють два типи інформаційних образів, що формуються за посередництва іміджу – соціальний та індивідуальний, кожен з яких виконує своє завдання, засновується на власних принципах та потребує власної технології.

Соціальний імідж поширений у політичній практиці та ЗМІ, для нього властиві суб'єктивно-об'єктивні відношення типу людина – аудиторія,

Індивідуальний імідж затребуваний у ділових колах, при поведінкових контактах, він характеризується суб'єктно-суб'єктними зв'язками типу людина – людина. Головна ж відмінність між зазначеними типами іміджу є стратегічною й полягає в меті та механізмах створення іміджу. У першому випадку відбувається формування іміджу-міфу, що часто є відірваним від його реального носія, а використовується для отримання необхідної поведінкової реакції. Через це процес створення такого (соціального) іміджу не передбачає ніяких змін у самому носієві іміджу, змінюються лише уявлення про нього. Про побудову такого іміджу писав ще Н. Макіавеллі у своїх творах [2]. Його особливістю є те, що всі можуть побачити, але не кожен може перевірити такий образ у процесі близького спілкування та безпосереднього контакту з його носієм. Такий образ створюється засобами масової інформації, що тиражують, популяризують, виставляють у вигідному світлі сприятливі риси його власника. Задіюються приховані механізми впливу та навіювання, при яких створюється враження, що об'єкт навіювання самостійно формує враження про власника образу й завдяки цьому й надалі довіряє «власним», «незалежним» висновкам, що насправді були штучно привнесені у його відомість через неявний інформаційний тиск.

Стратегія побудови іміджу другого типу враховує близьке, безпосереднє сприйняття носія іміджу в умовах повсякденного спілкування. Тому і при створенні іміджу увага звертається на зміни реальних поведінкових та візуальних характеристик особи. Певні особистісні риси підкреслюються, виявляються, інші – маскуються, згладжуються. Акцент робиться не просто на зовнішніх, але й на внутрішніх змінах людини, на її прагненні досягти більш комфортного рівня поведінки й спілкування. При цьому дослідники відмічають, що для побудови як одного, так і іншого типу іміджу властивим є вдавання більшою або меншою мірою до маніпуляцій з ним. Треба відмітити, що спостерігається значне різноманіття видів маніпуляцій: буденні та політичні; індивідуальні та соціальні; з власними та чужими образами; рольові, гендерні, расово-етнічні тощо. Тема маніпуляції іміджем є найбільш проблемним місцем даного концепту, якій приділяється окрема увага в дослідженнях.

Зокрема, саме про маніпуляції з іміджем, хоча й без використання відповідної сучасної термінології, йдеться у «Государі» та «Про третю декаду Тита Лівія» Н. Макіавеллі [2], коли він проголосив сакраментальне «Мета виправдовує засоби». Е. Фром зазначав, що спроби використання однією людиною іншої в якості об'єкта для власних егоїстичних маніпуляцій у конкурентній боротьбі за збереження влади та багатства простежуються ще з кінця середньовіччя в умовах складання ринкових відносин [6]. С. Некрасов, наполягаючи, що маніпуляція, як засіб впливу на інших, існувала з часів виникнення людини та держави, відзначає: «Імідж стає зручною для маніпуляцій матрицею соціальної покірності людини» [3]. І з часом процес, коли людина сприймається не як особистість, а як «середньостатистична одиниця» лише наростає, на середину 20 ст. виливаючись у переконання, висловлене Д. Карнегі,

що людину можна змусити робити те, що необхідно іншій людині [8]. Його критик, Е. Шостром так само не зміг заперечити факту тотальної маніпуляції людини людиною: «Сучасна людина, надійно впіймана в мережі чужих маніпуляцій, сама стає маніпулятором, намагаючись керувати та маніпулювати оточуючими» [8]. Отже, маніпуляція іміджем стає тотальною. Сучасний російський дослідник І. Федоров вважає імідж найпростішим шляхом для досягнення людиною своїх егоїстичних цілей [5]. Тому зрозумілим є поширення сучасної практики надання послуг іміджмейкерів для всіх бажаючих, адже вони запевняють у здатності новоствореного іміджу покращити світовідчуття людини, доводячи, що зовнішній вигляд людини впливає на її становище на роботі, на ставлення до себе самої, важливий в родинному та дружньому спілкуванні. Йдеться про створення успішного індивідуального іміджу людини, умовою успіху для якого є його правдивість, відповідність реальній особі-носію. За таких вихідних умов маніпулятивні здатності іміджу визначаються особистісними якостями його власника – харизмою, силою волі, красномовством, зовнішньою привабливістю тощо.

Створення соціального іміджу, вирішуючи завдання суміщення заданого образу з реальним, передбачає подолання необхідних етапів: соціологічно-психологічне вивчення суспільних потреб, моделювання значимих іміджевих характеристик, їхня візуалізація й переведення у вербальний контекст та перевірка реакції на імідж у масовій свідомості. Етапами створення соціального іміджу є свідоме використання маніпуляції як техніки, що передбачає застосування ряду принципів (маніпулювання, позиціонування, міфологізації, стереотипізації) та прийомів (емоціоналізації, вербалізації, деталізації, акцентування інформації, архаїзації, візуалізації та впроваджені моделей сприйняття). Кожен з перелічених елементів є важливим та необхідним, містячи в собі певне смислове навантаження. Так, маніпулювання визначається як «перенесення уваги аудиторії з одного об’єкта на інший за допомогою розстановки акцентів при подачі інформації, коли інформація про подію, розрахована на певне сприйняття, подається сухо і скупо, а розголос навколо неї – емоційно бурхливо» [3]. Позиціонування передбачає розміщення об’єкта іміджу в сприятливому для нього інформаційному середовищі, що забезпечує сприйняття його як законного, корисного, привабливого. У процесі міфологізації іміджу апеляція йде до підсвідомого рівня людської психіки, архетипів та стійких уявлень, що формують езотеричний рівень сприйняття образу – т. зв. підказки внутрішнього голосу. У процесі стереотипізації відбувається створення спрощеного схематизованого образу, наділеного традиційно звичними рисами та цінностями, завдяки чому новий образ не викликає недовіри, відчуття небезпеки і сприймається як звичний, а значить, добрий. Оскільки в свідомості кожної людини тією чи іншою мірою присутні міфи й стереотипи, то завдання іміджмейкера полягає в тому, аби привести створюваний образ у відповідність до цих стереотипів та міфів – активізувати бажані або нівелювати програшні риси об’єкта.

Прийоми, що використовуються при створенні соціального іміджу, спрямовані на відволікання уваги від раціонального сприйняття іміджу: переведення інформації на мову емоцій, закріплення ідей у вигляді лозунгів, ярликів, зрозумілих візуальних символів, що безпосередньо, а тому легко сприймаються й краще запам'ятовуються. Деталізація передбачає «одомашнювання» образу, переведення на рівень особистісного контакту для кращого запам'ятовування. Процес акцентування інформації передбачає розстановку потрібних акцентів при її подачі. Архаїзація образу набуває особливого значення в кризові моменти історії, коли захисні механізми психіки скеровують людину до самозбереження шляхом орієнтації на занижений рівень потреб та до примітивізації реакцій (типу «свій-чужий»). Впровадження моделей сприйняття передбачає залучення до створюваного іміджу схвальних відгуків поважних та популярних людей.

Вочевидь, що результатом операцій зі створення соціального іміджу постає неадекватний образ, але його відповідність реальності й не переслідується як мета, оскільки для носія такого образу не передбачений безпосередній контакт та спілкування з людьми, а значить, його характеристики не можуть бути перевірені, отже, й не вимагають критичної самооцінки та самовдосконалення. Відповідно, роботі із зовнішніми даними власника такого іміджу не приділяється особливої уваги, оскільки вони не мають суттєвого впливу на результат. Для соціального іміджу аудиторія являється об'єктом, тоді як імідж виступає у якості образу суб'єкта. Тоді як створення індивідуального іміджу, що розуміється як сукупність візажних характеристик та поведінкових навичок, спрямоване на зміцнення суб'єктно-суб'єктних стосунків і обов'язково передбачає готовність індивіда до внутрішніх змін, «адже будь-які зовнішні зміни проектуються на внутрішній стан» [3].

Зазначимо, що маніпуляції можуть здійснюватися як із власним іміджем, так і з іміджем іншої особи на різних рівнях – від побутового до професійного, соціально-політичного, расово-національного і т. д. У випадку маніпуляції з чужим іміджем його носій постає об'єктом маніпуляцій, за словами В. Сергеєчевої, маніпулятор «впливає на обрану жертву її ж зброєю» [4]. Відбувається експлуатація обраного об'єкта через віднесення його до певної соціальної категорії – схвалюваної, еталонної або засуджуваної, закріплення за ним якоїсь ролі, приписування відповідної специфіки, функцій. У такому випадку відбувається, з одного боку, утилітарне використання іміджу об'єкта маніпуляцій, з іншого – імідж маніпулятора теж піддається коригуванню. Адже, маніпулюючи іншою людиною, йому доводиться постійно лавірувати, вдавати з себе когось. «У залежності від «середовища перебування» він набуває того або іншого забарвлення: на чорному фоні – чорного, на білому – білого. Це свого роду «соціальна мімікрія» [4].

Особливість маніпулювання на побутовому рівні полягає в тому, що воно, як правило, відбувається неусвідомлено та не сплановано, на відміну від

політичного маніпулювання. Різновидами маніпуляцій на побутовому рівні можна назвати: спекуляцію моральними, духовними цінностями особистого та вищого, загальнолюдського порядку, коли через апеляцію до них змушують до потрібної дії; спекуляцію позитивної мотивації, коли відбувається маніпулювання оточуючими за допомогою власної харизматичності та позитивного іміджу («Я – кращий і знаю, що робити»). Як правило, маніпулятор навіює жертвам комплекс меншовартості та захоплює лідерські позиції з буцімто доброю метою. Маніпулювання власним іміджем передбачає й підкреслювання певних якостей людини, зведення їх до рівня принципів, цільності особистості. «Спосіб полягає в тому, що маніпулятор унеможливлює будь-які прояви багатогранності особи жертви та за допомогою батога під назвою «послідовність та принциповість» підганяє її в потрібному напрямі» [1]. Іншим різновидом побутової маніпуляції є приховані та відстрочені, засновані на обіцянках маніпуляції, коли жертву перетворюють на боржника, чекаючи від неї відповідної поведінки.

У діловій професійній сфері маніпуляції так само є поширеними та задіюються для досягнення мети. Складовими професійного іміджу людини, на які звертається увага при його створенні, є: зовнішній вигляд та манери, дотримання або порушення ділового етикету, вигляд робочого місця та знарядь праці, мова – усна та письмова, дії, реакції на оточуючих, підлеглих, колег, стиль спілкування та інші поведінкові зразки, особливо в критичних, нештатних ситуаціях [4]. Так званим «полігоном» для створення ділового іміджу є побут, повсякденне життя особи, де відточуються певні поведінкові моделі. Особливістю професійного, в тому числі й політичного, іміджу є те, що він може носити характер маски, що надягається при необхідності та скидається після виходу з ситуації, пов’язаної з діловою необхідністю. Тоді в побуті людина може бути зовсім іншою, скинувши, мов одяг, свій професійний імідж: з-під маски, личини проступає справжнє обличчя. Крім того, поширеними в діловій, професійній, політичній сфері є маніпуляції з іміджем іншої особи для отримання особистих вигод.

Так, використовується прийом віднесення жертви до засуджуваної соціальної категорії, коли потрібно позбутися небажаного партнера, конкурента. Завдається удар по його діловому (політичному) іміджу, про нього поширюють чутки, в яких повідомляють про факти, що засуджуються професійною спільнотою, підривають репутацію жертви. Протилежний психологічний прийом – зробити об’єкт маніпуляцій «своїм», залучити до команди, пообіцявши кредит майбутнього партнерства та співробітництва. «Штучно наблизити власний імідж до потрібного на даний момент – не такий вже й безневинний маніпулятивний виверт, як може здатися. Найчастіше його використовують не для підлаштування до співбесідника, а для того, аби, образно кажучи, втертися в довіру. У кабінеті начальника охорони Білого дому висить мідяна табличка. На ній викарбувані слова: «Я сенатор… Містер Лінкольн послав за мною. Я маю бачити його у важливій справі». Це не просто набір

фраз. У свій час подібна інформація, вимовлена впевненим голосом, змусила охорону пропустити до президента Аврама Лінкольна вбивцю. Вдалий виверт коштував життя першій особі США» [4].

Окремим різновидом маніпуляцій, що поширені як у буденній, так і в професійній сфері, є рольове управління, яке апелює до вікових, гендерних, соціальних відмінностей, коли маніпулятор позиціонує «кращість» своєї ролі в порівнянні з жертвою, тим самим перешкоджаючи реалізації жертви. Рольове маніпулювання може поширюватись і на чужий імідж. Серед іміджмейкерів навіть поширений термін – «загнати в імідж». Дії маніпуляторів зводяться до того, аби прямо або опосередковано загнати жертву під лекала надуманого еталонного іміджу, в межі виконуваної ролі, що змушує дотримуватись обов'язкових правил (серед найпоширеніших – фейс-контроль, дресс-код, здоровий спосіб життя), виконувати обов'язки, підтримувати репутацію (репутація бізнесвумен). Дії людини, загнаної в імідж, стають передбачуваними, а вона сама – більш керованою. Проте такі дії є небезпечними з точки зору психологічного впливу на людину, оскільки підривають її психологічний комфорт. «Об'єкт впливу неодмінно втрачає певну долю особистої своєрідності (індивідуальність, свободу прояву почуттів, незалежність суджень й вчинків тощо» [4]. Яскравим прикладом того, як можна загнати в імідж, є експлуатація популярного гасла сучасності «Здоровий спосіб життя», яке в умовах маніпулятивних технік і технологій вже не стільки є вільним вибором людини, скільки модним брендом та предметом навіювання, що передбачає обов'язкове споживання певного переліку товарів (еко-їжа, вітаміни, боротьба з холестерином, спорттовари певних марок, які цьому «сприяють» тощо) та послуг (фітнес-клуби, масажні салони, модні види спорту та фітнесу і т. д.). Вести здоровий спосіб життя стало не просто корисно для самої людини, а модно, це перетворилося на перепустку в успішні суспільні кола. Спекулюючи на особистісних чеснотах жертви, апелюють до її честі, чистоти, порядності, відповідальності, людині лестять, висловлюють публічну похвалу, примушуючи до потрібної поведінки.

Протилежний різновид маніпуляцій – залякування, шантаж, коли виявляються слабкі або болісні сторони життя людини, які вона воліла б приховати. Маніпулюють, погрожуючи оприлюднити небажані факти. І цей різновид маніпуляцій є одним із найбрудніших та найбрутальніших. Коли і він не забезпечує бажаного результату, застосовують інший – так званий «чорний PR», свідоме паплюження ворога чи конкурента, аж до його демонізації. Цей прийом є давнім, практика його застосування є ганебною, проте зберігає свою найбільшу ефективність і в умовах сьогодення. Такий прийом у PR-технологіях має назву «ув'язування особи з негативними образами», він є надзвичайно поширеним в умовах політичної, конкурентної боротьби, при чому з часом прийоми такого маніпулювання стають більш витонченими та досконалими, від грубої брехні переходячи до тонких натяків, які породжують сумніви та підривають довіру до

людини. Сучасні прийоми боротьби з такими маніпуляціями – звернення в суди з вимогою захисту честі та гідності особи.

Пов'язаний з попереднім способом маніпуляцій прийом дистанціювання від засуджуваних осіб, підкреслювання відмінностей між ними й маніпулятором. Тактика його здійснення полягає в тому, щоб по-перше, дискредитувати певну людину, очорнити її, по-друге, виділити її слабкі місця, найбільш засуджувані вади, перебільшуючи їх, шантажуючи ними, створюючи ярлики та, по-третє, публічно дистанціюватись від них. Дослідники відзначають, що чим масштабнішою є особистість, тим активнішими та більш істеричними є дії маніпуляторів. При таких маніпуляціях маніпулятор ретельно готується, накопичуючи та аналізуючи матеріал про жертву: «він ніколи не атакує наосліп, а якщо вже робить випад, то б'є винятково по больових точках, придає гласності кричуще непорядні вчинки, приховувані факти біографії тощо» [4]. Поширеним різновидом таких маніпуляцій є гендерні, вікові, расові та національні, при яких природним, зовнішнім характеристикам людини надаються оцінки й вони інтерпретуються як її недоліки, нездоланні перешкоди для досягнення мети. Довільно певні риси та якості людини, відмінні від звичного стереотипу, позначаються як негативні, маніпулятор спекулює ними на власний розсуд. Формується віковий, гендерний, расовий або національний ценз, яким блокується процес комунікації. Яскравий приклад – поширений стереотип про розумову обмеженість блондинок, у такій ситуації навіть гумор використовується як засіб маніпуляції та паплюження людей. Так само й молодість у сучасному світі перетворилася на критерій оцінювального підходу при виборі людей на заміщення вакансій. Посилання ж на расові або національні відмінності людей вважаються абсолютно некоректними та засуджуються у практиці цивілізованого спілкування. Однак, дані маніпуляції базуються на принципах вседозволеності та аморальності, тому жертві особливо важко протистояти їм.

Отже, проведене дослідження засвідчує велику роль іміджу в існуванні сучасного суспільства. Формування іміджу, будучи свідомо організованою процедурою, може мати амбівалентно спрямовані за ціннісним навантаженням наслідки. З одного боку, вдало сформований та наближений до реальності імідж сприяє налагодженню більш комфортного рівня міжособистісної комунікації, полегшує процес входження людини до бажаного соціального середовища, сприяє її самореалізації. З іншого, контрольованість процесу створення іміджу відкриває широкі можливості для прагматично-утилітарного його використання та прихованого психологічного навіювання бажаних оцінок, висновків, суспільних орієнтирів та відповідних керованих дій та вчинків. Імідж використовується для формування й маніпулювання суспільними настроями, діями, процесами, що робить його доволі небезпечною зброєю в нечистих руках. Шкода, але в сучасному світі подібні практики є широко поширеними в різних сферах – від політики, бізнесу, до побутового насильства та мають потужні негативні наслідки, руйнуючи психологічну цілісність та свободу особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кубатченко О. Практикум антиманипулятора. : [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.proza.ru/2005/08/23-118

2. Макиавелли Н. Государь. Размышления над первой декадой Тита Ливия / Н. Макиавелли. – Минск : Харвест, 2004. – 704 с.

3. Некрасов С. И., Некрасова У. С. Основные модели создания имиджа // Фундаментальные исследования. – 2007. – № 10 – С. 32 – 35. : [Электронный ресурс] – Режим доступа : www.rae.ru/fs/?section=content&op=show_article&article_id=4478.

4. Сергеечева В. Практикум манипулятора. : [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://bib.convdocs.org/v16349/.

5. Федоров И. А. Имидж как программирование поведения людей. – Рязань: «Новое время», 1997. – 240 с.

6. Фромм Эрих. Бегство от свободы: учеб. пособие / Э. Фромм ; пер. с англ. Г. Ф. Швейника. – 3-е изд. – М. : Флинта : Моск. психол.-соц. ин-т : Прогресс, 2006. – 246 с.

7. Хаванов Александр Владимирович. Решение проблем корпоративного имиджа в условиях российских реформ : Социально-политические аспекты : диссертация ... кандидата политических наук : 23.00.02. – Нижний Новгород, 2000. – 178 с.

8. Шостром Эверетт. Анти-Карнеги / Э. Шостром. Прихоти удачи / Д. Карнеги. – Минск : Попурри, 2004. – 398 с.

РЕЗЮМЕ

Д. В. Вергун Манипуляции имиджем человека как философская проблема.

Исследуются с философской точки зрения практики создания и проблемы манипуляции имиджем человека. Отстаивается положение о том, что имидж в современном мире, будучи мощным средством влияния на сознание людей, имеет рычаги для формирования общественного мнения. Это приводит к манипуляциям имиджем – как несознательным, так и сознательным, к формированию техник манипулирования и, в конце концов, структурированию самой процедуры манипуляции по уровням, видам, процедурам и т.д.

Ключевые слова: *манипуляция, социальный и индивидуальный имидж, гендерные особенности, возрастной ценз, дискриминация, конкуренция.*

SUMMARY

Denis Vergun. Image manipulation of a person as a philosophical problem.

Investigated from a philosophical point of view the practice of creating and manipulating image problem man. Advocated the position that the image in today's world, being a powerful way to influence the minds of the people has levers to shape public opinion. This results in image manipulation - both unconscious and conscious

manipulation techniques of forming and eventually structuring the procedure by manipulating the levels, types, procedures and so on.

Keywords: *manipulation, social and individual image, Gender Features, age qualification, discrimination, competition.*

УДК 316.77 (02)

А. М. Щербина
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

МЕТАРЕГУЛЯЦІЯ ЯК ЧИННИК САМОРОЗВИТКУ HOMO SAPIENS: ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ТА ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ВИМІРИ

Накопичені в розвідках з проблем соціокультурної регуляції теорії та концепції слугують обґрунтуванню можливості утворення нового, перспективного напряму – дослідження сфери метарегуляції в екзистенційному, соціокультурному, соціоекологічному існуванні людини. Доводиться продуктивність використання у філософсько-антропологічному з'ясуванні метарегуляції методологічних уявлень про її синергійний, багаторівневий, флуктуаційний та біфуркаційний характер. Саме такій підхід дає можливість зрозуміти метарегулятивний механізм саморозвитку Homo Sapiens. Обґрунтовується поняття контррегуляції. Сформульовані завдання розробки типологизуючого підходу до вивчення системи метарегулятивів.

Ключові слова: *метарегулятив, метарегуляція, контррегуляція, формування людини, саморозвиток людини, олюднення, алгоритми людської діяльності, цінності, смисли, переконання.*

В останні роки у сфері філософсько-антропологічного та філософсько-культурологічного пізнання значного розвитку набувають теоретичні дослідження з проблем соціокультурної регуляції життєдіяльності людини та соціуму. У витоків цього напряму теоретичних досліджень було небагато праць. Це, перш за все, піонерська праця І. Бобневої [2] та словникова розробка А. Флієра [7].

Прикладом сучасних успішних розвідок у цьому напрямі є фундаментальна праця В. Д Плахова. Феномен соціокультурної регуляції цей автор осмислює крізь категорії норми та відхилення в суспільній життєдіяльності. Розкрито розмаїття теоретичних підходів до вивчення сфери регуляції людської діяльності, її соціально-онтологічний, культурно-нормативний та екзистенціально-особистісний зміст. Усе це дає автору підстави для з'ясування комплексу знань з проблем соціокультурної регуляції як нової наукової галузі – соціальної етології [4].

У монографії А. Щербини розкрито зміст життєдіяльності суспільства в якості сфери соціокультурної регуляції, визначені поняття соціокультурних регулятивів та соціокультурної регуляції, розглянуті мовні та позамовні форми їх функціонування, доведений їх системний характер та особливості виявлення в сучасних технологіях масової комунікації [8]. Водночас у цій праці, що віддзеркалює результати цілеспрямованого багатовимірного дослідження проблеми, заперечується підхід В. Плахова. Проте доводиться, що, з одного боку, зміст соціально-етологічного знання не вичерпується проблематикою соціокультурної регуляції. З іншого боку, теорія соціокультурної регуляції має методологічні функції як у сфері відображення соціальної поведінки людини (соціальної етології), так і в багатьох інших галузях соціально-гуманітарного знання (теорії соціальної комунікації, теорії масової культури, теорії засобів масової комунікації, паблік рілейшнз, лінгвістиці та філології, теоріях та технологіях прикладної психології тощо).

Отже, накопичено деякий обсяг концептуальних підходів, сформульовані визначення провідних понять, які слугують подальшому вдосконаленню загальнотеоретичних підходів та опрацьовуються в прикладних дослідженнях з вивчення соціокультурних регулятивних механізмів творчої, інтелектуальної, художньо-естетичної, виховної, навчальної діяльності тощо.

Наявний у цій галузі на сьогодні науковий матеріал дає можливість для обґрунтування пов’язаної, і водночас принципово нової наукової проблематики. Формулювання перспективних завдань вивчення цієї сфери дає підстави для ствердження, що на сьогодні є можливим утворення нового, перспективного напряму людинознавчих та культурознавчих досліджень. Таким напрямом ми вважаємо дослідження сфери метарегуляції в людському екзистенційному, соціальному, культурному, соціоекологічному існуванні. У чому полягає зміст та сутність цієї проблематики?

Накопичені наукові матеріали з вивчення механізмів соціокультурної регуляції, крім інших результатів, дають можливість дійти безпосередніх висновків щодо їх неодномірності. Безліч соціокультурних регулятивів характеризуються принципово різною значущістю та впливовістю у процесах організації та самоорганізації як індивідуального людського життя, так і соціальної життєдіяльності. Соціокультурні регулятиви, з погляду їх ролі в поведінці людини як інформаційної істоти, – це програми, алгоритми її вчинків.

Так само, як є вчинки значущі і незначущі, є регулятиви «сильні» та «слабкі», обов’язкові для виконання та необов’язкові, незаперечні та такі, що заперечуються суб’єктом. Саме «сильні» регулятиви з погляду системного підходу до вивчення сфери соціокультурної регуляції людської діяльності і повинні отримати назву метарегулятивів. Метарегулятив і регулятив пов’язані аналогічно зв’язку системи і надсистеми. Тобто метарегулятив – це «надрегулятив», суперрегулятив, який має надзвичайне значення у впливі на людину, прийнятті нею рішень, організації окремої дії та системного процесу

діяльності тощо. Метарегулятив заслуговує на свою назву в тому випадку, коли він «панує», коли він підкорює собі більш «слабкі», хоча і значущі регулятиви, відмінює їх, вимагає від людини відмови від них.

Зрозуміло, що нам не належить відкриття факту існування «сильних» регулятивів. Вони тисячоліття відомі людству як «кредо», «принципи», «ідеали», «цінності», «переконання», «смисл», «мета» тощо. Метарегулятивний характер мають і переконання, віра, мрії, надії, сподівання тощо. Метарегулятивні функції виконують також людські пристрасті, захоплення.

Виокремлені форми та сфери метарегуляції вивчаються етикою, релігієзнавством, політологією, прикладною психологією тощо. Але її цілісної філософсько-антропологічної та філософсько-культурологічної теорії поки що не існує. Проте розв'язання проблеми метарегуляції у її теоретико-комунікаційних, загально-культурологічних, лінгвістичних аспектах започатковано низкою авторів. Так, на існування в людській комунікативній діяльності специфічних метарегулятивів, які виконують функції, що якісно відрізняються від функцій звичайних регулятивів, звертає увагу А. Романов: «Програмуючі регулятиви здатні впливати на проспективну поведінку особистості, генеруючи спонукальні (директивні) регулятиви, а також утворювати метарегулятиви на зразок «фільтра сприйняття», що розділяє негативні сприйняття, переживання» [6, 188 – 192]. А. Романов називає себе засновником авторської школи динамічної (регулятивної) моделі діалогу. На його погляд, механізмом утворювання метарегулятивів є їх угрупування, кількісне об'єднання. У результаті виникають три типи регулятивів: категоріальні (або програмні), стратегічні та асоціативні.

Спираючись на підходи А. Романова, поняття метарегулятиву з погляду теорії мовленнєвої комунікації розкриває Н. Білоус. «Регулятив у неузгоджуваній інтеракції завжди віддзеркалює результати мовленнєвої поведінки опонентів конфліктного дискурсу і спосіб репрезентації впливу опонентів один на одного… Діалогічні регулятиви взаємодіють один з одним згідно зі «сценарієм» розгортання функціонально-семантичного уявлення типового спілкування, утворюючи регулятивну інформацію про регулятиви, тобто утворюючи метарегулятиви… Таким чином утворюється комплексна система взаємопов'язаних регулятивів та метарегулятивів, які може використати опонент у процесі конфліктного дискурсу» [1, 37]. Але, виходячи із матеріалу, поданого в цитованій нами праці, стає зрозумілим, що тлумачення поняття регулятива діяльності у філологічному його значенні дуже відрізняється від філософсько-антропологічного та філософсько-культурологічного. Н. Білоус визначає регулятиви як «низку функціонально-прагматичних одиниць… призначених вирішувати конкретні комунікативні завдання в конфліктній мовленнєвій інтеракції, що реалізується в дискурсивних утвореннях, розбудованих у відповідності до функціонально-семантичних подань конфлікту» [1, 7]. Отже, у цій праці надаються приклади регулятивів у таких їх формах, що відповідають авторській концепції. А саме, виділяються діалогові репліки в конфліктному

дискурсі, що мають принизливо-емоційний характер або провокують його суб'єктів на загострення суперечки: «Ви дурень з писаною торбою», «А ви… справжній гусак», «Що ви так розкудкудакались?» (М. Гоголь), і т. д. [1, 7 – 9]. Зрозуміло, що будь-яка лайка має регулятивний вплив на співучасників комунікативної інтеракції. Але феномен та поняття соціокультурної регуляції не вичерпуються експресивними репліками в спілкуванні.

Навпаки, регулятиви діяльності в широкому смислі слова присутні не тільки в мовленні, тим більше ні в якому разі не тільки в конфліктній мовленнєвій діяльності, а в усіх формах соціокультурної комунікації. Регулятиви не є атрибутами тільки вербальної мови, а є змістовним елементом будь-якого виду мов. У кожній відокремленій комунікативній «одиниці» культури (знаку) містяться регулятиви.

Регуляція в широкому значенні цього слова – складний і багаторівневий процес забезпечення функціонування складної системи (Н. Вінер, 1956). У вимірі системного підходу «регулятив» – один із елементів, який в межах процесу функціонування системи є конкретним засобом сприяння гомеостазису, налагодження системної рівноваги. Тобто, на наш погляд, «регулятив діяльності» – це окремий алгоритм, програма, свідомий чи несвідомий орієнтир не стільки цілісного процесу діяльності, скільки її умовно відокремленого акту, поєднаний в нероздільний комплекс із засобами її виконання. Часто вживаний культурологічний термін «регулятиви людської діяльності» позначає всю систему внутрішніх та зовнішніх механізмів, за допомогою яких забезпечується ефективне здійснення людської діяльності як цілісного процесу. Це складний комплекс біофізіологічних, нейрофізіологічних, нейропсихічних, а також соціокультурних засобів, що слугують тому, щоб людська діяльність обмежувалась в просторі та часі гомеостатичними алгоритмами, нормами, програмами, технологіями тощо. Отже, як вже було нами показано раніше, «похідний термін «соціокультурні регулятиви людської діяльності» позначає безліч правил, обмежень, заборон та дозволів, що створюються суспільством у процесі його історичного розвитку та засвоюються людиною під час її соціалізації та окультурювання, серед яких є суто індивідуальні і загальносоціальні, усвідомлювані та неусвідомлювані; такі, що виникли стихійно, та такі, що створюються цілеспрямовано, і така ж безліч засобів комунікації, які є матеріальними носіями цих регулятивів» [8, 21].

Розмаїття історико-культурного матеріалу, що вже залучений у дослідження сфери метарегулятивів (під їх різними назвами та «псевдонімами») обумовлює й строкатість методологічних підходів, що актуалізуються представниками різних галузей людинознавства та культурології.

Історико-еволюційний, «кількісно-ступеневий» підхід, приклад якого буде розглянутий нами нижче на матеріалі публікацій одного з представників культурології ближнього зарубіжжя, відстежується в працях багатьох зарубіжних та вітчизняних культурологів, істориків культури, етнокультурологів,

представників праксеології тощо. Він обумовлений конкретними завданнями з еволюційного або історичного дослідження процесів утворення та вдосконалення практичних вмінь, технік, технологій, методів та методик людської діяльності.

Проте у галузі гносеології, методології, логіки, епістемології, когнітивної психології, когнітивної соціології на перший план висуваються завдання усвідомлювання змісту пізнавальних метарегулятивів людської діяльності (теорій, концепцій, картин світу, когнітивних образів тощо) як розмаїття форм пізнання об'єкта як такого, зазвичай без врахування його значення для життєдіяльності суб'єкта. Такій підхід побудований на фактичному (не обов'язково відкрито маніфестованому) переконанні, що об'єкт є «головним» фактором або елементом у людській діяльності.

У теоретичних напрямах, об'єднаних аксіологічними орієнтаціями, переважають завдання усвідомлювання змісту метарегулятивів людської діяльності як ціннісного ставлення до об'єкта. Цей підхід побудований на обґрунтуванні ідей провідної ролі суб'єкта, його потреб, інтересів, прагнень, втілених у світоглядних, методологічних та технологічних принципах організації як пошуково-пізнавальної, так і практично-перетворювальної активності.

«Особистісно зорієнтований» напрям утворений вельми неоднорідними за характером форм відображення метарегулятивної проблематики та змістом теоретичних концепцій філософськими течіями та науковими школами, в межах яких висвітлюються проблеми сутності суб'єкта діяльності, а відтак утворюються розмаїті образи людини, основним змістом та способом життєдіяльності якої є самореалізація в соціокультурному середовищі. Це розмаїті концепції психоаналізу, філософські концепції екзистенціальної та персоналістської орієнтації, психологія та соціологія особистості, когнітивна психологія особистості тощо.

У культурологічному дослідженні сутності регулятивів та метарегулятивів звертає на себе увагу концепція Є. Рєжабєка. Цей автор визначає культуру як систему метарегулятивів, які організують усі види людської діяльності. У свою чергу, метарегулятиви складають «апаратурне оснащення колективної свідомості», що забезпечує ефективність індивідуальної свідомості, яка керує діяльністю людини. У цьому «апаратурному оснащенні» Є. Рєжабєк виділяє три рівні. Вищій рівень складається з надіндивідуальних метарегулятивів (світоглядних суспільних смислів). Надіндивідуальні метарегулятиви доступні свідомості тільки тоді, коли вони реалізуються у планах, поняттях, когнітивних формах, з яких утворюється середній рівень метарегулятивів. Найбільш розгорнутим є нижній рівень культури, утворений системою культурних артефактів. В артефактах реалізується предметна діяльність людини, яка намагається пристосувати довкілля до власних потреб. Три поєднаних рівня метарегулятивів еволюціонують, об'єднуючись принципами самоорганізації. «Світоглядні смисли, що утворюють культуру – це сфера смислопокладання

людських репрезентацій, яка є системою по-різному виявлених надіндивідуальних регулятивів людської поведінки. Смислові регулятиви втілені у когнітивних формах як вербальної, так і довербальної свідомості, і відтак підлягають емпіричному аналізу та описуванню» [5, 6].

Теоретичний підхід до проблеми з'ясування багаторівневого характеру сфери культурних метарегулятивів та їх ролі в еволюції людства набагато раніше був сформульований С. Кримським. Ззовні логіка його розмислу сприймається як подібна до концепції Є. Рєжабєка. С. Кримський стверджує, що процес олюднення розділяється на три історичних ступені: гомінізацію, сапієнтацію та персоніфікацію. На шляху еволюційного розвитку здійснюється перехід від працеподібної діяльності, синпрактичного (вплетеного у конкретно-дієву ситуацію) мислення, елементарного використання символів до соціокультурної трудової та комунікативної регуляції, та до становлення особистості як «найадекватнішого свого виразу». При цьому в добу формування електронної цивілізації «щільність соціальних зв'язків та масових комунікацій зростає настільки, що у людей виникає можливість, котра дотепер була притаманна лише вождям, пророкам та геніям. Це можливість особистої репрезентації собою цілої культури, епохи, нації, тобто утвердження себе як світової чи монадної особи» [3, 40].

Отже, ми бачимо, що «ступеневі» підходи до з'ясування сутності метарегуляції та її ролі в еволюційному саморозвитку людини, сформульовані С. Кримським і Є. Рєжабєком, є принципово різними. У концепції Є. Рєжабєка описується складна система культурної метарегуляції, якою охоплені усі види людської діяльності. Культурна еволюція людства є чинником накопичення нових метарегулятивів, які доповнюють ті, що розвинулись на попередніх ступенях. Роль рушія культурної еволюції виконує діяльність з утворення культурних артефактів, тобто культуротворча, креативна діяльність людства в неопосередкованій, предметній її формі. Отже, на перший план у цій концепції висунуте кількісне уявлення про олюднення та становлення метарегуляції як складної системи, якій властиві загальні принципи самоорганізації. У системі метарегуляції при такому підході велике значення має накопичення, збереження, повторюваність, наслідування метарегулятивів.

Концепція С. Кримського, навпаки, висуває на перший план уявлення про якісний, флуктуаційний та біфуркаційний розвиток людства на шляху сапієнтізації. Кількісний розвиток культури відбувається, але його суттєвим рушієм є стрибки або флуктуації смислів, які людина надає своєму існуванню. За таким поглядом, метарегуляція не еволюціонує поступово, а зазнає якісних біфуркацій, які віддзеркалюються і на потребнісно-емоційному, і на когнітивно-ментальному, і на практично-артефактному рівнях культурного процесу. Отже, система метарегуляції при такому її з'ясуванні вже повинна тлумачитися не просто як складна система, що еволюціонує, а як система синергійна, складна та багаторівнева. У цьому випадку вона може і не мати загальних принципів

самоорганізації її виокремлених рівнів існування. Або ці загальні принципи самоорганізації не є значущими для її саморозвитку. Проте кожний рівень метарегуляції є якісно новим, отже, його зміст та провідні механізми синергійного саморозвитку утворюються як якісно нові та неповторювані.

Таким чином, ми бачимо, що феномен метарегуляції віддзеркалюється науковцями в різних аспектах, але її наукове поняття ще не знайшло чіткого визначення. Зрозуміло, що це поняття, як і більшість інших загальнонаукових понять, що віддзеркалюють складні та багаторівневі феномени, є полісемантичним. Отже, вчені в кожній науковій галузі мають повне право визначати його, спираючись на уявлення, властиві саме цій сфері наукового пізнання. При цьому в галузі філософської антропології та філософії культури повинно бути обґрунтовано та опрацьовано власне його визначення. Те ж саме стосується і поняття метарегулятиву.

З цього приводу ми маємо власну думку. Перш за все, треба звернути увагу на протиріччя між логічним співвідношенням понять «регулятив» і «метарегулятив» та відносинами між тими реальними культурними алгоритмами людської діяльності, які в цих поняттях віддзеркалюються.

За логікою «кількісної» концепції розвитку сфери культурної регуляції метарегулятив є більш складним, утворюється на підґрунті більш простих регулятивів, містить їх у собі. Тобто співвідношення метарегулятивів та регулятивів відповідає співвідношенню надсистем та систем, систем та підсистем, або надструктур та структур, структур та підструктур.

Але спрощеною логікою системного підходу не можна вичерпати проблематики метарегуляції. Ми вважаємо, що заслуговують на розгляд не стільки обговорення обсягу понять, скільки дослідження тих якісних властивостей людини, які є «феноменальними» (Тейяр де Шарден). Феномен людини саме й полягає в тому, що вона у своєму бутті (як в індивідуальному, так і в колективному; як в соціальному, так і в культурному) самовиявляє себе в тому, що ламає будь-які метарегулятиви і утворює нові, живе згідно з метарегулятивами і вмирає за метарегулятивами. Або навпаки: у своєму житті взагалі не зазнає будь-яких метарегулятивів. У цьому випадку й у час смерті вона їх не зазнає. (Це, мабуть, відкриття закону самозбереження інформації та діяльнісних алгоритмів або технологій у сфері метарегуляції. Тобто, якщо жодного чиннику олюднення протягом життя у особи взагалі не було, то чи можлива чарівна метаморфоза у рокову годину, про що інколи оповідають прибічники деяких езотеричних культурологічних течій?).

У дійсності, на нашу думку, саме метарегулятиви є чинниками олюднення. Але не кількісні, «сумарні» метарегулятиви, а якісні, феноменальні. Простий приклад: шкільна освіта є соціально визнаною, офіціальною системою, призначеною для кількісного оволодіння кожною новою генерацією дітей та підлітків алгоритмами правильної інтелектуальної діяльності. За вітчизняним законодавством, до функцій шкільної освіти належить ще й виховання

особистості. Тобто шкільна освіта – це соціальний інститут, призваний формувати регулятиви та метарегулятиви за умов обов'язкової загальної середньої освіти. Проте не нами ж відкриті антиномії шкільної освіти:

– Трієчник – її масовий продукт;
– Трієчник – не завжди невдаха в житті;
– Геній (тим більше талант) не є продуктом шкільної освіти;
– Шкільна освіта не запрограмована на вирощування асоціальних та антисоціальних осіб, але ж вони усі навчалися у школах.

І так далі. Ці беззаперечні і широковідомі твердження доводять лише одне: метарегулятиви, за якими людина рухається до людяності – тобто перетворюється на сапієтальну (моральну, мудру, талановиту, інколи навіть геніальну, успішну, щасливу) людину – виникають у неї десь за межами офіційних соціокультурних інститутів. І навпаки: функціонування цих інститутів аж ніяк не гарантує повноцінного захисту соціума від ризику аномій та девіацій. Отже, вивчення механізмів формування «якісних» метарегулятивів як чинників олюднення, без сумніву, є науковою проблемою і заслуговує на дослідження в галузі філософської антропології, філософії культури тощо.

Деякі види діяльності, які традиційно вважаються атрибутами людини, можуть бути виконані як твариною, так і машиною. Для того, щоб вони виконувались по-людськи, людина повинна мати ще якісь метарегулятиви: «метарегулятиви людського користування соціокультурними регулятивами». Отже, «головне питання олюднення» переноситься у площину багаторівневості соціокультурної регуляції діяльності, у ту її сферу, де утворюються «вищі смисли» – такі «надбудови» над «звичайними» регулятивами, як смисл і мета життя, кредо, норми моралі, правила соціального співіснування, диспозиції міжособистісної комунікації тощо. Феномен людини полягає в тому, що вона має «особисту», суто індивідуалізовану здатність до утворення метарегулятивів та користування ними.

Ми вважаємо за доцільне також дослідження здатності людини до протистояння існуючим метарегулятивам (світоглядним, політичним, релігійним тощо). Одна із феноменальних і принципово значущих властивостей людини проявляється в її здібності утворювати метарегулятиви, що заперечують, відмінюють, перекреслюють функціонування розповсюджених та соціально визнаних метарегулятивів. Вважаємо за доцільне використання у відповідній галузі досліджень термінів «контррегулятив», «контррегуляція». Контррегулятиви як особливі (ексклюзивні) види метарегулятивів є необхідною складовою людської соціокультурної життєдіяльності. Ймовірно, що контррегулятиви є більш значущим чинником олюднення Homo Sapiens, ніж звичайні метарегулятиви. Водночас особистість або соціальна група, керована інтегрованою системою контррегулятивів і нічим більше, – злочинець, банда.

У цій сфері визначаються перспективи нових підходів до проблем свободи особистості, формування креативності, вдосконалення механізмів соціального

управління, соціального виховання тощо. Поняття контррегулятивності є продуктивним при аналізі технологій масової комунікації та маніпулятивних комунікаційних впливів.

Контррегулятивність, креативність, інноваційність повинні розглядатися як провідні атрибути людини поряд з регулятивністю та метарегулятивністю. Неповторюваність, нелінійність, незапрограмованість і непередбачуваність кожної окремої особистості є головним аргументом за те, щоб запропонувати з метою розвитку філософсько-антропологічних та філософсько-культурологічних підходів до проблем метарегуляції не стільки не відхилятися від принципу антропоцентризму, скільки поглиблювати його і перетворювати на принцип персоноцентризму.

Ще одне важливе завдання, значущість якого зростає в наш час, виходячи із глобальних проблем і української геополітичної ситуації, – це віддзеркалення полімодальності процесу становлення метарегуляції. Отже, необхідне включення у сферу розробки теорії метарегуляції сучасної кроскультурної антропології. Безумовно, що олюднення, становлення людяності є водночас і становленням метарегулятивності. Але цей процес є полімодальним, і неприпустимими є спроби оновлення якихось антропологічних або культурологічних дискримінуючих уявлень. «У недоступних нашому погляду часах та епохах здійснювалось розселення людей по планеті, – пише К. Ясперс, – воно йшло в обмежених областях, було нескінченно розділеним, але водночас носило узагальнено єдиний характер: великі повільні процеси непомітного утворення рас, мовлення та міфів, невідчутного розповсюдження технічних винаходів, мандрувань. Всі ці події ще неусвідомлювані, і хоча і є вже явищами людського життя, своїми коріннями ще уходять у світ природи» [9, 68].

Відтак предмети матеріальної культури історично постають як носії не тільки технологічних, трудових алгоритмів, але й все більш складних, багаторівневих соціальних та духовних регулятивів людського існування. Особливою сферою реалізації творчих здібностей архаїчного людства є сфера дозвілля. Якщо в буденному спілкуванні опрацьовуються правила моралі, соціально-педагогічні норми, то в сфері дозвілля утворюються пісні, танці, витвори мистецтва слова, а також і колективні ігри, етнічні види спорту, змагання тощо. Отже, сама матеріальна та духовна культура має в собі той інформаційний та креативний потенціал, який сприяє утворенню все нових і нових метарегулятивів, які і є чинниками підвищення людяності.

Розвиток особистісно зорієнтованої, філософсько-антропологічної та філоосфсько-культурологічної концепції метарегуляції вимагає дослідження антропоформуючих, антроповдосконалюючих функцій метарегулятивів. На наш погляд, ґрунтовним буде розгляд таких функцій соціокультурних метарегулятивів, що втілюються в безпосередній життєдіяльності людини, як самоатрибуція, самоствердження, саморозвиток, особистісна, соціальна, ґендерна, професійна самореалізація, самовдосконалення, реалізація

креативного потенціалу, обґрунтування самоповаги, піднесення образа власного «Я»; реалізація потреби в щасті, в свободі, в системоутворенні, в гарному довкіллі і дозвіллі, в можливості впливати на інших людей, в управлінні людьми, соціальними групами, державою тощо.

Поки що ми не торкалися типологічного методу вивчення сфери метарегуляції. Але є безумовно необхідною постановка завдання розробки типології, або виділення значущих типів метарегулятивів, дослідження яких буде продуктивним для розвитку як філософсько-антропологічного та філософсько-культурного знання, так і прикладних галузей людинознавства та культурології – соціальної психології, крос-культурної психології, теорії виховання тощо.

Найпростіше розділити метарегулятиви за сферами їх функціонування. Так частіше за все й робиться культурологами. Отже, під назвами ідеалів, естетичних образів, метафор та ін. розглядаються метарегулятиви у сферах міфології, релігії, моралі, мистецтва, науки, політики, педагогіки тощо. Проте майже за межами розгляду залишилася предметно-матеріальна креативна діяльність (перетворення речей у побуті); побутово-господарча діяльність (господарче, побутове системоутворення як сфера самореалізації людини) тощо.

Ґрунтовною уявляється типологія метарегулятивів за їх значенням для особистості: «сильні», домінуючі, переважаючі метарегулятиви та «слабкі», другорядні»; екзистенційні та «вітальні» метарегулятиви. Також можна обґрунтувати типологізацію метарегулятивів за їх суб’єктно-об’єктним призначенням: «Для себе», «Для іншої людини», «Для соціуму», «Для людства взагалі».

Заслуговують на вивчення також і типи метарегулятивів та сфери метарегуляції з погляду характерних для них форм передачі та закріплення програмно-алгоритмового змісту: навіювання; навчання (роз’яснення з емоційною та раціональною аргументацією); пропаганда (логічне роз’яснення та переконання з елементами навіювання); засоби інформаційного збереження та транслювання метарегулятивів; засоби масової комунікації, інформаційно-комунікативні технології тощо.

Отже, розглянувши сформульовану нами проблему, ми дійшли висновку, що визначенням двох провідних понять «метарегуляція» та «метарегулятив» ще не вичерпуються завдання з’ясування сутності та значущості метарегуляції у процесах саморозвитку людини та людства. Ми вважаємо, що заслуговує на теоретичне дослідження та вирішення ще низка завдань.

Наприклад, необхідною складовою процесу олюднення людини та внутрішнім рушієм історичного розвитку соціокультурної регуляції є розвиток вмінь у деяких ситуаціях не підкорятися вже існуючим регулятивам, доповнювати сферу соціокультурної регуляції та метарегуляції інтегрованими регулятивними комплексами більш високого якісного рівня – метарегулятивами; а також на основі існуючих метарегулятивів утворювати контррегулятиви.

Типологізація методологічних підходів щодо вивчення соціокультурних регулятивів людської діяльності також є здобутком даного дослідження. Але щодо майбутнього намічено розробку та обґрунтування типологічних підходів до розмаїття особистісних соціокультурних метарегулятивів.

Науково-практична значущість вирішення сформульованих завдань пов'язана з перспективами поглиблення людинознавчих та культурознавчих уявлень, а також інтеграції новітніх філософсько-антропологічних та філософсько-культурологічних концепцій з теорією соціальної комунікації, соціальною психологією, теорією управління, теорією виховання, прикладними соціально-педагогічними технологіями тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белоус Н. А. Конфликтный дискурс в коммуникативном пространстве: семантические и прагматические аспекты. – Автореф. дис. на соискание ученой степени доктора филологич. наук. – Кубанский гос. университет. – Краснодар, 2008. – 48 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: oldvak.ed.gov.ru/common/img/.../09.../BelousNA.rtf

2. Бобнева М. И. Социальные нормы и регуляция поведения. / Маргарита Исидоровна Бобнева. – М.: Наука, 1978. – 238 с.

3. Кримський С. Б. Уособлення як шлях самотворення людини / Сергій Борисович Кримський // Філософсько-антропологічні читання. – К.: Інститут філософії НАН України, 1996. – С. 37 – 47.

4. Плахов В. Д. Норма и отклонение в обществе. Философско-теоретическое введение в социальную этологию / Владимир Дмитриевич Плахов. – С.-Петербург, Издательство Юридического института, 2011. – 775 с.

5. Режабек Е. Я., Филатова А. А. Когнитивная культурология: Учебное пособие / Евгений Ярославович Режабек, Ася Алексеевна Филатова. – СПб.: Алетейя. – 2010. – 316 с.

6. Романов А. А. Лингвистическая мозаика: Избранное / Алексей Аркадьевич Романов. – М.: ИЯ РАН, ТвГУ, ТГСХА, издательство «Агросфера», 2006. – С. 188 – 192.

7. Флиер А. Я. Регуляция социокультурная / Андрей Яковлевич Флиер // Культурология. XX век. Энциклопедия / Сост. С. Я. Левит. – Т.1. – СПб: Университетская книга; ООО «Алетейя», 1998. – С. 153 – 155.

8. Щербина А. М. Соціокультурна регуляція у технологіях масової комунікації : Монографія / Анатолій Михайлович Щербина. – К. : Академвидав, 2013. – 200 с. (Серія «Монограф»).

9. Ясперс К. Истоки истории и ее цель / Карл Ясперс // Смысл и назначение истории. – М.: Республика, 1994. – С. 28 – 288.

АННОТАЦИЯ

А. М. Щербина. Метарегуляция как детерминанта саморазвития Homo Sapiens: философско-антропологические и философско-культурологические аспекты.

Разработанные в процессе изучения проблем социокультурной регуляции теории и концепции служат обоснованию нового, перспективного направления – комплексного исследования сферы метарегуляции в экзистенциальном, социокультурном, социоэкологическом существовании человека. Доказывается продуктивность использования в философско-антропологическом отображении сферы метарегуляции методологических представлений о ее синергетическом, многоуровневом, флуктуационном и бифуркационном характере. Такой подход дает возможность понять метарегулятивный механизм саморазвития Homo Sapiens. Обосновывается понятие контррегуляции. Сформулированы задачи разработки метода типологизации в анализе системы метарегулятивов.

Ключевые слова: *метарегулятив, метарегуляция, формирование человека, саморазвитие человека, контррегуляция, очеловечивание, алгоритмы человеческой деятельности, ценности, смыслы, убеждения.*

SUMMARY

A. M. Scherbina. Metaregulation as determinant of self-development of Homo sapiens: the phylosophycal-antropological and phylosophycal-culturological aspects.

At the last decade in the field of philosophical-anthropological research has developed the new school of knowledge – the theory of social and cultural regulation of human activity. Now the theories and concepts, which was developed in studying of socio-cultural regulation, we use as the rationale basis of a new, promising concepts. This long-range promising concepts, according of our wiev, will be develop in the comprehensive research in the field of metaregulation of man activity. The metaregulation of man activity is the most important systems of moral norms, the basic ideological and behavioral principles, vital goals, ideas and ideals. There are the greate number of metaregulaters in the structure of the system of metaregulation. The metaregulaters in they content have the main programes or short algorithmes of man activity. The sisteme of metaregulation composed of number of metaregulaters. Metaregulaters are formed, evolve and operate in an existential, socio-cultural, ecological vital activity of man and socium. In the article proved the theoretical and practycal efficiency of use the methodological notions of synergistic, multi-level, fluctuation and bifurcation dispositions of metaregulatione. This approach provides an opportunity to understand the metaregulaters as the interior mechanism of self-development of Homo Sapiens. Proved the methodological approach, according to which the emergence of new metaregulaters are the result of individual creative activity of person. The metaregulaters is the base of tecnology of metaregulation of man activity. In the field of creation of new metaregulaters is manifesting a measure of human freedom. Especially productiv in the promotione to the freedom of man is

the role of existential metaregulaters. At the same time metaregulaters are determinants of sapientification of person. In the historical develoupment of society the sapientification is not smoothly evolution. On the contrary, its determines of the concurrence of accidental and unforeseen circumstances. Alsow the author explained the concept of contraregulation. This concept indicates the ability of persone to develop contraregulatives – prorames of actyvite, the main functiones of which are to disclame, to reject, to repudiate the conventional metaregulaters. It was formulated the tasks of developing a method of theoreticall typology of the systems of metaregulation and the tipes of metaregulaters.

Keywords: *metaregulaters, metaregulation, human development, self-development of man, counterregulation, humanization, the algorithmes of human activities, values, meanings, beliefs.*

УДК 141.7

О. Ю. Щербина-Яковлева
Сумський державний університет

ДЕСТРУКТИВНІСТЬ ЯК АТРИБУТ ЛЮДСЬКОГО САМОВИЯВЛЕННЯ: УТОЧНЕННЯ ПОНЯТТЯ І ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВИХ РОЗВІДОК

Запропоновано поширити уявлення про деструктивність особистості, і особливу увагу приділити надбаним соціокультурним властивостям індивіда. Деструктивність повинна буди вивченою філософською антропологією та філософією культури як специфічний тип людського світовідношення. Комплексний підхід до вивчення деструктивності вимагає її співставлення з конструктивністю. Також прояви деструктивності у людській діяльності повинні бути розглянутими з погляду синергетичної методології як складники інноваційних процесів у нелінійному розвитку соціуму та культури.

Ключові слова: *деструктивність, конструктивність, деструктивні типі особистості, типологія особистості, світовідношення людини, людська діяльність, синергійний механізм інноваційних процесів, соціальні інновації, культурні інновації.*

Уявлення про деструктивність як прояв людської природи, і відповідна категорія надбали широкого використання в людинознавчому знанні протягом XX століття.

Існування суспільства протягом XX – початку XXI століття сповнене дуже виразних подій, що сприймаються суспільною свідомістю суто негативно. Це світові і локальні війни, поширення та загострення глобальних проблем, міжетнічні протистояння, чисельні акти терористичної діяльності, прояви

релігійно-політичного екстремізму тощо. Жодна мисляча людина, аналізуючи зміст подібних подій, не буде шукати винних десь за межами суспільства. Майже ніхто сьогодні вже не намагається перекладати провину на якісь зовнішні сили, які мов би роблять жахливі події необхідними, незворотними, обумовленими «об'єктивними законами природи» тощо.

Під тиском численних негативних подій мов би вперше запитується: «Камо грядеши, людино?» Але ким же запитується, і хто той негідник, якого так і хочеться назвати якимось виразним грубоекспресивним іменником?

Дуже зручним і широко сьогодні вживаним замінником багатьох негативних найменувань для злих, глупих, користолюбних, усе і вся руйнуючих представників людства постає словосполучення «деструктивна особистість». У свою чергу, ті властивості індивіда, які оцінюються як негативні прояви мислення, волєпокладання, практичної поведінки, і цілком слушно сприймаються як системні, пов'язані один з одним, у багатьох випадках іменуються «деструктивністю особистості». При цьому деструктивність як риса індивідуального стилю поведінки протиставляється конструктивності, деструктивна особистість – конструктивній особистості.

Значний вклад у розвиток уявлень про деструктивність як властивість людської особистості внесений З. Фрейдом. Саме з ім'ям Фрейда пов'язаний початок найменування руйнівних форм діяльності людини деструктивними. Він же є засновником традиції дослідження деструктивності як агресії («агресивно-ворожнечої установки»). Йому належить цілий ряд принципово важливих положень, що відіграли роль наріжних каменів у розвитку концептуальних підходів до розуміння цієї проблеми:

– Деструктивність є властивістю кожного індивіда; із цього правила немає винятків.

– Деструктивність є складним психічним феноменом (підсистемою психічної діяльності), складниками якої є почуттєві (безсвідомі та підсвідомі компоненти), когнітивні (переважно оціночні) та практично-діяльнісні компоненти.

– Деструктивність присутня у психіці як її потенційна властивість сфери безсвідомого, що колись здатна проявитися; або як сформований та закріплений психічний стан, що виникає, розвивається та проявляється у практичних діях.

– Індивідуальні прояви деструктивності як загальної властивості відрізняються їх спрямованістю на зовнішні об'єкти або на самого суб'єкта.

– Деструктивність як властивість і стан особистості з погляду Фрейда є проявом неврозу.

Фрейду належить провідний методологічний принцип, який є незмінною засадою психоаналітичного з'ясування сутності деструктивності в індивідуальній поведінці: «Я» (свідомість, раціональний розум) намагається обмежити і подолати впливи «Воно» (природних інстинктів, біологічних потреб, нижчих потягів, пристрастей). Або навпаки: «Я» знаходить аргументи для виправдання

намірів «Воно». «Легко переконатися у тому, що «Я» є зміненою частиною «Воно». Змінення відбулося внаслідок прямого впливу зовнішнього світу… Воно спрямоване також на використання на практиці впливу зовнішнього світу та його намірів і намагається принцип насолоди, необмежено пануючий у «Воно», замінити принципом реальності. … «Я» репрезентує те, що можна назвати розсудком та обачливістю. «Воно», напроти, містить пристрасті» [10, 846]. Основна функція «Я» – привласнення енергії «Воно», перетворення його енергії у практичну дію.

Е. Фромм пов'язує феномен деструктивності з соціокультурною життєдіяльністю індивіда. Він переконливо доводить, що саме у сфері проявів людської деструктивності яскраво висвітлюються зв'язки нейрофізіологічного, соціального та культурного в людському самопочутті, самоусвідомленні, практичній діяльності. Людина наділена креативними здатностями. Їх відчуження, неможливість самореалізації вона зазвичай не усвідомлює, але підсвідомо відчуває. Деструктивність є реакцією на відчуження і проявом підсвідомої установки на відмову від пошуку шляхів для реалізації творчого потенціалу. У його праці «Анатомія людської деструктивності» висловлений погляд, що людина, у якої проявляються риси деструктивності в її розвинутих формах, завжди є нещасною. У межових формах прояви деструктивності є проявами психічної патології. Деструктивність як властивість людини Е. Фром ставить поряд з жорстокістю і визначає як вади, що «властиві людині. Жорстокість руйнує душу і тіло і саме життя, вона знищує не тільки жертву, але й самого ката. У цій ваді знаходить відображення парадокс: у пошуках свого смислу життя звертається проти себе самої. У цій ваді міститься єдине справжнє збочення. І зрозуміти його – зовсім не значить простити. Але поки ми не зрозуміли, у чому його суть, ми не здатні судити про те, які фактори сприяють, а які перешкоджають зростанню деструктивності в суспільстві» [11, 32].

Багатьма авторами висловлюється думка, що ґенеза деструктивності пов'язана з тваринним походженням людини (А. Адлер, К. Лоренц та ін.). Дійсно, найбільший внесок у дослідження деструктивності як атрибута людини після психоаналітиків був внесений етопсихологами. При цьому характерне ототожнення деструктивності, жорстокості і агресії [1].

Внаслідок колективної дослідницької діяльності протягом декількох десятиліть розбудоване і переконливо доведене уявлення, що деструктивність є необхідним складником багаторівневої біосоціокультурної сутності людини. Тому поняття деструктивності набуває значення наукової категорії, використаної в галузі людинознавства: соціальної психології, психології особистості [9], психології політики [4], адиктології та кримінальної психології [5, 7], психології релігії [8], психіатрії тощо [6].

Проте якщо ж когось назвали «деструктивною особистістю» (читай: обізвали дуже поганим словом), а це наша близька людина, то як же з нею жити далі? А можливо, і ми сами такі ж самі? Або: якщо людина згідно з таким визначенням за власною сутністю – деструктивна істота, і при цьому вона є

суб'єктом соціальної, планетарної, космічної діяльності, то яка ж доля чекає на об'єкти її діяльності? За умов такого теоретичного і морально-аксіологічного сприйняття «деструктивність» вже не тільки наукова категорія, але й дуже значущий концепт зі світоглядними, морально-оцінювальними, методологічно-орієнтуючими, технологічно-програмуючими (якщо мати на увазі соціальні технології) функціями. Відтак, ми не пропонуємо увести до порядку наукових досліджень у галузі людинознавства розгляд категорії деструктивності. Цей розгляд вже відбувається багато десятиліть. Але, на наш погляд, відчувається протиріччя між частотою вживання цієї категорії у вказаній галузі, та її недостатньою визначеністю. Зокрема, відсутні порівняння тих галузевих або ситуативних значень, що надаються їй філософами, культурологами, політологами, психологами, педагогами тощо.

Тому ми вважаємо, що саме накопичений аналітичний матеріал внаслідок свого обсягу та теоретико-методологічної різноманітності підходів щодо його усвідомлення сьогодні вимагає узагальнюючого та поглиблюючого підходу з погляду більш широкої науково-дослідної парадигми. Таку парадигму надають сучасні філософсько-антропологічні студії. Філософсько-культурологічні підходи її доповнюють та уточнюють. Крім того, повинна поширюватися увага до деструктивності не тільки як до випадків адикцій, девіантної або делінквентної поведінки, але і як до загальної людської властивості з боку фахівців, пов'язаних з соціально-педагогічною діяльністю – соціально-виховною, соціально-корекційною, соціально-реабілітаційною, знавців ювенології та соціальної геронтології тощо.

Отже, одне із поставлених нами завдань – це аналіз поняття деструктивності, проведений таким чином, щоб наблизиться до його філософсько-антропологічного значення. Постановка цього завдання вимагає вирішення декількох пов'язаних задач.

Перша задача – провести етимологічний та семантико-лінгвістичний аналіз поняття деструктивності. Водночас схарактеризувати його як багатозначуще та продуктивне в науковому вимірі через протиставлення антоніму – конструктивності. Такий підхід є ефективним для забезпечення різнобічності розгляду сфери людського світовідношення, його позитивних та негативних соціокультурних проявів.

Отже, ми бачимо, що в сучасному людинознавстві закріплена практика позначення людських руйнівних та креативно-утворюючих ставлень до світу і себе самого за допомогою слів «деструктивність» і «конструктивність», за якими криється складна, накопичена протягом тисячоліть система уявлень про взаємно протилежні (інколи – дійсно негативні та позитивні) сутнісні якості людства. З етимологічного погляду слова «деструктивність» і «конструктивність» сходять до латини. У їх основі утворення з додаванням двох різних префіксів de і con до коріню struo, який означає «класти одне на одне, будувати, зводити, споруджувати». У семантико-лінгвістичному вимірі поняття конструктивності і деструктивності несуть на себе відбиток господарчої діяльності та технічної

думки. Префікс con виражає об'єднання, з'єднання чогось роз'єднаного у ціле: con-struo – складати, навалювати. Справжніми давньолатинськими є слова constructio – укладання, складання, розбудова, структура, конструкція; constructivus – конструктивний; constructor – будівельник, конструктор. Префікс de виражає відділення, усунення, позбавлення. Отже, destructio – це руйнування, destructivus – руйнівний, destructor – руйнівник [3, 316]. Також і у словнику сучасної англійської мови знаходимо ціле гніздо цікавих для нас слів: destroy – руйнувати, знищувати; destroyer – руйнівник; destruction – руйнування, знищення; destractiuve – руйнівний; destructor – технічний засіб для знищення речовини, деструктор. Робота зі словниками також збагатила нас знанням про те, що розвиток у 20-му столітті теорії систем та системного аналізу відбувався на підґрунті деяких лексем, позичених із галузі будівництва. У власну чергу, розповсюдження уявлень системної методології надало цім лексемам нових смислів: структури та конструкції ми сьогодні сприймаємо як реальні характеристики Всесвіту. Саме тому поняття деструкції осмислюється як руйнування структур та конструкцій у Всесвіті, або його підсистемах. Світоглядні виміри уявлень про деструктивність і конструктивність постають підґрунтям для виникнення оціночного сприйняття людських властивостей деструктивності і конструктивності як негативних і позитивних.

Друга сформульована нами задача – схарактеризувати ті значення поняття деструктивності (семи, елементарні смислові компоненти), які утворилися поза межами технічного знання: онтологічні, методологічні (методолого-синергетичні, методолого-літературознавчі, методолого-лінгвістичні), аксіологічні, психологічні, психоаналітичні, кримінологічні, психіатричні тощо. Відтак будуть визначені й ті його семи (значення), що повинні належати філософсько-антропологічному знанню. Тоді буде достатньо матеріалу, щоб надати уточнене філософсько-антропологічне визначення.

Отже, в онтологічному вимірі деструктивність – це властивість якогось об'єкта (системи, конструкції), що проявляється як схильність до руйнування (себе або іншого об'єкта). Далі треба окремо обговорювати, чи можна пов'язувати уявлення про деструктивність / конструктивність з синергетичними уявленнями про багаторівневі системи, що розвиваються, якщо мова йде про неживу природу, про живу природу, про суспільство? Утворення та руйнування систем / підсистем – необхідний складник процесу розвитку. Мов би правильно пов'язати процеси взаємоперетворення хаоса й порядку з конструктивністю і деструктивністю. Але, чи не покладає використання цієї пари категорій на синергетичну картину світу відбитку антропоморфного мислення, якщо ми шукаємо джерело конструктивності / деструктивності там, де немає мислячого та плануючого суб'єкта, конструктора або деструктора? Або треба оговорювати, що ці поняття у природознавстві використовуються метафорично, у переносних значеннях. Проте ця проблематика за межами даної статті.

Зрозуміло, що конструктивність та деструктивність онтологічно мають місце в суспільній життєдіяльності. Тут є їх суб'єкт, носій – людина як ймовірний

конструктор і деструктор. Якщо війна, хижацьке ставлення до природних ресурсів, політичний екстремізм, релігійний фанатизм – деструктивні форми соціальної діяльності, то деструктивність – характеристика суб'єктів (держав та міждержавних блоків, монопольних власників галузей виробництва, політичних партій, релігійних течій, субкультурних рухів тощо).

Деструктивність у літературній творчості – утворення такої конструкції твору, де немає конструкції. Цей цікавий феномен не є предметом нашого наукового дослідження. Але в розвитку культури XX століття літературний деструктивізм вплинув на розвиток відповідного поняття і формування уявлень про деструктивність як про сферу ломки канонів творчості, здорового глузду тощо. Спроби деструкції природної мови, руйнування традиційних форм логіки багаторазово обговорювались протягом XX століття. Психоаналіз, сучасна психологія особистості, кримінологія, психіатрія та ін. розглядають чисельні форми руйнівної поведінки індивіда, вивчають її ґенезу, об'єктивні та суб'єктивні чинники, трансформації її форм при переході від здоров'я до психічного захворювання тощо. Часто деструктивність психологи ототожнюють з агресією, психіатри – з самогубством, кримінологи – з маніакальними злочинами, соціальні педагоги – з девіаціями поведінки і т. д.

Весь цей дуже неоднорідний, багатоплановий матеріал у цілому проводить до висновків, що деструктивність – це завжди порок, вада суспільства, соціальних груп та індивідів. Відтак ставлення до деструктивності як до властивості людини, прояву її суб'єктивності чи напряму діяльності сформоване суто негативне. Аксіологічне мислення також впливає на сучасні уявлення про деструктивність / конструктивність. Вони постають об'єктом оціночних суджень і усвідомлюються як синоніми пороку / доброчинності, злого / доброго.

Третє із визначених нами завдань, вирішення якого є метою даної статті – це доведення той думки, що деструктивність, з одного боку, є атрибутом людського буття, людської сутності, який зазвичай сприймається як негативна риса, небажаний, такий, що порочить людину. Водночас деструктивність є і формою (або сферою) людського самовиявлення – «виявлення себе», «проявлення себе самого в зовнішньому світі, висвітлення внутрішнього в зовнішньому. Отже, деструктивність є сферою волевиявлення, тобто свободи волі. Доведення цієї думки пов'язане з розглядом сфери креативної і інноваційної діяльності з погляду значення в них руйнівних та утворюючих процесів. Жодна методологія наукового дослідження або буденного мислення не припускає можливості увічнення одних і тих самих форм існування будь-чого. Принцип Panta rei відноситься як до природи, так і до досягнень цивілізації. Тому у сфері соціальних відносин, духовної або матеріальної культури не може бути ґрунтовною вимога «ніколи і нічого не руйнувати». Але також незаперечним є і ще один методологічний принцип: «Люди самі є акторами і авторами власної історичної драми». Так чи інакше, суб'єктами соціокультурних деструктивних процесів зазвичай є самі люди. Визнання правомірності цієї думки примушує

будь-якого ретрограда визнати неможливість одвічної наслідуваності, повторюваності, слухняності нових генерацій, навіть стабільності «класичних» форм культури. Такий погляд на проблему вимагає зробити висновок, що якщо б не існувало людської здатності до деструктивного (руйнуючого) ставлення до будь-чого, сама людська сутність навічно зупинилася б у своєму розвитку. І навпаки: завдяки здатності до деструкції реалізується конструктивність як властивість людини, що розвивається історично і реалізується у розмаїтті її креативних видобутків. Отже, людина самовиявляється, самореалізується, самозатверджується як соціокультурний суб'єкт, який (історично і в індивідуальному існуванні) йде шляхом деструктивно-конструктивного втілення в соціокультурному просторі.

Виходячи із сформульованих нами поглядів, ми вважаємо, що існує багато перспективних напрямів, на яких бажані подальші наукові розвідки в напрямі визначеної проблеми:

1. Встановлення філософських та методологічних засад з'ясування сутності деструктивності як соціокультурного феномену та як екзистенційного атрибуту людського буття.
2. Економічні ризики як підґрунтя деструктивності в життєдіяльності сучасного соціуму.
3. Політологічні дискурси з деструктивності в суспільстві ризику.
4. Деструктивність у сфері правової життєдіяльності суспільства ризику.
5. Культурологічні (комунікативні, мовознавчі, морально-теоретичні, художньо-естетичні, релігієзнавчі, ґендерологічні) виміри вивчення та обмеження деструктивності в суспільстві ризику.
6. Розробка та опрацювання соціологічних інструментів діагностики деструктивності та процесів її обмеження в суспільстві ризику.
7. Оптимізація освітньо-педагогічних процесів як фактор обмеження деструктивності в суспільстві ризику тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – Спб.: Питер, 2001. – 352 с.
2. Гуменный Л. В. Влияние деструктивных факторов на трансформацию современного миропорядка : автореферат дис. кандидата политических наук : 23.00.04 / Гуменный Леонид Владимирович. – М.: Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ, 2006. – 25 с. – Элекронный документ. – Режим доступа: http://aleksandraross.moy.su/news/skachat_vlijanie_destruktivnykh_faktorov_na_transformaciju_sovremennogo_miroporjadka_gumennyj_leonid_vladimirovich_besplatno/2014-08-29-2859
3. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Ок. 50 000 слов. Изд. 2-е. / И. Х. Дворецкий. – М.: Русский язык, 1976. – 1096 с.
4. Калинин Л. А. Деструктивная идеология как социальный феномен:

социально-философский анализ. – Автореферат дис. …кандидата философских наук, специальность 09.00.11 – социальная философия / Калинин Леонид Анатольевич. – Нижний Новгород, 2007. – 19 с. – Элекронный документ. – Режим доступа: www.dissercat.com/content/destruktivnaya-ideologiya-kak-sotsialnyi-fenomen-sotsialno-filosofskii-analiz

5. Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В. Аддиктология. Настольная книга / Цезарь Петрович Короленко, Наталья Витальевна Дмитриева.– М.: Институт консультирования и системных решений. – 2012. – 120 с.

6. Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В. Личностные расстройства / Цезарь Петрович Короленко, Наталья Витальевна Дмитриева. – СПб.: Питер, 2010. – 400 с.

7. Медведев В. С. Кримінальна психологія: Підручник / В. С. Медведев. – К.: Атика, 2004. – 368 с.

8. Семенова В. И. Влияние новых религиозных объединений и деструктивных культов на политический процесс в российской федерации. Автореферат дис. ... кандидата политических наук, специальность 23.00.02 / Семенова Валерия Игоревна. – М.: Московский государственный областной университет. – 2013. – 20 с. – Элекронный документ. – Режим доступа:

http://www.dslib.net/polit-instituty/vlijanie-novyh-religioznyh-obedinenij-i-destruktivnyh-kultov-na-politicheskij.html

9. Скроцкий Ю. А. Становление личности и психические отклонения. – М.: АЛЕТЕЙЯ. – 2009. – 260 с.

10. Фрейд З. « Я» и «Оно» / Зигмунд Фрейд / Сост. : М. Блюменкранц. – М.: Эксмо-Пресс, Фолио, 2002. – 864 с. (Серия: Антология мысли).

11. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм / Пер. с англ. Э. М. Телятникова, Т. В. Панфилова. (Серия Philosophy). – М.: Изд. АСТ, 2004. – 635 с.

РЕЗЮМЕ

Е. Е. Щербина-Яковлева. Деструктивность как атрибут человеческого самоосуществления: уточнение понятия и перспективные направления научных исследований.

Предлагается расширить представление о деструктивности как о свойстве личности, распространив его на сферу приобретенных социокультурных качеств индивида. Деструктивность может рассматриваться философской антропологией и философией культуры как специфический тип человеческого мироотношения. Деструктивность должна изучаться комплексно, в сопоставлении с конструктивностью. Проявления деструктивности в человеческой деятельности должны рассматриваться также с позиций синергетической методологии понимания самоорганизации нелинейных систем, как необходимые составляющие в инновационных социальных и культурных процессах.

Ключевые слова: *деструктивность, конструктивность, деструктивные типы личности, типология личности, человеческое мироотношение, человеческая деятельность, синергетический механизм инновационных процессов, социальные инновации, культурные инновации.*

SUMMARY

Elena Scherbina-Yakovleva. The destruction as the human attribute of self-actualization: a clarification of the concept and promising aspects of scientific researches

Views about the destructiones as a manifestation of human nature is widely spread over the XX – beginning of XXI century. The phrase "destructive personality" is now widely used as an equivalent for the name of a variety of types of personalities, endowed with a negative, from the point of view of society, qualities. Accordingly, all individual properties that are evaluated as negative, undesirable effects of thinking, identifying the will and practical behavior, unambiguously referred to as the "destructiveness". It is proposed to extend the notion of destructiones as the property of the individual, extending it to the sphere of the acquired socio-cultural qualities of the individual. Destructiones must be studied philosophical anthropology and philosophy of culture as a specific type of human world-attitude. It is obvious that the destructiones should be seen comprehensively, in comparison with the constructivnes. Manifestations of destructiones in human activity from the standpoint of synergetic methodology of understanding the self-organization of nonlinear systems are treated as necessary components in innovative social and cultural processes. However, the development of psihoanaliticheskie, psychopathological, psychiatric, criminological approaches to the interpretation of the destructiones led to the formation of a purely negative perceptions about this aspectes of human world-attitude. Attention is drawn to the fact that destructive forms of thinking and activities are forms and spheres of human self-expression, self-actualization and self-development, which ultimately serve as the driving forces of self-development of society and culture. Destructive forms of the world-attitude are the areas of free-form the meaning and the spheres of introduction of human free will. Herewith the society is obliged to improve the technology of limitation of irrational manifestations of behavioral and mental chaos, savage destruction and aggression, which implemented in geopolitics, inter-state and inter-ethnic relations, mental life of society and personality. It is proposed to pay attention to such promising areas of research of the problem of destructiveness in human world-attitude: the economic risks as the determinants of destructions in the human life; the determinants of escalation of destruktion in the field of legal; cultural (communicative, linguistic, moral, ethical etc.) aspects of destructions in human life.

Keywords: *destruction, construction, the destructive personality types, the typology of persons, the man world-attitude, human activity, the synergistic mechanismes of innovation processes, the social innovation, the cultural innovation.*

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Цыкин В. А. Эволюция понятия "цивилизация" 3
Наумкіна О. А. Нелінійне мислення в сучасному швидкоплинному світі 13
Снегірьов І. О. Передумови виникнення нелінійного світорозуміння 19
Кравченко Т. О. Сучасна медіаосвіта як новий етап розвитку освіти 36
Марусіна О.С. Методологічний аспект досліджень комунікації як різновиду організації суспільної діяльності 45

ПОСТНЕКЛАСИЧНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Наконечна В. В. Дисциплінарні онтології та хімічна картина світу 54
Чуйко В. Л., Атаманчук В. І. Логіко-методологічна критика філософії свавілля 63
Прокопенко Б. В. Роль форсайта у дослідженні сучасного суспільства 71
Возный А. П. Феномен синергетической парадигмы в дистанционном обучении 78
Ведмедев М. М. Принципи конструктивізму і перформативності знання в концепції Ж.-Ф. Ліотара 89
Шевчук К. С. Порівняльний аналіз основних понять естетичних концепцій Р. Інгардена та М. Валліса 98

ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ У СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Косяк В. А. К онтологии телесно-двигательной активности 105
Дєнєжніков С. С. Трансгуманістичні перспективи людини у сучасних форсайтних дослідженнях 115
Корнієнко О М. Типи етнічної ідентичності особистості 124
Вергун Д. В. Генеза концепту "імідж людини" в межах домодерної та модерної філософської традиції 132
Щербина А. М. Метарегуляція як чинник саморозвитку Homo sapiens: філософсько-антрпопологічні та філософсько-культорологічні виміри 140
Щербина-Яковлєва О. Є. Деструктивність як атрибут людського самовиявлення: уточнення поняття і перспективи наукових розвідок 152

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка

Філософія науки: традиції та інновації
Науковий журнал
Виходить двічі на рік

Заснований у грудні 2009 року

№ 2 (12), 2015
Суми: СумДПУ, 2015

Відповідальний за випуск: ***А. А. Сбруєва***
Комп'ютерне складання та верстання: ***І. Ю. Клевец***

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації
КВ № 15796 – 4268Р від 27.10.2009 р.

Підписано до друку 25.05.2015 р.
Формат 60х84/16. Гарн. Times. Папір офсет. Друк ризогр.
Ум. друк. арк. 10,94. Тираж 100 пр. Вид. № 71.

Журнал надруковано на обладнанні
СумДПУ ім. А. С. Макаренка
Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002,
СумДПУ ім. А. С. Макаренка
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи
серія ДК № 231 від 02.11.2000.